

57779

1984 OKT 1 9

D

VILÁGTÖRTÉNET

'83/3

Egyetemes történeti negyedéves folyóirat

Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete

Főszerkesztő: Makkai László, felelős szerkesztő: Ormos Mária,
szerkesztőségi titkár: Bóka Éva.

TARTALOMJEGYZÉK

Gyimesi Sándor: A reformáció és Európa (A Magyar–NDK Történész Vegyesbizottság 19. ülészsaka)	3
Gerhard Brendler: Luther Márton teológiájának ereje és hatása	14
Siegfried Hoyer: A török mint antikrisztus (Adalék Luther Márton török képéhez)	30
Sz. Jónás Ilona: Megjegyzések Luther társadalmi nézeteihez	42

Krausz Tamás: A szovjet 20-as évek történelmi elhelyezéséről (Előzetes megjegyzések)	56
Béládi László: A bolsevik párt kongresszusai a számok tükrében 1917–1939.	76
Bayer József: „Sztálinizmus és antikommunizmus” Werner Hofmann koncepciójáról	128

Tájékoztató

Jánossy Imre: A közép- és dél-amerikai szabadságküzdelmek és a fel- szabadítás teológiája	145
Majoros István: Gazdaság vagy politika? Vélemények, viták a külpo- litika alapvető meghatározóiról	152

A Címlap az „Oskolai Új Átlás... metsződött és nyomtatódott a ref. collé-
giumban... deák ifjak által Budai Ézsaiás vigyázása alatt, Debrecen 1800.”
c. könyv betűmintáinak és földgömbábrázolásának felhasználásával készült.

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető a Posta Központi Hírlap Irodánál
(Budapest, V. József Nádor tér 1. — 1900) közvetlenül vagy
postautalványon, valamint átutalással a KHI 215–96162 pénzforgalmi
jelzőszámra.

Éves előfizetési díj: 92.— Ft, példányonkénti eladási ár: 23.— Ft.

Index-száma: 25.886

Főszerkesztő: Makkai László
Felelős kiadó: MTA Történettudományi Intézete
A kiadásért felelős: Ránki György

8313976 MTA KESZ Sokszorsító, Budapest, F. v.: dr. Héczey Lászlóné

GYIMESI SÁNDOR:

A REFORMÁCIÓ ÉS EURÓPA

(A Magyar–NDK Történész Vegyesbizottság 19. ülészakaja)

A reformáció egyike az emberi történelem ama kivételesen nagy fordulóinak, amelyeknek vizsgálata sohasem veszít aktualitásából. Luther születésének 500. évfordulója azonban még ünnepi szint is kölcsönzött ennek az aktualitásnak. Ezért tűzte ki szokásos évi tudományos ülészakájának témájául a Magyar–NDK Történész Vegyesbizottság a fenti témát.

Az 1982. szeptember 27-én a Nyíregyházi Tanárképző Főiskolán megrendezett tudományos ülés főreferátumát NDK-ról *Gerhard Brendler* tartotta „*Luther Márton teológiájának ereje és hatása*” címmel. Ebben az évfordulóra készített Luther-tézisek szellemében azt vizsgálta, milyen szerepet töltött be a teológia a forradalmi fejlődésben.*

A magyar főreferens, *Makkai László* „*A reformáció és a szociális mozgalmak Magyarországon*” c. előadásában megállapította, hogy a lutheri reformáció hatása, az átvétel és továbblépés elsősorban két tényezőcsoporttól függött. Egyik hogy a társadalom befogadó rétegei mennyire voltak kapcsolatban a korakapitalista fejlődéssel, a másik, hogy milyen volt a saját előreformációs mozgalmak jellege és ereje.

A reformáció Magyarországot az 1514-es parasztháború leverése után, az antifeudális osztályharc apálya idején érte el. A birtokos nemesség a rendi állam erősítésének és a királyi hatalom gyengítésének eszközét látta benne.

Mivel pedig a középkori kegyúri jogok messzemenően megerősödtek, a földesúri hatalom alatt nyögő jobbágyság nagy tömegeinek nem volt más választása, mint urai vallását követni. Csak a szabad paraszti rétegek, székelek, kunok, jászok, hajdúk, stb. különösen pedig a korakapitalista világgal kapcsolatba kerülő állattenyésztő és bortermelő mezővárosok autonómiát élvező parasztpolgársága volt képes a reformációt saját választása szerint, a társadalmi haladást szolgáló érdekei kifejezőjeként magáévá tenni.

A szabad királyi városok többnyire német nyelvű polgársága német összeköttetései révén szoros kapcsolatba került – s maradt – a lutheri tanokkal, de szerény s a nyugat-európai iparcikk import által is szorongatott

*Előadását e számunkban teljes terjedelmében közöljük.

gazdasági viszonyai társadalmi szemléletét inkább konzervatív irányban befolyásolták. A városi plebejus elemek pedig inkább csak a bányavárosokban játszottak szerepet.

Ez utóbbiak voltak a tűzhelyei a reformációval összekapcsolódó polgári-városi forradalmi mozgalmaknak. A bányamunkások 1525–26-os bérmozgalmaiért az elnyomó feudális hatalmak a „lutheri eretnokséget” kárhoztatták. Az 1540-ben mártírhalált halt Fischer András prédikációi és az anabaptizmus elterjedése ezen a vidéken valószínűsítik azonban, hogy a ... huszita színezetű Sziléziából jövő lutheri hatások mellett – inkább az anabaptizmus volt e mozgalmak fő ideológiai erjesztője.

Az anabaptizmussal Karácsony György 1569-es parasztfelkelését is kapcsolatba hozták. Jóllehet a mozgalomhoz csatlakozni készülő egri várórség körében az anabaptizmus kimutatható, magából a „szent seregből” hiányoznak ennek nyomai. Karácsony külsejére, az őt az égből látogató csillagra stb. vonatkozó legendák inkább a szintén „fekete ember”-nek nevezett Jovan cár félévszázaddal korábbi délmagyarországi felkelésére emlékeztetnek s az ortodox görögkeleti néphitben gyökereznek, amelyek a törököt az antikrisztussal azonosító reformációs apokaliptikus elképzelésekkel keveredtek. A török elleni kereszteshad gondolatával pedig visszavezet bennünket az 1514-es Dózsa-féle parasztháború s az előreformáció problémáihoz.

Jóllehet az 1514-es parasztháború a reformációt megelőzően zajlott le, ideológiája tipikus előreformációs jegyeket visel, amely a felpogány humanizmusból, főleg pedig az obszerváns ferencesek prédikációinak társadalomkritikájából ötvöződött össze. Kérdés, mennyire örökítődnek át a nagy parasztháború törekvései és ideológiája a reformáció korába.

A 16. század agrárkonjunktúrája differenciálta a parasztságot és szét-törte annak egységét. Így nem tudott többé saját nevében átfogó forradalmi programot alkotni, s az antifeudális harc vezetője lenni. Az előreformációs egyenlőségeszmék ezért inkább ott éltek tovább, ahol a nyugat-európai szellem a görög-ortodox világot még nem érintette. Erre utal Karácsony György mozgalma mellett a Gubecz-felkelés is.

Az antifeudális harc vezetését a gyenge polgárság sem tudta átvenni. Helyette a szabad paraszti katonaelemeknek jutott döntő szerep ezek irányításában. Mozgalmaik – a parasztpolgári törekvések kifejezésekként – találkoztak a ferences társadalomkritikából kinövő protestáns prédikátorok ideológiájával s tovább éltették azt.

Az előreformációs eszmék legfontosabb hordozói, a ferencesek közül

került ki az első reformációs prédikátor nemzedék számos képviselője, így Dévai Bíró Mátyás, Sztárai Mihály, stb. Örökségük a svájci reformáció tanait magáévá tevő második nemzedéknél is hatott. Legkiemelkedőbb képviselőjük Méliusz Juhász Péter, a paraszt-polgárság érdekeit szem előtt tartva a nép és az ország védelmét, a kölcsönös szolgálatot és méltányosságot kérte számon a feudalizmustól, amelyet megdönteni azonban nem kívánt.

A harmadik fázisát a reformációs gondolkodással átszőtt társadalmi mozgalmaknak a Bocskai felkelés jelentette. A hajdúság, az előreformációs parasztmozgalmak hagyományait megújítva olyan országot akart, amelyben a katonai és politikai vezető szerep neki jutott volna. Útjuk azonban nem a forradalmon, hanem a kiváltságokon át vezetett, a privilégizált mezővárosok militarizált változatát jelentő szabad hajdúvárosok életre hívásával.

A 17. században a parasztmozgalmak elvesztették közvetlen kapcsolatukat a vallási ideológiával. A reformáció azonban – bár szélesebb visszhangra a tömegekben nem talált –, még ekkor is hordozott magában olyan eszméket, amelyek tulajdonképpen a 16. sz. reformtörékvéseinek forradalmi meghosszabbításai. Így a magyar puritánokban, akik a választott presbitérium bevezetésével nemesek és parasztok egyenjogú népképviselésének első intézményes formáját vezették be, a reformáció társadalomformáló forradalmi eszméinek utolsó képviselőit ismerhetjük fel.

Adolf Laube „Luther Márton és a korai polgári forradalmak társadalmi problémái” c. előadásában utalt arra, hogy a történettudomány számos képviselőjének álláspontja szerint a reformációt a vallási és társadalmi kérdések összekapcsolása tette európai horderejű történeti jelenséggé. Erőteljesen mutatkozik meg ez az 1525-ös nagy német parasztháború és a reformáció viszonyában.

Az egyik ilyen összekötő kapocsnak a reformáció antiklerikalizmusát tartják. Az egyház és a klérus anyagiassága, pénzhétsége stb. azonban már a reformációt megelőzően is támadások középpontjában állott. Luther történeti jelentősége ezen a téren abban van, hogy megigazolás-tanával és a minden hívő papságáról szóló felfogásával olyan új egyházfogalmat alakított ki, amely a régiek dogmatikai alapjaira mért csapást. Így mintegy törvényesítette a feudális renddel szembeni kritikát s lehetővé tette, hogy a reformációs mozgalom széles forradalmi népmozgalomba csapjon át.

A reformáció azonban több volt az egyházi dogmák elleni támadásnál. Luther maga a Biblián alapuló egyházkritikát kezdettől fogva összekapcsolta olyan politikai, társadalmi és gazdasági problémákkal, amelyekben a 16. sz. társadalmi ellentmondásai fejeződtek ki s kereste ezek bibliai alapozottságú megoldási lehetőségeit.

Az egyik ilyen problémacsoportot az uzsora elleni fellépés tükrözi. A 15/16. sz. fordulójának gazdasági nehézségei sok parasztot és városi polgárt kényszerítettek kölcsön felvételére. A kánoni tilalmak kijátszása végett ez többnyire census- vagy járadékvásárlás formájában történt részben a kólostorok, mindenekelőtt azonban a városi-polgári tőke által. Luther prédikációiban elítélte ezt s megállapította, hogy nem a föld, hanem a földművelés munkája kerül eladásra. Ezért hasonlíthatta Marx Luther felfogását bizonyos értelemben Adam Smithéhez.

Súlyos problémája volt a 16. század elejének a koldulás is. A 15. század végétől megnövekvő társadalmi differenciálódás következtében a városi szegénység aránya elérte sőt meghaladhatta az 50 %-ot, a falusiaké a 25–30 %-ot. A koldulást elismerő tomista és az adományok nyújtását felértékelő skolasztikus felfogás miatt e kérdés teológiailag is új megalapozást kívánt. A reformátorok az „aki nem dolgozik, ne is egyék” bibliai elve alapján felértékeltek a munkát s a társadalomnak csak a munkaképtelenek (öregek, árva stb.) ellátását írták elő, a helyi közösségekre bízva a gyakorlati kivitelezést.

Jelentős támadási felületet nyújtottak a korakapitalista kereskedőtársaságok és monopóliumok is. Ezeknek főleg spekulatív és áremelő praktikáit ítélték el.

H. Hillerbrand szerint a parasztok panaszaiban a vallási jellegű követelések csak 5 %-ban jelentkeznek. Az összefüggés a valóságban azonban ennél sokkal erősebb. Egyrészt a programoknak nemcsak a konkrét követeléseit kell figyelembe vennünk, hanem bevezetőiket is, amelyek az evangéliumra hivatkoznak, mint az igazság mércéjére. Másrészt az ismert reformátorok döntőbírául hívása külön vallásos érvelés nélkül is a reformációhoz való alkalmazkodást tanúsítja.

A reformátorok tehát a parasztok és polgárok tényleges gazdasági-társadalmi problémáit ragadták ki s ehhez dolgoztak ki egy olyan biblikusan megalapozott érvelést, amelyet a felkelők hasznosítani tudtak. Amiben túlléptek a reformátorokon, az nem ideológiájuk érvelés tartalmában, hanem a megvalósítás eszközeiben volt. A lutheri irányzat olyan, az evangélium alapján felépülő keresztény társadalmat kívánt, amely a társadalmi ellentéteket megszünteti, a feszültségeket feloldja. Mivel azonban az evangéliumi elvek gyakorlati megvalósulása nem haladt előre, az 1523/24-es reformációs írásokban a szorongás és válságérzet is felbukkan. A népmozgalom pedig – anélkül, hogy eszmerendszerét újra kellett volna értelmeznie – függetlenítette magát és céljait saját eszközeivel közelítette meg. A parasztháborút

nem Luther és a reformáció váltotta ki, hanem a társadalmi, gazdasági, politikai ellentmondások. Miközben azonban a reformátorok ezt a konfliktus anyagot magukévá tették és az evangélium mércéje szerint keresztényienek ítélték, olyan alapokat fektettek le, amelyekből 1524/26 felkelői is kiindulhattak.

Bartha Gábor: „Az erdélyi reformáció kezdetei” c. előadásában először Erdély viszonyait vázolta fel, s kiemelte a korban egyedülálló sajátosságát, a négy felekezet együttélését lehetővé tevő vallási türelmet. Elmondotta, hogy az országot a reformáció első hullámai még önállósulása előtt érték. Az első befogadók a szászok, akik Honterus János hatása alatt az 1540-es években magukévá teszik a lutheri tanokat. Tőlük azután az erdélyi magyar városok felé terjedt a reformáció.

Az erdélyi magyar városokat azonban másfelől is elérte a hitújítás: ugyancsak az 1540-es években vált törvényesen evangélikussá a magyarországi mezővárosok parasztpolgársága, s élénk gazdasági kapcsolataik révén Erdély felé is terjesztették az új tanokat.

A magyarországi mezővárosok felől terjedt át Erdélyre a reformáció második, kálvini hulláma is, főleg Kálmáncsehi Márton és Méliusz Juhász Péter tevékenysége következtében. Hamarosan gyökeret vertek Erdélyben az antitrinitárius tanok is, s sokan néhány év alatt háromszor is vallást váltottak, új és új üdvözítő tanokat keresve, mint azt Dávid Ferenc sorsa is példázza.

Ugyanakkor az egyes vallási irányzatoknak megvolt a maga többé-kevésbé körülírható társadalmi bázisa is. A fejedelmi udvar nem vált protestánsá s a Báthoryak alatt még bizonyos ellenreformációs tendenciák is megfigyelhetők. A szászok ragaszkodtak a lutheri tanokhoz, a Tiszántúl mezővárosai a kálvinizmushoz, míg az antitrinitarizmus a székelyeknél és Kolozsvár polgárai között talált kitartó híveket. Az előadás további részében ennek okait próbálta felvázolni.

A hatalom magatartását, a katolicizmus melletti megmaradását illetően azzal indokolja, hogy a török szövetség ellensúlyozásaképpen ezzel kívánták hangsúlyozni a Rómához, a Nyugathoz tartozást.

A szászok lutheranizmushoz való vonzódását német-voltuk érthetővé teszi, „megtorpanásukat” a reformáció első lépcsőfokánál magyarázná, az 1540-es évek rövid gazdasági fellendülését követő stagnálás, amely a konzerválás, a meglévő megőrzése irányában hatott volna.

A kálvinizmus erdélyi terjedésében politikai célszavak is megfigyelhetők: első támogatójuk a Fráter Györggyel szembe forduló Petrovics Péter

volt. A civis városok csatlakozását pedig a kálvini hittételek erősen plebejus színezetében véli megtalálni.

A székelyek antitrinitarizmusa viszont elavult katona-paraszti társadalmuk válságában gyökerezhet. A válaszdadás – s mindkettőt megtaláljuk náluk – vagy a „dicső múlt” élesztgetése és a katolikus hagyományokhoz való ragaszkodás, vagy a minden újat szívesen fogadó lázadás lehetett.

A vallási kérdések és a társadalmi-gazdasági helyzet összefüggéseit mutatja, hogy a reformáció a román jobbágyok körében a térítőik minden erőfeszítése ellenére sem tudott gyökeret verni. Míg a magyar, szász és székely paraszt figyelt a teológiai vitákra is, a politikai életből kirekesztett románság mereven bezárkózott a maga ortodox hitébe.

Sigrid Looss: „A korai német reformációs mozgalmak felfogása a világi felsőbbségről.” című előadásában hangsúlyozta, hogy a felsőbbség és az alattvalók, valamint egymás iránti kölcsönös kötelességeik a korai reformációs irodalom egyik sokat vitatott problémája. Tulajdonképpen két előzményre vezethetők vissza: a császári kancellária vitáiban kialakult felsőbbség-fogalomra és az alattvaló-felfogásnak a frankfurti városi vitákban kiforrálódott tartalmára. A reformáció maga is két irányban indult el.

Az egyik irányt Luther felfogása képviselte, akinek nézeteiben két fejlődési szakasz különíthető el. Az első „A német nemzet keresztény nemességéhez” címzett írása jelenti. Ebben a felsőbbség isteni eredetéből vezeti le azt a jogot, hogy a világi hatalom egyházi ügyekbe avatkozzon és a pápával szemben érvényesítse akaratát. Ezzel nemcsak a birodalmi rendek pápaellenes nemzeti oppozícióját támasztotta alá, hanem együtt tal felelőssé is tette őket a birodalom sorsáért. Ugyanakkor Luther azt is hangsúlyozta, hogy a felsőbbségnek kötelessége a közjó érdekében, alattvalói hasznára tevékenykednie.

Luther felfogásának kiteljesedése „A világi felsőbbségről” szóló munkájában található. Ebben kifejti, hogy a keresztény ember két birodalomban él: egyik isten örök országa, amelyikbe senki sem avatkozhat bele. A másik a kényszernek és törvényeknek alávetett földi világ. Ebbe isten azért helyezte a felsőbbséget, hogy bírálja legyen a gonoszoknak. Az ember bűnre való hajlandósága miatt ez a rend nem tökéletes, mégis engedelmeskedni kell neki.

A másik irányt a reformációs népmozgalmak képviselték. A felsőbbség-alattvaló viszony ugyanis a városok közvetítésével a tömegek gondolkodásának is része, az egész közvéleményt foglalkoztató kérdés lett. A városok reformációja a városi közösség-fogalomból kiindulva közelíti meg a

problémát. Így Zwingli a bibliát a hatalmasok törvényének is tartja, s szerte a zsarnoki felsőbbiséget, amely nem követi isten törvényét, meg lehet dönteni. Az ellenállási jognak a megfogalmazása mellett a „község” szerepének középpontba állítása jelentette a humanizmustól erősen befolyásolt felfogásnak a másik fontos elemét. Legélesebb megfogalmazása s egyben a kettő összekapcsolása Münzernél található. Szerinte, ha a világi felsőbbiség nem hajlandó harcra az Antikrisztus ellen az új világ megteremtéséért, akkor isten a népet választja ki, hogy kardot emeljen s maga gyakorolja az uralmat.

Kónya István: „A reformáció vallási formáinak néhány tipológiai problémája” című előadásának első részében a reformáció jellegével foglalkozott. A reformációt, a reneszánszsal együtt a korakapitalista viszonyok vallási felépítményeként vette számba. Azzal is rokonította őket, hogy mindkettő egy régen volt, tökéletessé idealizált múlt újramegvalósítójának vallotta magát. Ez az illúzió kettős veszélyt hordozott: egyrészt a feudalizmus korában született, minden előremutatót is elvetett, másrészt saját teljesítményét értékelte le, azt csupán a romlatlan régihez való visszatérésként fogva fel.

Ez a formailag reakciós jelleg azonban tartalmilag egyáltalán nem volt az, hanem az új társadalmi rend felé való törekvést fejezte ki. A korai polgárosodás okozta társadalmi struktúráváltozások által teremtett új rétegek sokszínűsége, a törekvések különböző útjai párosulva a kialakulóban lévő polgári nemzetek sajátosságaival a vallási típuson belül a formációk sokszínűségét hozták létre.

E változatos formák tipológizálásához kiindulásul Engelsnek a reformáció polgári és plebejus irányzatairól tett megállapításait hívta segítségül a szerző. Előadása második részében ennek a tükrében veszi sorra a fontosabb irányzatokat.

A Luther nevéhez fűződő német reformáció specifikus jegyeit abban látja, hogy a társadalmi viszonyok fejletlensége miatt a 16. sz.-i Németországban a forradalom kérdése csak elméletileg vetődhetett fel. Luther és irányzata egy közbülső társadalmi háttérre (fejedelmek, birtokos nemesség, stb.) támaszkodott. Így helyreállította a hit tekintélyét a „sola fide” elvel s külsőségeiben is több vonást tartott meg a középkori kereszténységből.

Zwingli svájci reformációja, amelynek bázisa a városi polgárság volt, továbbblépés a „sola fide” elven a „sola gratia”-val, amely szerint a hit maga is a szentlélek ajándéka. A szentségeket csupán szimbólumoknak tartja, egyházszervezete pedig kifejezetten republikánus jellegű.

A polgári háttérű kálvinizmus specifikuma abban áll, hogy mindazt a dogmatikai, egyházszervezeti, stb. elemet elveti, amelyek nem következnek egyenesen a bibliai kinyilatkoztatásból. Így lett a polgárság legradikálisabb elemeinek irányzata.

A 16. század azonban olyan elemeket is kitermelt, amelyek a polgárságnál is radikálisabbak voltak: a városi plebejus elemeket, a megnyomorított jobbágytömegeket és a világi értelmiség első csoportjait. Ezek érdekei túlmennek a városi polgárságén s a vallási reform náluk – elsősorban a Münzer-féle anabaptizmusban –, forradalmi törekvésekkel töltődik fel. Míg azonban a polgári irányzatok a korszak lehetőségeinek reális tükröződései, a népi-plebejus irányzatok utópizmusa csupán a korszak formális lehetőségeit fejezik ki.

A másik fontos forradalmi irányzat, az antitrinitarianizmus a városi reneszánsz-értelmiségiek körében született: Benne a reformáció ingája egészen a szentháromság dogmájának tagadásáig lengett ki.

A reformáció a másik, a középkori kereszténységtől kevésbé eltávolodó szármayon, az anglikanizmusban is végbement, elszakadva Rómától s az egyház fejévé a királyt téve.

Végezetül az előadás megállapította, hogy tipológiai rendszer felfedezése igen nehéz. Az eddigi kiindulások mind saját vallásukhoz viszonyítva végezték ezt el. Közülük legfigyelemre méltóbb Ravasz Lászlóé, aki a reformáció centrumpártjának tekintett kálvinizmustól jobbra (a katolicizmus felé) és balra (szekták) elhelyezkedő sorokba rendezi a vallási formákat. A marxista vallásméleletnek e tipológiákon túllépve a vallások mai fejlődésében való visszatükrözőződésüket is figyelembe kell vennie.

Siegfried Hoyer: „Török és Antikrisztus” című előadásában Luthernek a törökökkel kapcsolatos nézeteit vette vizsgálat alá azok chiliasztikus összefüggésében.*

Alexander Tinschmidt előadása: „*A wittenbergi egyetem befolyása a magyarországi reformációra*” azt a hatást vette vizsgálat alá, amelyet az 1520 és 1711 közötti külföldi egyetemet járt fiatalok közvetítettek hazájukba. A wittenbergi egyetemen 1502-es alapításától kezdve 1812-ig összesen 2925 magyarországi diák tanult. Jelentősége először is abból adódott, hogy a 16. században itt képezték ki a magyarországi teológusok, tudósok és tanítók nagy részét.

Másrészt Wittenberg példája hatott a magyar iskolarendszer kiépítésé-

*Előadását e számunkban teljes terjedelmében közöljük.

re is. A szász iskolák alaptörvényeit 1543-ban megfogalmazó Honterus János, Stöchl Lénárt, a bártfai iskolatörvények szerzője, stb. mind Wittenbergben tanultak. 1604-ig, amíg a lutheri hittételek aláírását nem követelték meg a diákoktól, sok kálvinista diák is tanult itt s általuk a sárospataki és debreceni kollégium is sokat vett át a wittenbergi példából. Wittenberg egyébként számos magyarországi tanulónak lett végleges otthona: nem egy Wittenbergben maradt, mint az egyetemen oktatóvá lett soproni származású Johannes Röschel, vagy a városi bíróvá lett korompai születésű Mathias Christophoros.

Az ellenreformáció idején Wittenberg az üldözött protestánsok menedékhelye lett. Számos menekült kapott támogatást és segítséget új pályája elkezdéséhez az egyetemtől. Ezek egy része hosszabb-rövidebb száműzetés után visszatért Magyarországra, mint a brassói Valentin Greissing vagy a később Zsolnán lelkészkedő Daniel Mazar. Wittenbergen keresztül vezetett az útja több, az ellenreformáció elől Magyarországból hazájába visszatérő német protestáns lelkésznek és tanítónak is.

A Habsburgok protestáns üldözése a magyar rendi mozgalmak mellé állította a felvidéki városok német polgárságát. Ezeket a harcokat protestáns ideológiával vívták s így Kassa, Eperjes, Bártfa, Szepes, Lőcse és Késmárk német polgárságát ott találjuk Bocskai, Bethlen és Rákóczi mellett. A magyarországi protestantizmus ezekben, a vallásszabadságért is folyó küzdelmekben ideológiai támaszt talált a wittenbergi egyetem szellemiségében.

Az előadásokat élénk vita követte, amelyik még október 1-én, a budapesti ülés alkalmával is folytatódott. E viták három csomópont köré csoportosíthatók.

Az egyik csoportot a reformációs tanok és társadalmi hatásuk, összefüggéseik képviselték. *Makkai László* azt hangsúlyozta, hogy a teológia és a társadalmi problémák és mozgások között sok kapcsolat van, több, mint azt az eddigi kutatások feltételezték. *Péter Katalin* azt a kérdést vetette fel, hogy a hatalmasok cselekvéseit vajon mennyire befolyásolta az ideológia. Magyarországon két forráscsoport, a végrendeletek és gyászbeszédek elemzése azt mutatja, hogy a 16. században megváltozott az embereszmény és megjelenik az alattvalókról való gondoskodás, mint erkölcsi kötelesség. Az azonban még nem tisztázott, van-e ebben szerepe a reformációnak. *Gerhard Brendler* arra utalt, hogy a teológia fejlődésének megvannak a maga saját törvényszerűségei, álláspontja nem vezethető le közvetlenül a gazdasági helyzetből. Rámutatott a reformációs röpiratokban jelentkező csalódott hangra, afelett, hogy az evangélium oly kevés gyümölcsöt hoz. Ehhez

kapcsolódva *Adolf Laube* a Luther bibliakutatásaiban tükörcződő félelmekre utalt. *Botta István* három mozzanatot emelt ki. Egyrészt Luther harcát a tökéletes életért, másrészt Luther munkaetikáját, amely szerint egy szorgos szolgálólány nagyobb istentiszteletet cselekszik, mint a tétlen szerzetes. Harmadszor azt hangsúlyozta, hogy a reformáció széles befogadását érhetőbbé teszik a huszita előzmények s hogy a tűzben égő lúd s a hattyú tollal: Husz (neve is lúdra utal!) és Luther szimbólumai. *Siegfried Hoyer* Luthernek a jobbágyfelszabadítás elleni állásfoglalását tette szóvá. *Magyar László* a biblia és ige kettős felfogását fejtegette Luthernál. A leírt bibliai szó még, nem ige, csak ha a leírt textus találkozik az emberek problémájával, akkor válik igévé a gyülekezetben. Ez a felfogás tette érzékennyé a reformációt kora kérdéseire.

A másik vitatott kérdéscsoport a reformáció történeti jelentőségének megítélését fogta át. *Gerhard Brendler* azt fejtegette, hogy a reformáció értékelésének marxista megközelítése eltérő lehet attól függően, hogy a marxista gondolkodás melyik fejlődési fokáról indulunk el. Marx és Engels állásfoglalásai ugyanis sokat fejlődtek munkásságuk folyamán. A fiatal Marx például a forradalmat a reformáció korában csupán teoretikus lehetőségnek látta, az idős Engels szerint a reformáció és a parasztháború a forradalom reális megvalósulási formái voltak. Magának Engelsnek a nézetei is sokat változtak, a parasztháborúról írt munkáját is újra akarta írni. Elsősorban azért, mert abban Németországot elmaradott országgént ítélte meg, holott anyagilag akkor az európai fejlődés élvonalában állott s a forradalmi mozgalmak levezethetők a korakapitalista fejlődésből.

A reformáció egyes típusait illetően vitatta a lutheri és kálvini irányzatoknak mint fejedelmi és polgári irányzatnak a megkülönböztetését. Egyrészt a német reformáció alapja is a polgárság volt és a svájci is elnyomta a maga parasztjait. Másrészt dogmatikusan is sok minden megvan Luthernál, amit svájci sajátágnak tartanak. Így a sola fide Luthernál csupán a sola gratia konkretizálása. A predestináció is megvan a fiatal Luthernál, de később, Melancton hatására nem kerül bele a hitvallásba. Münzer Tamásnál sem lehet az „ateizmust súroló” felfogásról beszélni, sőt Münzer egyenesen az értelem elé helyezte a bibliában megtalálni vélt igazságokat.

Makkai László arra hívta fel a figyelmet, hogy a 16. századi Németország gazdasága bizonyos értelemben csúcsteljesítmény, de ez a teljesítmény ingatag volt. A német korakapitalizmus fejlődése megtorpan, 1570 körül Németország kezdte elveszíteni vezető szerepét, s ezzel párhuzamosan a luterizmus is elzárkózó lett. Felvetette azt a kérdést, hogy ebben a hanyatlás-

ban milyen szerepe lehetett a kereskedelmi utak eltolódásának és a korakapitalizmusra rátelepedő fejedelmi hatalomnak. *Gyimesi Sándor* utalt arra, hogy a német forradalmi és reformkísérletek, a lovagok felkelése, a birodalmi reform, a parasztháború, a városi mozgalmak sorra kudarcot vallottak, még mielőtt a gazdasági hanyatlás bekövetkezett volna, sőt e kudarcok szerepet játszhattak a gazdaság megtorpanásában is. A kereskedelmi utak eltolódása kérdésében pedig utalt a kereskedelem szerkezeti és jellegbeli változásainak fontosságára. *Adolf Laube* szerint a német korakapitalizmus elakadása nem elsősorban a kereskedelmi változások, hanem a fejedelmi hatalommal való kapcsolatainak – (elsősorban a bányajog és pénzkölcsönzés területén) – rovására írható.

A harmadik kérdéskört a reformáció magyarországi elterjedése alkotta. A német kutatók itt elsősorban arra voltak kíváncsiak, mi magyarázza a magyar reformáció csatlakozását a kálvini irányzathoz, jóllehet ez gazdasági fejlettségéből nem feltétlenül következett. *Bucsay Mihály* a magyarázatot a kálvinizmus önkormányzati mintáinak vonzásában vélte megtalálni. *Gyimesi Sándor* arra mutatott rá, hogy a reformáció Magyarországon is elsősorban városi jelenség, gyűjtőpontjai az árutermelő mezővárosok voltak. Makkai László előadására visszaulva kiemelte ezeknek a világgazdasággal s az európai – délnémet kereskedelmi partnereiken keresztül a zwingliánus és kálvini – eszmeáramlatokkal való kapcsolatait is.

A tudományos ülészak kiegészítéseképpen a Vegyesbizottság külön ülésen vitatta meg a feudáliskori forráskiadványok, köztük a reformáció forrásainak kiadásával kapcsolatos kérdéseket. Német részről *Bernd Rüdiger* és *Adolf Laube*, magyar részről *Benda Kálmán* és *Bucsay Mihály* tartott tájékoztató előadást.

Egy ilyen ülészaknak természetesen sok tanulsága van. Az információk cseréjén, a kölcsönösen ösztönző gondolatok ütköztetésén túl elsősorban arra utalunk, hogy mennyi változást ment végbe megszokott reformáció képünkön s mennyit kell még tennünk a nemzetközi reformáció kutatás eredményeinek megismeréséért, saját, sokszor bizony leegyszerűsítő felfogásunk megújításáért.

Budapest. 1983. január 26.

GERHARD BRENDLER:

LUTHER MÁRTON TEOLÓGIÁJÁNAK EREJE ÉS HATÁSA

A történelmi materializmus feloldhatatlan követelménye, hogy a történelmi személyiségek megítélésénél vegyük figyelembe: milyen osztályokhoz, rétegekhez vagy csoportokhoz kötődtek, az osztályharcban kinek a pártján álltak, milyen társadalmi érdekeket juttattak kifejezésre, illetve milyen társadalmi erők használták fel, vagy állították szolgálatukba őket. Egy marxista közelítésű Luther-képtől tehát meg kell kívánni, hogy ezt a kérdés-komplexumot lehetőleg pontosan, konkrétan és differenciáltan válaszolja meg. Mindenekelőtt történetileg kell konkrétan megválaszolni, mivel az olyan általánosításokkal, hogy Luther Márton a polgárság képviselője volt, kevésre megyünk. Az sem vezet célra, ha a polgári szociológia módján csak egy társadalmi aspektust veszünk figyelembe, noha ez az osztályhelyzet analíziséhez természetesen hozzátartozik. Mint ismeretes, a származás még semmiképp sem azonos minden további nélkül azzal, amit osztályhelyzeten értünk. Ez nem valami statikus, egyszersmindenkorra adott, hanem dinamikus, fejlődik, és a legszélesebb értelemben magában foglalja a személyiség eszmei pozícióit, ideológiáját.

Ezen megfontolásokból kiindulva az utóbbi években Luther osztályhelyzetének egy árnyaltabb leírásához jutottunk el, elsősorban a „Tézisek Luther Mártonról” megírásakor. Eközben figyeltünk fel arra, hogy a Luther család történetében és Luther Márton személyes életútjában specifikus módon ragadható meg a kor átmeneti jellege. Az átmenet a sokféle feudális kötöttségű paraszti életmódról a vállalkozóira, Luther szüleinek generációjánál történt meg. Bányász-részvállalkozóként egy olyan életmód felé fordultak, amelynek mindinkább kapitalisztikus elkötelezettségei voltak, és amelynek a gondolkodásra, érzelmekre és a cselekvésre gyakorolt hatásával számolni kellett. Ez fordulatot jelentett a falutól a város felé, tehát egy eredendően paraszti család elvárosiasodásának irányába hatott. Luther Márton tehát bányász fia, parasztnak unokája. A paraszti kötelek – amint erről később, híres „Asztali beszélgetései”-ben Luther maga is megemlékezett, lazulni kezdtek, mégpedig két okból is: nem éltek többé egy fedél alatt a paraszti nagyszülőkkel, mint ahogy ez paraszti környezetben gyakori, továbbá a Luther-szülők kemény munka árán elért társadalmi felemelkedése csak a falu elhagyása árán vált lehetségessé. Luther egyéniségében és jelle-

mében a paraszti komponensek, amelyekről a népszerűsítő irodalomban még a közelmúltban is szó esett, csekélyebbek lehettek, mint ahogyan azt az idős Luther néhány nyilatkozata sejteni engedi. Osztályhelyzetén azonban ezek jóformán semmit sem változtatnak. Ellenkezőleg: ha egyáltalában valamit, akkor éppen negatív értelemben, mivel Luthernek egész tömeg kedvezőtlen nyilatkozata van a paraszti jellemről. Azt tartja róla, hogy fősvény, uzsorás, buta és a saját előnyére gondol, aki nem tart sokat a keresztény hitről sem. Természetesen az efféle nyilatkozatokból nem kell sok mindent kiolvasni, mivel Luther nem takarékoskodott az efféle szidalmakkal más rendek esetében sem, ezeket is megleckéztette.

Jellemző azon réteg társadalmi ambícióira, amelyből Luther apja felküzdhette magát, hogy Hans Luther Márton fiát jogi tanulmányok útján kívánta az akkori társadalom magasabb és tekintélyesebb pozícióihoz segíteni. Elsőszülöttjét gondolatban már mint bírót, tanácsost látta, vagy valamely fejedelem környezetében tevékenykedő rangos hivatalnokként. Ez teljesen megfelelt a korakapitalista kisvállalkozói réteg társadalmi igényének. Hogy pozícióját megszilárdítsa és biztosítsa, jó kapcsolatokra volt szüksége a városi és a fejedelmi felsőbbbségekhez, mivel azok nemcsak a jogrendet garantálták, hanem az adott esetben az ő segítségükkel lehetett javítani is azon. És végül a világi felsőbbbségek, mindenekelőtt a fejedelmek biztosították politikailag az egész társadalom reprodukciós feltételeit. A kapitalista vállalkozók számára a bányászatban különösen jelentős volt az, hogy a fejedelmek rendelkezzenek a bányaeregálék fölött — bár esetenként ebből konfliktusok is adódhattak —, ami viszont mindenekelőtt korrekt magatartást tett szükségessé. A származásból következik tehát osztályhelyzetük lassankénti kialakítása érdekében az akkori legmodernebb termelési mód képviselőivel való kapcsolat és a társadalmi felemelkedés felé tájékozódás a fennálló hatalmakra támaszkodva. Amikor azonban 1505-ben röviddel az erfurti egyetem jogi karára való beiratkozása után bekövetkezett az ismert stotterheimi esemény, azaz villám csapott le mellette, földrevetve őt, Luther elhatározta, hogy kolostorba vonul. Ezzel letért az atyai akarat kijelölte pályáról.

Semmi ok arra, hogy ezt az eseményt misztifikáljuk vagy abban egyenesen a kor válságának jelét lássuk, mivel a későközépkorban és még később is mindenkor voltak olyan emberek, akik a legkülönbözőbb okok és indítékok következtében — villám hatására és anélkül — kolostorba mentek. Ám az osztálypozíció kérdése szempontjából, amely minket itt érdekel, ez egy alapvető jelentőségű döntő kérdés volt, minthogy a kolostorok népe és általában az egyháziak nem alkottak külön osztályt. Az egyház keretébe tarto-

zott mindenki, akit megkereszteltek rendi hovatartozásától függetlenül. A kolostorokba valamennyi osztály és réteg tagjait fölvettek. Sőt akit egy kolostorba fölvettek, de még inkább akit pappá szenteltek – s ez volt a helyzet két évvel később Luther esetében – az korábbi szociális körveztétől eltávolodott, családi és osztálykötöttségeiből kivált. Ez jogilag abban fejeződött ki, hogy a papok számára sajátos jog, a kánonjog lépett érvénybe és ennek egy bizonyos ideológiai megfelelése volt a pappá szentelés eltörlhetetlenségéről szóló tan. A marxista irodalomban eddig nem volt gyakori eset a papságról, mint osztályról beszélni, s én sem hiszem, hogy értelme volna az osztályfogalmat erre a speciális jelenségre alkalmazni. Bár a lenini osztály-definíció ezt nem zárja ki teljesen, mégis nagyon szabad és tágan értelmezett interpetálás volna. A társadalmi elemzés szempontjából a legcélszerűbb az lehet, ha a papságot mint történelmi-társadalmi kategóriát értelmezzük, amely inkább egy rend jegyeit mutatja, mint egy osztályét. Az egyház és a papság, mint történelmi jelenség sokkal régibb, mint a 15/16. század fordulóján válságba került feudális társadalom. A maga módján közreműködött az antik rabszolgatartó társadalom széttörésében, és mind a rabszolgaságról a feudalizmusra, mind pedig a bomló germán és szláv őstársadalomról a feudalizmusra való átmenetben. Az egyházat történelmi tapasztalata tette képessé, hogy a római birodalom hanyatlása idején ne csak az antik kultúráis örökség egy részének folytonosságát hordozza, hanem az európai feudális társadalmak és kultúrájuk nemzetközi integrációs centrumává váljon.

Amikor Luther pap lett, megszűnt egy meghatározott társadalmi-gazdasági osztály tagja lenni. A feudális társadalmon belül olyan státusszal rendelkezett, amelyet nem osztály-jegyek határoznak meg. Nem polgár, paraszt vagy nemesember, nem nemesi földbirtokos, jobbágy, nem is árutermelő vagy korakapitalista vállalkozó, nem lovag, zsoldos vagy tanácsos. Szerzetes és pap. Tanulnia kell, vizsgákat letenni, akadémiai fokozatokat szerezni és néhány év múlva egyetemi tanár Wittembergben, teológus. Később ebből a pozícióból lesz történelmileg hatékony, felforgató és forradalmasító.

Ha valaki nem éri be azzal, hogy egyszerűen konstatálja Luther szerzetesi, papi és egyetemi tanári mivoltát és igyekszik őt valamilyen számunkra ismerős kategóriába sorolni, ahová egy osztály vagy szociális analízis értelmében besorolható volna, úgy tulajdonképpen csak egyetlen kategória marad, amely szóba jöhet, nevezetesen az *intelligencia* kategóriája. Természetesen ez esetben némileg modernizált kategóriát kell igénybe venni. Lutherrel számunkra nem a 16. század polgára jelenik meg, nem is a feltö-

rekvő kapitalizmus és egyáltalán nem a földhözkött paraszt, vagy a kötekedő német lovag mintaképe, mint azt egykor egy Wolfram von Hanstein állította, hanem egy intellektuel kora specifikus körülményei között. Ez a korai intelligencia bizonyos függőségek között élt. Az egyetemeken, a fejedelmi udvarokban koncentrálódott, a városi magisztrátusok és nem utolsósorban az egyház szolgálatában állt. Mecénásokra volt utalva, ha bár megkísérelte, hogy függetlenedjék és ne kelljen közvetlen szolgálati viszonyba lépnie, ha nem sikerül valamelyik egyetemen állást kapnia. Bár a könyvnyomtatás fejlődésével már van egy gyorsan bővülő és felvevőképes könyvpiac, aligha lehetett megkísérelni, hogy valaki szabad írói tevékenységből éljen meg, mivel még nem volt ismeretes a szellemi tulajdon fogalma. Gyakran voltak utánnyomások, és alig fizettek honoráriumot. A honoráriumot magasrangú személyek ajándékainak és figyelmességeinek kellett pótolniok, és a legbiztosabb megélhetést még mindig egy egyházi javadalom jelentette, mint ahogy az egyetemeket is jelentős részben egyházi javakon alapították. Ez a szociális származása szerint szerfelett heterogén intelligencia az egyház, a világi hatalom és a közvélemény feszültségmezőjében élt. Jelentős mértékben hozzájárult ahhoz, hogy egyház- és társadalomkritikai közvélemény formálódjon és maga teremtette meg ezzel azt a nélkülözhetetlen teret, ahol az ideológiai viták széles körű hatást gyakorolva terjedhettek.

Mint szerzetes és pap Luther az egyház szolgálatában állt, mint egyetemi tanár élvezte az egyetem korporatív különjogait és egyúttal fejedelmi fennhatóság alá tartozott. Egyetemi posztján mély szellemi konfliktusba került a skolasztikus teológiával és az egyházi hierarchiával, amelynek során a fejedelem végül az életét mentette meg társadalmi és politikai biztonságot nyújtva neki. Itt semmiképpen sem csak egy szituáció-feltételezte opportunizmusról van szó, amely Luthert az adott körülmények között érthető módon mind egyértelműbben közelítette a fejedelemséghez. Ebben sokkal inkább annak az egész rétegnek a politikai belátása mutatkozott meg, amelyhez tartozott, mint a feltörekvő korakapitalista köröké, ahonnan származott. A korai intelligencia a fejedelmi partikularizmust szolgálta, arra épített, sőt messzemenően függött tőle. Támaszt talált itt és következetesen védelmezte azt a kívülről és belülről jövő fenyegetésekkel szemben. Luther magatartása ebben a vonatkozásban nem különleges eset, hanem egyenesen a szabályt reprezentálja. Luthernek ez az osztálypozíciója – mint ismeretes – legkövetkezetesebben a parasztháború idején jutott kifejezésre.

Megmutatkozik azonban a parasztháború után az idős Luthernél is, sőt bizonyos fokig még karakterisztikusabban, mint az 1520–25-ös években.

Arra szólítja fel urát, hogy tartson vizitációkat, hozza rendbe az egyházi ügyeket, terjessze ki befolyását az egyházi birtokok fölé, hogy a papok és tanítók megélhetése biztosíttassék és így elejét vegyék annak, hogy a nemesség az egyházi vagyont teljesen a saját céljaira használja. Ebből ugyanis a papokra és tanítókra súlyos sérelmek származhatnak. Luther törekvéseit az egyház és az iskolák sorsa miatti aggodalom mozgatta, s mindenekelőtt a közvetlenül érintettek érdekeit szolgálta, éppen a papokét és tanítókét, és így abban egyes intellektuelek egészen specifikus és szűk társadalmi-, rend- vagy osztályérdekének kifejezését láthatjuk. Ez egy olyan szempont, aminek természetesen van jogosultsága, de mégsem abszolutizálható, mivel Luthernek sem szubjektív intenciói sem magatartásának objektív funkciói nem igazolnák. Az iskolák és a templomok alkalmazottainak társadalmi, anyagi és jogi pozíció-biztosítása szükséges volt az oktatás fenntartása és továbbfejlesztése szempontjából, és így az egész országnak érdekében állt. Mint ismeretes, a reformáció éppen ebben a vonatkozásban hozott fölöt-
tebb gyümölcsöző és pozitívan továbbható tartós eredményeket.

Az osztálytagozódás végsősoron a társadalmi munkamegosztás kifejezője és annak eredménye, noha nem minden társadalmi munkamegosztás alapján létrejövő szociális réteg eo ipso mutat osztályjelleget. Másfelől azonban az emberek egy meghatározott csoportjának társadalmi és ezzel történelmi funkcióját is éppen a munkamegosztás alapján lehet megragadni. Ha témánkkal összefüggésben Luther társadalmi és történelmi szerepének összefüggését akarjuk megvilágítani, úgy nem elég utalni az ő státusára mint szerzetes, pap és tudós, nem elég utalni arra, hogy származása alapján paraszthoz, korakapitalisztikus vállalkozókhoz és életútjának konkrét alakulása során az egyházhoz, az egyetemhez és fejedelemhez kötődött, hanem egyúttal és kiváltképpen azt kell megmutatni, hogy tevékenysége milyen funkciót töltött be a társadalmi munkamegosztás keretében. Azaz rá kell kérdezni a teológia társadalmi funkciójára általában és a lutheri teológiára különösen, mivel Luther életműve éppen ezen a területen született meg. Ezzel személyiségének legbenső szférájához jutunk, lényének azon oldalához, ahol individuum és társadalom egészen speciális módon lépnek kölcsönhatásba. Ez egy olyan problematika, amelyet a marxista történetírás a múltban érintett ugyan, de csak mellékesen, periférikusan kezelt. A személyiség történelmi szerepét és az individuum, valamint a társadalom kölcsönhatását kutatva éppen Luther esetében ezt a problematikát kell erőteljesebben a figyelem központjába állítani, és itt kell intenzívebb elméleti kutatásokra vállalkozni.

Az ismert formulával, hogy a vallás a nép ópiuma, kevésre jutunk. Itt inkább továbbsegít Marxnak „A hegeli jogfilozófia bírálatához” írott bevezetésének az a gondolata, hogy minden kritika a vallás kritikájával kezdődik. És egy másik helyen: amint akkor (ti. Luther idején) egy szerzetes fejében kezdődött a forradalom, úgy kezdődik ma a filozófusok fejében. Noha teológia és vallás közel állnak egymáshoz, nem azonosíthatók. A teológia bizonyos mértékig csupán a keresztény vallás elméleti rendszer-oldala. Azon problémával való gondolati megbirkózás, amely akkor keletkezik, ha a Biblia sokféle kinyilatkoztatását Istenről és az ő cselekedeteiről nem csupán fantáziaként vagy mint poézist fogják föl, hanem a valóságról szóló kinyilatkoztatásnak tekintik, amelynél elvileg mellékes dolog, hogy ezt a valóságot objektíve reálisan létezőként vagy csupán gondolatilag megközelíthető létezőként fogják fel. A teológiát kitalálták, tanították és tanulták. Olyan eszközként fungált, amely a papoknak saját szellemi habitust kölcsönzött, és ezen kívül minden embernek zárt világképet közvetített. Az volt a funkciója, hogy minden emberi cselekvést egy magasabb értékhez mérjen, annak szempontjából ítéljen meg. Ily módon az elképzelhető legnagyobb mértékben társadalmilag relevánssá vált, hiszen attól függően, hogy milyen istenképet alkotott magának, és milyen viszonyt alakított ki ezzel az istennel, értelmezte a jót és a rosszat és egy osztály, csoport, réteg vagy az egyes ember érdekeit, követeléseit igazságosnak, igazságtalannak vagy elvetendőnek tartotta. Az ideológiai harcok így elkerülhetetlenül teológiai vitákká váltak, röviden: a teológia ideológiaként szolgált.

1512-től Luther a wittenbergi egyetemen biblia-magyarázatot tartott a diákoknak. Teljesen erre a feladatra koncentrált. Szövegeket fordított, magyarázott, interpretált. Eközben történeti–kritikai eljárást alkalmazott. A Biblia nem minden részletét és írását tartotta egyenértékűnek, hanem mindegyiket egyetlen egységes szempont szerint ítélte meg, éspedig, hogy azok mennyiben „Krisztusra utalók”. Teológiája tehát kezdettől kimondottan Krisztus-központú. Ebből kiindulva ember és Isten viszonyáról alapvetően az volt a felfogása, hogy az ember Isten előtt mindig bűnös; természet-től fogva nincs saját törvénye, amelyet Istennel szembeállíthatna. Egyedül Isten az igazság és az isteni akaratban az ember bűnősként jelenik meg. Az ember Isten előtt semmiféle érdemet nem tud felmutatni, hanem Isten ajándékozza az embernek az igazságosságot önszántából, tiszta kegyelemből. Az egyetlen, amit az ember tehet, hogy hisz Istenben és ez a hit nem az ember cselekedete, hanem ebben az ember éppen kegyelmi ajándékként részesül.

Ez Luthernek az a döntő teológiai álláspontja, amelyből minden továb-

bi következett gondolkodásában. Tiszta teológiai formájában egyáltalán semmit nem tudott kezdeni kora társadalmi vitáival, harcaival, reményeivel, aggodalmaival, vagy kétségeivel, ezek a gondolatok az ő fölöttébb individuális személyes ügyének számítanak, az ő ötletének, az ő megítélésének, az ő eszméinek, amelyek benne a Biblia tanulmányozása közben születtek. Ez így tűnhetik, ha csak a cellájában élő szerzetest, illetve az egyetemi tanárt látjuk benne, aki előadásaira készül. Máig is újra meg újra a Luther Mártonban lejátszódó dolgok látszottak indítéknak, amelyekre a reformáció szellemi alaptartama visszavezethető. Ilymódon az a csodálatos eset állna fenn, hogy egyetlen egy ember egy egész társadalmat mozgásba tudott hozni. Váratlanul megváltozik a kép, ha nem csupán a magányos szerzetest nézzük a maga cellájában, hanem a társadalmat a maga sokféle mozgásában. Egyidejűleg a társadalom mind több válságjelet mutatott, A krízis jelei sokfélék voltak. Utaljunk csak pl. a városokban jelentkező sok nyugtalanságra és felkelésre, amelyek több hullámban rázták meg a társadalmat, a birodalmi reformtörekvések bukására, a bocskorosok összeesküvéseire, a szerzetesek, pápák és az egyház ellen mindegyre fellángoló bírálatokra, a kor fokozott vallási izgatottságára és nem utolsó sorban arra, hogy ez a maga okozati dinamikájában többé vagy kevésbé erőteljesen összefüggött a kapitalisztikus elemek kicsírázásával és gyors fejlődésével a gazdasági életben. Ez eléggé ismert és elég, ha itt csak utalunk rá. Annak a körülménynek a megmagyarázásához, hogy Luther fellépése hogyan és miként hatott végül forradalmasítóan, célszerűnek látszik utalni a reformációt megelőző válsághelyzet egy specifikus oldalára, nevezetesen a következőre: éppen az a tény, hogy a felülről jövő reformkísérletek a birodalmi gyűléseken megbuktak, de rövid ideig tartó sikereik után a városi felkelések sem képesek hatékony segítséget hozni, felvetette a bajok okainak kérdését. Mivel jogi úton és politikai lázadással semmire sem mentek, a figyelem nagyrészt a vallási kérdésfelvetésre irányult. Éppen azokban az években kezdett Luther teológiai tanárként hivatalból az isteni igazságosság kérdésével foglalkozni, amelyekben a bocskorosok összeesküvései folytak, szintén felvetve az isteni igazság kérdését, feltehetően nem pontosan kimutatható wyclifista vagy huszita forrásoktól indítva. Ez arra utal, hogy a teológiai problematika, amely felé Luther fordult, intenzív szellemi összefüggésben állt a társadalom ellenzéki erőinél jelentkező kérdésekkel és a kiútkereséssel. Ez határozott előfeltétele annak, hogy teológiája gyújtó hatású volt a nép körében. Egyén és társadalom kölcsönhatása, amelyről itt szó van, nem egyszerűen abból állt, hogy Luthertől kiindult egy impulzus, amelyre a társadalom különböző osztályai,

rétegei és csoportjai válaszoltak, hanem fölöttébb komplex folyamat játszódott le a kollektív probléma-megfogalmazás területén.

Luther „kolostori aggodalmai” legyenek bár mindig is az ő legszemélyesebb dolgai, másfelől mégis jellegzetesek abból a szempontból, hogy a társadalmi problémák a legsokoldalúbban hatottak az egyes ember életében, hogy az egyes miként érzékelte ezeket, és a maga módján hogyan oldotta meg. Tekintve, hogy a társadalom nem létezik az individuumok nélkül, és a történelmi személyiségek éppen azzal tűnnek ki, hogy a társadalmi problémákat gyakran fájdalmasabban megszenvedik, mint saját személyes problémáikat, meg hasonlóságait, reményeiket és frusztrációikat, éppen ezért képesek arra, hogy hozzájáruljanak és ösztönözzék a társadalmilag jelentékeny megoldását. Éppen Luther Márton paradigmaként szolgálhat a társadalmi problematika és az egyéni sors összekapcsolódásának dialektikus viszonyában. Luther érdeme éppen az, hogy az őt szorongató kérdéseket úgy oldotta meg, hogy válaszai hosszú időn keresztül mintegy igazolásul szolgálhattak polgárok, értelmiségiek, papok, parasztok, kézművesek és rebellis nemesek haladó törekvései számára, s útmutatásul cselekvésükhöz.

A szellemi alapok ehhez a wittenbergi egyetemen folytatott tevékenysége idején érlelődtek, lényegében 1512. és 1517. között. Döntő volt az a felismerése, hogy az ember nem saját műve, hanem csakis a hit révén állhat Isten elé. A hitnek eme központi szerepe mellett az egyház olyan tényezői, mint a búcsúk, a szentek tisztelete, ereklyék és papi hierarchia Luther szemében mellékesnek, sőt végül fenyegető elkorcsosulásnak tűntek. Ezzel teológiailag hatékony módon juttatta kifejezésre, amit sokan már régóta éreztek, és amit a visszatekintő történelmi analízis is megerősít: az egyházi reformok szükségességét.

Az egyház a feudalizmus hatalmi eszköze volt. Univerzalisztikus, nemzetközi hatalmát Róma központtal képviselte. Évszázadokon keresztül uralta a művelődést, a szószékéről befolyásolta a közvéleményt, a gyóntatószékben ellenőrizte az emberek magatartását, és szertartásaival formálta a népszokások nagy részét. Valamennyi népréteg törekvő egyedeinek karrierlehetőséget nyújtott, és éppen ezzel magához kapcsolta a vagyontalan, de művelt embereket. Egyház és társadalom olyan szoros kötelékben voltak, hogy egyfelől a társadalmi változásoknak kellett előbb-utóbb kihatniuk az egyházra, másrészt viszont a társadalom mélyreható átalakítása lehetetlen volt az egyház lényeges reformja nélkül. Ámde nem utolsó sorban az egyház vigyázta a forradalmi mozgalmakat is. A bocskorosok összeesküvéseit, amelyeknek során fegyveres felkelést készítettek elő a feudális rend ellen,

az egyház a gyóntatószék útján fedezte fel. Amíg ez a jól szervezett hatalom intakt, kevés esélye volt egy feudalizmus ellenes széles népmozgalomnak. Másfelől viszont az egyház támadása egyben a feudalizmus elleni harc kezdete volt. Ilyen körülmények között az egyház megreformálása lett a polgári forradalom kiindulópontja és a reformáció maga elemévé vált a korai polgári forradalomnak. Éppen egyház és társadalom eme szoros összefüggése volt az előfeltétele annak, hogy Luther teológiai teljesítménye a 16. század elejének válsághelyzetében társadalmi esemény és nem maradt meg egy – néhány csalafinta kérdéstről folyó – tudós szakmai vita szűk keretei között.

Az 1517-es wittenbergi tézisek visszhangja mutatta, hogy az, ami Lutherben lejátszódott, társadalmilag is jelentős volt. Amennyiben ez nem így volna, egyén és társadalom mereven szembe kerülhet egymással. Arról van szó, hogy a társadalmat az individuumban lehet megtalálni, és a mindenkori individuális kifejeződés a társadalomban ismerhető meg. Luther egyéni teljesítményében a társadalmilag jelentékeny nem más, mint Isten és ember viszonyáról vallott új felfogása.

Abszolút új mégsem volt ez a felfogása. Csírájában megtalálható Ágoston egyházatyánál és Pál apostolnál, akikre Luther nyomatékosan hivatkozik. Alapvető gondolati lehetőségként mindig is jelen volt a teológiában, még akkor is, ha mind a gyakorlati lelkipásztorkodásból kifolyólag, vagy különösen az egyházi irányító és vezető tevékenység szempontjából a vele szemben álló semipelagianizmus felfogása újra meg újra érvényre jutott, amely szerint az ember szabad akarata jó cselekedeteket tud létrehozni, és hozzá tud járulni az Isten előtti megigazuláshoz. Luther felfogása nem olyan új, sőt bizonyos módon teológiatörténeti szempontból egyenesen ókorinak tűnik, és egy olyan gondolati kiindulópontot újít fel, amelyet az egyház már kb. ezer éve jó okból meghaladott és korlátozott. Ez a körülmény mutatja, hogy itt nem magában a teológia pusztá szelleme munkálkodik. A társadalom konkrét történelmi állapota az, ami esélyt ad ennek, és sikerét feltételezi. Szubjektíve Luther semmi újat nem akart, ellenkezőleg: vissza kívánt térni ahhoz, amit ő az evangélium meghamisítatlanul tiszta tanításának tekintett. De éppen ez a „vissza a kezdetekhez” – amelyet módszertanilag kétségkívül az „ad fontes” humanisztikus jelszó inspirált –, idézte fel a konfliktust a hierarchiával és hatott lázítóan és forradalmasítóan, mivel azt, amivé az egyház lett, mint hamisat és elfajzotttat elvetette.

A szubjektív intenció oldaláról tekintve a reformáció kezdetén nem az új utáni óhaj áll, hanem valami régi és régen a múltba tűnt utáni kívánság.

A „régí jog” követelése figyelhető meg a paraszti mozgalomra vonatkozó feltűnő tudósításban is. A forradalmi mozgalmak korai szakaszai, illetve a korai forradalmak alaptörvényének látszik, hogy ideáljait a múltban keresik. Különböző intenzitással és mindenkor változó konkrét viszonyulással ez az 1789-es francia forradalomig figyelhető meg. Karl Marxot – mint ismert – ez késztette arra, hogy a „Brumaire 18”-ban rámutasson: „Valamennyi holt nemzedék hagyománya lidércnyomásként nehezedik az élők agyára, akik éppen forradalmi válságkorszakokban idézik fel... a maguk szolgálatára a múlt szellemeit, kölcsönveszik... jelmezeiket...” Marx példaként kifejezetten említi Luthert is, aki új Pál apostolnak érezte magát.

Ahhoz azonban, hogy egy történelmi esemény forradalmi jegyeket mutató-e vagy nem, nem a szubjektív intenciók a mérvadók, hanem az illető esemény-komplexum okozta társadalmi változások objektív mozgásiránya és fejlődési tendenciája. Ez természetesen nem oldoz föl bennünket azon kötelezettség alól, hogy megválaszoljuk a kérdést: milyen szerepet játszott Luther Márton a korai polgári forradalom szempontjából. Itt különbséget kell tenni Luther szubjektív szándéka és objektív tevékenysége, illetve funkciója között. A kettő kölcsönhatásban állt. Szubjektíve Luther teológiai alapprobléma megvilágítására törekedett, nevezetesen Isten és ember viszonya, az isteni igazságosság, illetőleg az üdvözülés és az üdvösség elnyerésének útja foglalkoztatta. Az ő alapfelfogásával szembenálló nézetekkel folytatott vitákban elvek és alaptételek sorát alakította ki, amelyek belsőleg összefüggenek, és amelyek egymásból következnek. Ezeknek az elveknek a logikáját és belső összefüggését legjobban úgy lehet felfogni és megvilágítani, ha azokat egy, az üdvözülés útjára vonatkozó megismerési folyamat fozzataiként, illetve az Isten üdvözítő tevékenységének lépcsőfokai vagy módozatai gyanánt értelmezzük. Luther 1512–13. és 1520–21. között a következő tételsort dolgozta ki: először a *solus Christus* elvet – Krisztus egyedül a megváltó. Ebből következik – érthető módon Pál apostolnak a rómaiakhoz írott leveleiről szóló előadásokban – a *gratia sola* – kegyelemből egyedül Isten cselekszik. A *gratia sola* elve konkretizálódik és sűrűsödik a *sola fide* elvévé, azaz, hogy egyedül a hit tesz méltóvá Isten előtt és nem valamilyen emberi teljesítmény, amelyet az ember mint érdemet állíthatna szembe Istennel és amellyel az üdvözülést bizonyos fokig mint jutalmat követelhetné. Luther eszmei fejlődésének ezen a pontján robbant ki a bűnbocsánat-vita. A kegyelmi tanítás és az egyedül a hit üdvözít elvére támaszkodva Luther vallási csalásnak minősítette a bűnbocsánat gyakorlatát, és ellene fordult annak a gyakorlatnak, amely az evangéliumot pénzügyletekké torzít.

totta. Éppen ez találkozott a nép hangulatával és váltott ki lelkes visszhangot. A római kúria azonban eretnekpert indított Luther ellen. Nem azért, mert az üzletet tönkretette, hanem egészen más okból, azért nevezetesen, mert bár rejtve, de elvileg a pápaság azon jogát vitatta, hogy a hit dolgaiban döntéseket hozzon. Finanziális veszteségek megviselhették a pápaságot, miként abba is bele tudott és bele kellett törődnie, hogy világi politikai hatalmát elveszítse. De a pápaság nem tűrhette el a tanítás és a lelkiismeret feletti felségjoga elleni támadást, mivel ez volt szellemi hatalmának legmélyebb tartalma, amelyet a pápaság hosszú történelmi fejlődés során kapott. A kérdés a pápaság primátusa körüli vitában öltött testet, és mindinkább kiéleződött. Azt vitatták, hogy ki, vagy mi kell legyen a hit dolgaiban a legfőbb tekintély, és Isten ígéje hol található a legautentikusabban: a pápánál, a zsinati határozatokban, vagy a Bibliában. Luther a zsinati határozatoknak adott elsőbbséget a pápával szemben, sőt az 1519-es lipcei dispután, amikor ellenfele Eck sarokba szorította, tovább ment, és azt állította, hogy a zsinatok is tévedhetnek. Innen jutott el azután következő alapelvig, a sola scriptura-ig, azaz, hogy csak az Írás, a Biblia az, amelyet a hit dolgában legfőbb tekintélyként elismert. Idáig vitték őt a pápaság elleni támadás és azok az ellenérvek, amelyeket le kellett győznie.

Teológiai álláspontjának konkretizálása a továbbiakban már nemcsak a pápasággal folytatott harcból adódott, hanem a spiritualizmussal és a népi reformációval szembeni védekezésből. Felmerült ugyanis az a kérdés, hogy miként jut el Isten tanítása az emberhez, és mi a forrása az Isten-hitnek. Luther válasza így hangzik: Isten tanítása nem álmok, víziók vagy látomások, hanem egyedül az Ige által hat. Az ígét meg kell hallani, vagyis Luther szerint verbo solo és fidex ex auditu – azaz egyedül a hallás, a felfogott isteni tanítás vezet el a hithez. Teljesen nyilvánvaló, hogy itt egy prédikátor tapasztalata érvényesült: a prédikatori tevékenységet bizonyos mértékben a hit terjesztésének elvévé emeli. De történelmi felismerés is van mögötte, nevezetesen az, hogy – mint Luther megfogalmazta – az evangélium eredetileg egy „szóbeli hír” volt, és csak azután lett írássá.

Így keletkezett Luther teológiai alapelveinek híres sora, amelyeket mind a lutheri gondolkodásra oly karakterisztikus szavacskák – „egyedül”, „csak” segítségével fogalmaz meg: solus Christus, gratia sola, sola fide, sola scriptura, verbo solo és fidex ex auditu. Ezek a soli Deo gloria – egyedül Istené a dicsőség – harc által kikényszerített magyarázatai és konkreciói. Ha egészen tömören akarjuk megfogalmazni, hogy miben áll a lutheri teológia sajátossága, akkor valójában a „csak”-ok ezen sorozatára kell utalni.

Ez nem a gondolat autonóm fejlődéséből adódik, hanem abból, hogy Luther egy minden továbbit már tartalmazó vagy átfogó alapelvvel, a solus Christus-sal lép az egyház intézményesített tekintélyével folyó vitákba. Ezt a harcot Luther nem egyedül vívta, sokan álltak mellé, de a továbbvivő elveket mindenkor magának kellett a döntő szituációkban megtalálnia, megfogalmaznia, megvédelmeznie és felelősségként magára vennie. Ennyiben olvad össze a társadalmi folyamat és az egyéni teljesítmény új sémává a teológiai gondolkodásban.

Ez az új séma főként azzal mutatkozik forradalminak a teológiában, hogy az intézményesített tekintélyek szellemi hatalmuk halálos fenyegetéseként fogják fel azt, és minden rendelkezésükre álló eszközzel megtorlásokat alkalmaznak ezzel szemben, egészen az egyházi átokig. Luther kiűzi a skolasztikus filozófiát az Istenről és emberről alkotott felfogásból, és a teológiai gondolkodást egészen kiindulópontjáig viszi vissza. Ezt Pál apostolnál találja meg. 1500 éves tradíciót tesz félre, és arra kényszeríti a teológiát, hogy a kezdetektől induljon ki, és a már megtett utat ismét járja végig. A harcot meg kell ismételni. – Forradalomelméleti szempontból az, amit Luther tett, az rebellio és nem innovatio. A teológia sajátosságában rejlik, hogy ott a forradalmak általában csak mint rebelliók lehetségesek, mivel a gondolkodásnak ebben a világában az innovációk új kinyilatkoztatást feltételeznek, és ezzel együtt új próféták fellépését, akikkel szemben a teológusok – valószínűleg nem teljesen alaptalanul – rendkívül szkeptikusak.

A „*Tézisek Luther Mártonról*” c. munkánkra támaszkodva szeretnénk azt az álláspontot képviselni, hogy Luther Márton forradalmat vitt végbe a teológiában. E forradalom konkrét eleme a Pálhoz történő rebellis fellebbezés. Társadalmi kihatása abban áll, hogy egy reformátori ideológia kiindulópontjává és kristályosodási magjává változhatott.

A forradalmi a lutheri teológiában az, hogy a feudális társadalom intézményesített tekintélyeitől elvileg elvitatta annak jogát, hogy a hit és a lelkiismeret dolgában döntéseket hozzanak. Éppen ez tette lehetővé, hogy az ellenzéki erők érdekei összekapcsolódhassanak az új teológiával.

Ennek a teológiai forradalomnak a társadalmi vonatkozása kezdetben nagyon szűk volt, mivel akkor csupán tudós körökben játszódtott és egyedül az egyház intézményesített tekintélyei ellen irányult. Hamarosan azonban kiterjedt.

Az a tanítás, hogy egyedül a hit üdvözít, felforgatta az egész szentségtant. Forradalmasító következményei: a jócselekedetek és a szentségek többségének elvetése, az alapítványok csökkenése, az egyház olcsóbbá válása.

Az alapítványok egy része azért szűnt meg, mert korábban a polgárok és a nemesek hagyatékuk egy részét lelki üdvük érdekében az egyházra hagyták. Az új teológia igazolta az egyházi vagyonba való beavatkozást. Mint beavatkozók mindenekelőtt azok jöhettek szóba, akik nagy vagyon felett rendelkeztek, és módjukban állt az ilyen fellépés. Elsősorban a tehető és gazdag polgári felsőrétegek, valamint a jómódú nemesi körök és a fejedelmek jöhettek szóba. Az anyagi érdekeknek a teológiával való ezen összekapcsolódásából világos, hogy speciálisan a lutheri teológia korai éveiben a polgári felső rétegek, a nemesi körök és a fejedelmek érdekeit szolgálta. Ezt az objektív szociális funkciót a lutherizmus elfogadta, ki is tartott mellette, míg másfelől mindenütt, ahol plebejus és paraszti érdekek is jelentkeztek, a teológiai gondolkodás affelé tendált, hogy útát törjön, amely többé-kevésbé eltér a Lutherétől. Ezeknek a Luthert elutasító tendenciáknak vált ideológiai exponensévé Münzer Tamás.

Luther korának egy sor lényeges társadalmi problémáját fedte fel, és keresett azokra a bibliára támaszkodó megoldást. Ilyenek: a kamat és uszóra problematikája, a monopoltársaságok elővásárlás útján történő árdragítása és piacot uraló helyzete, a szegényekről és betegekről való gondoskodás, kölcsönpénztárak létesítése, a házasság és családjog kérdései, iskolák létesítése, de a honvédelem, az igazságos és igazságtalan háború, a császárral szembeni ellenállás joga és más kérdések is. Azaz teológiájával nemcsak az egyházi tekinthetőségeket kényszerítette vitára. Ő maga is nagyon gyorsan tanult a társadalomtól, tapasztalta annak hatását a gondolkodásra, magával ragadott másokat és őt magát is tovább ragadták.

Azonban már nemsokára a wormszi birodalmi gyűlés után wartburgi tartózkodása idején érezhető volt, hogy nem hagyja magát a fennálló körülmények ellen fordítani. Ezméit szóban és írásban akarja terjesztetni, és ezáltal előrevinni a reformáció ügyét, de óvott a felkeléstől. Gondolkodásában ez a döntő határ. Ez egyben osztályhelyzetének határa, azzal függ össze, hogy ő nem mint opponáló, vagy haladó polgár bírálta a társadalmi körülményeket, hanem teológusként fordult az egyház téves tanításai ellen. Noha így sok társadalmi problémát érintett, meghatározott oldalról fogta fel azokat és egy bizonyos mértékig. Teológiai teljesítménye odahatott, hogy kiváltotta és elindította a reformátori mozgalmat, nem pedig oda, hogy ideológiailag a legradikálisabb konzekvenciákat szolgálja és igazolja. Teológiai nézetei összhangban vannak osztályhelyzetével.

A már gyakran tárgyalt témát „Luther és Münzer” összevetését, amely újra meg újra joggal vonja magára a figyelmet, ezúttal ne érintsük, mint ahogy

az ezzel összefüggésben álló problematikát, Luthernek a parasztháború idején tanúsított magatartását sem kell emlitenünk.

Ehelyett befejezésül – természetesen csak tézisszerű rövidséggel – néhány gondolatot szeretnénk vázolni „az idős Luther” témával összefüggésben. Ezen a parasztháború utáni Luthert értjük, aki többé nem szerzetes, hanem családapa. Luther saját magát csak 1530. után – apja halálától – tekintti idős Luthernek.

Az idős Luther értékelésénél a fő probléma a következő lehet:

Van-e törés az idős és a fiatal Luther között? Vajon konzervatív, restauratív vagy reakciós volt-e az idős Luther, míg a fiatal haladó és forradalmi? Itt hangsúlyozni kell Rosemarie Müller Streisand álláspontja felülvizsgálatának szükségességét. Álláspontját könyvének már címében is egyértelműen kifejezésre juttatta, azaz „Luther útja a reformációtól a restaurációhoz”. Ez azonban a valódi tényállás erős leegyszerűsítése.

A „Tézisek Lutherről” c. munkánkban megkíséreltük, hogy az idős Luther differenciáltabb szemléletének szempontjait érvényesítsük. A következő megfontolásból indultunk ki: a parasztháború bukása után, amely egyébként a reformáció és a korai polgári forradalom szempontjából súlyos vereséget jelentett, elvileg 3 lehetséges magatartás adódott:

1. rezignáció és bűnbánó visszatérés a katolikus egyházhoz. Sok humanista ezt az utat járta.

2. Dacos bezárkózás az anabaptisták szektájába abban a reményben, hogy új forradalmi fellendülés követi a rezignációt.

3. Megkísérelni, hogy amennyit lehetséges, a megváltozott körülmények között is vigyenek keresztül a reformáció eredeti programjából. Luther Márton ezt az utat járta, és ez jellemzi 1526. és 1546. közötti tevékenységét. Természetesen itt jelentős korlátozás érte a korai reformáció egy lényeges elvét, nevezetesen a gyülekezeti elvet. A vizitációval az új egyházi szervezet mind nagyobb függőségbe került a fejedelmektől és a püspöki hivatal visszaállításával a gyülekezeti jogkör tovább szűkült. Másfelől viszont a reformáció ezáltal lényeges támaszra lelt a fejedelmeknél az 1530-as augsburgi birodalmi gyűlés erőteljes rekatolizációs törekvéseivel szemben.

A parasztháború leverése után Luther igyekezett a reformáció 1524-ig elért fejlődési stádiumához kapcsolódni, és az akkor felállított programot a már megváltozott körülmények között is megvalósítani. Nagy súlyt helyezett a fejedelmekkel való egyetértésre. A reformáció további érvényrejuttatása messzemenően a felsőbbbségek útján ment végbe. A legfontosabb eszközök ebben a vizitáció, a záralásvétel és végül a szekularizáció. Ezáltal lényegé-

ben az 1523/24-es program teljesült. Ezzel kapcsolatban természetesen ki kell emelni egy lényeges különbséget: 1520, 23/24 programja egy terjedő népi mozgalom körülményei között alakult ki, amely iránt Luther szimpátiával viseltetett, s amely neki fontos impulzusokat adott. Ezt a mozgalmat a Münzerrel és Karlstadtval való első villongásai ellenére ideológiailag támogatta. A szóban forgó kései időszakban Luther többé nem régi katolikus ellenfeleivel konfrontált növekvő mértékben, hanem a reformatori mozgalmából magából kinövő tiltakozásokkal. A korai polgári forradalom szélső-bal-szárnyának legaktívabb magjáról van szó, amely hevesen kritizálta Luthert, és amely a kereszteselők, illetve az újrakereszteselők mozgalmában szerveződött.

Luther közeledése a fejedelmekhez és a városi felsőségekhez – ennek jelei már 1525. előtt felismerhetők – megakadályozta a Zwingli által vezetett svájci reformációval való közvetlen szövetséget. Ugyanakkor azonban Luther nagy aktivitást fejtett ki, hogy tanításait kiterjessze és a reformációt érvényre juttassa az Észak-német területeken és Skandináviában. De mindig csillapítóan és fékezően avatkozott be ott, ahol a reformációs mozgalom nyugtalanságra és új népfelkelésre vezetett, mint pl. 1534/35-ben Münsterben. Így utolsó tevékenységi periódusát 1526. és 1546. között a népmozgalomtól való elkülönülés, a mind erőteljesebb támaszkodás a fejedelmekre, és az a törekvés jellemzi, hogy a polgári mérsékelt reformációt „felülről” terjesszék tovább.

A hatóságok hozzájárulásával terjesztett polgári mérsékelt reformáció azonban mégis más, mint a restauráció. Ez még mindig olyasvalami, ami a haladás vonalába tartozik, noha messze korlátozottabb, mint amire Münzer Tamás népi reformációja törekedett.

Összegezés

Luther Márton történelmi teljesítménye a korai polgári forradalomban abban áll, hogy:

1. 95 tételével elindította a reformációt, és ezzel a korai polgári forradalmat.
2. A visszavonást megtagadva megvilágítja a pápaság hatalmának hanyatlását, elmélyíti a válságot, és a teológiai tételeket egy polgári emancipációs ideológia érdekében védelmezi.
3. Az egyházi vagyon elleni támadást teológiailag indokolta, és ezzel birtokeltolódást igazolt a polgárság és a nemesség javára.
4. A hit egyedül üdvözítő voltával, a minden hívő papságáról szóló tanítással, a „Gravamina” vállalásával és a gyülekezeti elv megalapozásával olyan

reformációs ideológiát teremtett, amely megfelelt a polgárság, a humanista intelligencia, az alsópapság, valamint a nemesség egy része és néhány fejedelem érdekeinek, és időnként kedvezett egy reformátori népmozgalom kibontakozásának is.

5. A bibliamagyarázattal hatalmas ideológiai fegyvert adott a népmozgalomnak, és előmozdította az egységes német irodalmi nyelv kialakulását.
6. Tartós impulzust adott a művelődésügy fejlődésének.
7. A parasztháború leverése után a polgári — mérsékelt reformáció ideológiai védelmével, a fejedelmekkel kötött szövetséggel gátat emelt a rekatolizáció elé.

SIEGFRIED HOYER:

A TÖRÖK, MINT ANTIKRISZTUS ADALÉK LUTHER MÁRTON TÖRÖK-KÉPÉHEZ

Luthernek a török kérdéssel kapcsolatos álláspontját már sokan kutatták, és ezek a kutatások rávilágítottak azokra a változásokra, amik török-képének alakulásában fiatal korától élete alkonyáig megfigyelhetők. Nekünk itt most nem az a szándékunk, hogy ezt a képet minél pontosabban visszaadjuk, hanem a változások okaira szeretnénk rávilágítani, és mindenekelőtt arra, hogy hogyan kapcsolódik Luthernél a török-kérdés a teológia által meghatározott társadalomértelmezésének egyéb részeihez, mindenekelőtt a hatalommal, a háborúval és a fegyveres harccal kapcsolatos felfogásához. Végző soron Luthernek a török = antikrisztus hasonlata összevethető hasonló metaforákkal.

Az új teológia alapjait az Ágoston-rendi szerzetes és a biblia-tudomány wittenbergi professzora már kidolgozta, mikor 1517-ben 95 tézise a bűnbocsánattal kapcsolatban a nyilvánosság előtt komoly visszhangra talált, és a reformáció Róma-ellenes mozgalmának első szakaszát bevezette. Korai előadásainak kizárólagosan teológiai tematikája, sőt még a bűnbocsánattal való visszaélés ellen tiltakozó 95 tézis sem hagyott teret olyan „világi problémákkal” való foglalkozásnak, amilyen a török-kérdés volt.

Ezt csak úgy melleleg, egy egészen más kérdésre kifutó érvelésben említi példaként, az 1518. augusztusában elkészült, a bűnbocsánat-tézisekkel kapcsolatos magyarázataiban (*Resolutiones disputationum de indulgentiarum virtute*). Minden jó keresztény tudja, mondja Luther, hogy a törökök és a tatárok isten ostorai. „De milyen sokan, főleg az egyházfők közül, másról sem álmodnak most, mint egy törökelleni háborúról. Persze, nem a bűnök ellen akarnak harcolni, hanem a bűnökért járó büntetés ellen, és ezzel isten ellen láznak. Mert ő azt mondja, hogy ezek a csapások a bűneinkért sújtanak minket, mert mi magunk nem toroljuk meg a bűnöket... Aki nek füle van, az hallja isten szavát, és tartózkodik a törökelleni háborútól mindaddig, míg a pápa neve számít valamit ezen a földön.”

Egyik ugyanezen év december 21-én Spalatinhoz írt levelében Luther ezt az álláspontját egy egészen konkrét összefüggésben is megerősítette. Spalatin Luther véleményét kérte, miután Jénában résztvett a szász választófejedelemség rendi gyűlésén, ahol a Cajetan pápai legátus által a török elleni

harchoz kért segítség megadásáról tanácskoztak. A reformátor ellenezte a törökök elleni háborút, mivel kételkedett abban, hogy egy ilyen háború valóban jámbor célokat, és nem a profitszerzést szolgálja. Luther szerint először isten kegyelmét kellene visszanyerni.

Luther a Róma-ellenes mozgalom éveiben a kereszténység legnagyobb ellenségét a pápaságban látta. A szentszékkal folytatott harcnak sok más probléma alárendelődött, például a török elleni harc is, mivel a belső megvilágosodás, az egyház megreformálása Luther értelmezésében a kereszténység számára az adott pillanatban a legdöntőbb kérdés volt. Ez az alapgondolat különböző változataiban több művén is végigvonul, melyeket 1520. és 1522. között írt.

A „Sermon von den guten Werken” (Prédikáció a jó cselekedetekről, 1520.) című írásában a következőket olvashatjuk: „Mikor a török városokat, országokat, embereket pusztít, templomokat rombol, akkor mindenki tudja, hogy a kereszténységet nagy csapás éri... De az ellen, hogy a hit gyengül, a szeretet kihül, Isten szava süket fülekre talál és a bűnök elharapóznak, senki sem szándékozik harcolni. Hiszen a pápa, a püspökök, a papok, az egyháziak egyháziak elleni harca sokkal gonoszabb, mint a török, a hercegek, főemberek, zászlóvivők maguk is éppilyen törökök, ördögi hadvezérek és védnökök, mint Judás a zsidóknál, aki Krisztust elfogatta.”

Érdemes megjegyeznünk, hogy Luther, aki 1519. óta állandóan tapasztalhatta teológiájának nagy visszhangját, és akinek a véleményét a választófejedelmek tanácsosai, valamint barátai és elvbarátai rendszeresen kikérték társadalmi ügyekben és a hétköznapi élet problémáival kapcsolatban is, mostmár egyre gyakrabban foglal állást nyilvánosan is ezekben a kérdésekben. Ebből az évből származnak a reformátornak a házassággal, majd a kamaszszedéssel (uszorával) kapcsolatos első véleménynyilvánításai, viszont az államhatalom, a háború és a béke kérdéseiben egyelőre nem foglal állást.

A humanizmus szellemétől leginkább áthatott köröknek a hatása érezhető 1520-ban keletkezett, talán legharcosabb politikai írásában: „An den christlichen Adel deutscher Nation, von des christlichen Standes Besserung” (A német nemzetiségű keresztény nemességhez, a keresztény rend megjavításáról). Ebben az írásban a török-problematika speciális hangsúlyt kap. Itt nem az elkerülhetetlen megtisztulás alapvetően teológiai problémájáról van szó, hanem a német nemzetiségű országok egészen profán anyagi kizsákmányolásáról, melyhez a török-elleni kereszties háború csak ürügyül szolgál. „Ha legközelebb megint a törökelleni harchoz fognak pénzt gyűjteni, akkor azt kellene egyszer és mindenkorra megértenünk és észrevennünk, hogy azt

a pénzt a német nemzet jobban meg tudná őrizni, mint a pápa, hiszen a német népnek van elég embere a harchoz, amennyiben a pénz a rendelkezésre áll.” Ez a passzus még egy másik okból is érdekes. Luther a törökelleni harcot nem elvileg helyteleníti, hanem csak azt ellenzi, hogy ebben a harcban a pápáé legyen az irányító szerep. A későbbiekben még védekeznie kell az ellen a vád ellen, hogy megtagadott mindenféle ellenállást a török előrenyomulással szemben. A mondat utolsó felében „...amennyiben a pénz rendelkezésre áll” viszont éppen a harc szükségességébe való beletörődés érezhető, és az is kitűnik belőle, hogy Luther pontosan tudta, hogy mik a feltételei a katonai védekezésnek.

Egy újabb pápai határozattal folytatott vitája során Luther 1521-ben ismét részletesen kifejti álláspontját a török kérdéssel kapcsolatban („Grund und Ursach aller Artikel D. Martin Luthers, so durch römische Bulle unrechtlich verdammt sind” Luther Márton összes cikkének alapja és oka, melyekért a pápai bulla őt igazságtalanul kiátkozta): „A török ellen harcolni nem egyéb, mint szembeszegülni Istennel, aki a törökök által büntet minket a bűneinkért. Ő, milyen szégyenletesen sokáig meg tudott tévesztetni minket a pápa a törökkel kapcsolatban, kiforgatott a pénzünkéből, és olyan sok keresztényt elpusztítván mennyi boldogtalanságot okozott.” Egy rövid történelmi fejtegetés után, melyben a pápa felelősségét taglalja a várnai csatavesztésben (1444.) és a Magyarországon kialakult helyzetben, Luther így folytatja: „Egyszóval ezt a cikket nem azért írtam, hogy a törökelleni harcról bárkit is lebeszéljek, ahogyan ezt a szentséges eretnek-gyártó, a pápa újra és újra a szememre hányja, hanem azért, hogy először mi magunknak kelletne megjavulnunk és kegyelmes Istent nyemünk, nem pedig a pápai bűnbocsánatra hagyatkoznunk... Istennek nem a kereszt, a búcsú, a harc a fontos..., ebben a pápa és az övéi járnak az élen. Azért van olyan szerencsénk a törökelleni harcban, hogy ahol neki eddig egy négyzetmérföld földje volt, ott most száz van. Nem tartanánk itt, ha nem esünk a római vakvezető rabságába.”

Ezek után a mondatok után nehéz volna Luthert „defetista” beállítottassággal vádolni a török elleni védekezés kérdésében, még akkor is, ha a bevezető megállapítás („szembeszegülni Istennel”) mindenféle ellenállás teljes elutasítását sejteti. Viszont teológiai megfontolásokból Luther radikálisan elveti a középkori keresztesháború-eszmét, amely megszületésekor a bűnbocsánattal kapcsolódott össze, és általában is ellenzi a hit fegyverrel való megvédését. Hiszen végsősoron mindkettőben a vallás és a politika, a hit és a világi dolgok viszonyáról van szó.

Kétségtelen, hogy Luther később, 1529. utáni megnyilatkozásaiban is, miután már megjelent a két török-tárgyú írása, kitarzott amellett a nézete mellett, hogy a török „Isten ostora”, de ez pusztán a dolgok teológiai szemléletére utal, és Luther számára sem azt jelenti, hogy semmiféle ellenállást nem szabad tanúsítani, hanem csak annyit, hogy első helyen a bűnbánatnak és „Isten kegyelme visszanyerésének” kell állnia. A Wartburg várából való visszatérés utáni hónapok Luther teológiájának továbbfinomítása szempontjából igen nagy jelentőséggel bírnak. Első prédikációiban óva intett a lázadástól és erőszak alkalmazásától, mely gondolatból szükségszerűen megszületett egy elvi állásfoglalás a világi hatalommal kapcsolatban, annál is inkább, mert éppen kiéleződtek az ellentétek a katolikus táborral. Néhány fejedelem, például a szász György herceg, megkezdték a wormszi ediktum végrehajtását Luther követői ellen, és követelték az új bibliafordítás kiszolgáltatását. Luther idevágó cikke („Von weltlicher Obrigkeit, wie weit man ihr Gehorsam schuldig sei” A világi hatalomról és arról, hogy mennyire kell neki engedelmeskedni) mint ismeretes, világosan elválasztja egymástól az állami-világi és a vallási-egyházi szférát és ezzel megalapozza a „két birodalom”-tant. Luther Szent Pálnak a rómaiakhoz írt levele 13:1 versére támaszkodva felszólította a keresztényeket, hogy... feltétel nélkül engedelmeskedjenek mindenféle világi hatalomnak, legyen az keresztény, pogány, vagy bármi egyéb. Sőt: szavai szerint a keresztény ember a földön bárki más előtt a világi hatalomnak tartozik szolgálattal. Mert ez Isten szolgálata, éppúgy, mint a házasság, a mezei munka és az iparosmesterség gyakorlása. Ez a szolgálat különösen fontos és nehéz, nélküle teljesen felbomlana a világ rendje. Luther ebben az írásában a török-kérdést illetve a török ellen viselt háborút csak példaként említi, másfajta mondanivalójának illusztrálására. Az a megállapítása mindenesetre igen nagy horderejű, hogy ha „Krisztus nem is vívott fegyveres harcot, erre nem is tanított minket, az már elegendő, hogy ezt nekünk nem tiltotta meg, és nem is akadályozott meg benne, sőt inkább megerősítést adott”. Ez a gyakorlatban a háborúviselést igazolja, természetesen csak olyan feltételek mellett, amelyekkel erkölcsileg azonosulni lehet. Itt most nem áll módunkban elemezni Luther ezen állásfoglalásának társadalmi gyökereit, sem pedig a világi urak és a városi vezetők melletti kiállásának a korai polgári forradalom további menetére gyakorolt hatását. Az biztos, hogy ezzel Luther elméletileg már előrevetítette az 1525-ös parasztfelkeléssel való szembefordulását, akkor is, ha három évvel később a Münzerrel folytatott heves összetűzés és Luther személyes temperamentuma által az egész kérdés speciális jelleget is kapott. A lutheri teológia egy igen fontos

kérdésben fejlődött tovább, mikor Luther állást foglalt a mindenféle világi hatalom támogatása mellett. A politikai gyakorlatban a két birodalomnak ez a szigorú szétválasztása egy sor megoldatlan kérdésben megkönnyítette a döntést. Luther ugyanabban az évben, amikor a hatalom problémáit boncolgató írása keletkezett, a fejedelem egy kérdésére válaszolva először foglalt állást a fegyveres ellenállás jogossága mellett, amennyiben a worms-i ediktum erőszakos keresztülvitelére sor kerülne. De a konkrét esetben nem adott felmentést azzal az indoklással, hogy a császár a választófejedelem felett áll. Az ő cselekedeteivel szembeni ellenállás pedig Szent Pálnak a rómaiakhoz írt levele 13:1 verse értelmében nem igazolható.

Az osztályellentétek kiéleződése következtében, ami aztán a parasztháborúba torkollott, valamint az újabb török előrenyomulás miatt Luther már 1526-ban kénytelen volt ismét foglalkozni a háború és a hadviselés jogosságának a kérdéseivel. Az „Ob Kriegsleut auch im seligen Stand sein können” (Hogy katonák is üdvözülhetnek-e) című írásával a vele jó barátságban levő Assa von Kramm, a szász választó ezredesének a kérdésére válaszol. A mi szempontunkból ebből a világi háborúzással és hadviseléssel kapcsolatos átfogó fejtegetésből két megállapításnak van különleges jelentősége. Az egyik a különböző háborúk osztályozására vonatkozik. Luther háromféle háborút különböztet meg. Az első az alattvalók által a felettük álló hatalom ellen vívott háború. Hogy ezt a fajta háborút Luther elvileg helyteleníti, nem kíván különösebb magyarázatot. 1526-ban még kitart amellett a szélsőséges nézete mellett is, hogy ugyanúgy, ahogyan egy felkelő parasztnak le kell vágni a fejét, ugyanezt kell tenni egy nemesemberrel, gróffal vagy fejedelemmel, ha az jogtalan ellenállást tanúsít, „így mindkettőnek igazság szolgáltatik”. Meg fogjuk látni, hogy ezt a nézetét Luther nem tudta tartani. A hatalomnak az alattvaló elleni háborúját (amennyiben szükség van rá), Luther pártfogolta, míg az államjogilag egyenlők fegyveres összetűzéseivel kapcsolatban megszorításokat tesz. A fejedelemnek mindenekelőtt alattvalói békéjéről kell gondoskodnia. De nem hagy kétséget afelől, hogy az ország megvédése valamely fenyegető veszélytől jogosult. A katonákkal kapcsolatos írása a török-kérdésre való utalással zárul: „Azért akartam szólni a török elleni háborúról, mert ez olyan közel került hozzánk. És mert számtalanszor a szememre hányták, hogy a török elleni háború ellen üsztöttem. Már régóta tudom, hogy még majd töröknek is kikiáltanak, és az sem segít rajtam, hogy erről világosan megírtam a véleményemet. A világi hatalomról szóló könyvecskémben azt tanítottam, hogy az egyenlők egyenlők ellen harcolhatnak. De mivel a török megint otthon van (ez Szulejmán rövid vissza-

vonulására vonatkozik a mohácsi győzelem után), nincs itt még az ideje, hogy erről írjak...”

Persze az idő hamarosan eljött, mivel az oszmán hadsereg újabb előretörése nem várattott sokáig magára. 1529-ben, mint tudjuk, a török Bécs előtt állt, Luther pedig ugyanebben az évben két írásában is részletesen hozzászól a témához. Az egyik a „Vom Krieg wider die Türken” (A törökök elleni háborúról), a másik a „Heerpredigt wider den Türken” (Hadi prédikáció a török ellen). Ezen kívül újra kiadta a magyar domonkosrendi szerzetesnek, György barátnak a „törökök vallásáról és szokásairól” (Libellus de ritu et moribus Turcorum) szóló 1475. és 1481. között keletkezett és már a 15. században több ízben megjelent értekezését, melynek érdekessége, hogy szerzője húsz évet töltött el a törökök fogságában. Ez arról tanúskodik, hogy Luther ebben az időben hirtelen megnövekedett érdeklődéssel fordult a török-kérdés felé. Mellékesen meg kell jegyeznünk, hogy az említett írássok közül az első Luther katolikus ellenfelét, Cochläust azonnal egy párbeszéd formában előadott vitairatra ösztönözte („Dialogus de bello contra Turcas in Antilogias Lutheri”), amelyben a szerző a reformátor érvelésének homályos pontjait és látszólagos ellentmondásait kutatja, de egyben megpróbál rámutatni arra, hogy mi volt a két legfontosabb magyarázata a reformátor eleinte jól érzékelhető idegenkedésének a török elleni fegyveres harctól. Az egyik az, hogy Luther minden világi problémát alárendelt a reformatio ecclesiae-nak, a másik pedig, hogy még nem alakította ki végleges álláspontját a világi hatalommal, valamint a háborúval és a békével kapcsolatos kérdésben. Mindkettőben a reformációnak 1521-ben történő népmozgalommá váló kiszélesedése volt az előrevívő tényező. De abban, hogy Luther elhatárolta magát az „alulról kiinduló” forradalmi harctól, dialektikus értelemben benne rejtőzött a politikai kérdések, például az ország megvédésének realiztikus értelmezése.

Mindenesetre Luther későbbi tevékenységének ezen oldalával kapcsolatban – ez a tevékenység leginkább Luthernek, mint a fejedelmek politikai tanácsadójának, mint az evangélikus tartományurak és városok politikai programjai jóváhagyójának szerepeként írható körül két fejedelmi vallási párt éleződő konfrontációjában 1526. után – figyelembe kell venni a parasztháború leverése után, annak következtében kialakult társadalmi viszonyokat. A „reformáció, mint népmozgalom”, ahogyan ezt a lipcsei egyháztörténész, Franz Lau 1956-ban hangsúlyozta, néhány északnémet városban, amelyek az 1524–26-os nagy, osztályok közötti harcban nem vettek részt, tovább folytatódott. De a nép előrevívő szerepe a reformációs változtatások

megvalósításában, valamint azoknak a korai polgári forradalomba való bekapcsolásában, lezárult. A reformáció úgy élt tovább, ahogy egykor megszületett vagy lezárult; tartományi fejedelmek, illetve városok egyházi és társadalmi reformmozgalmaként, természetesen úgy, hogy sikerült a haladó társadalmi erőkkel, különösen a polgársággal egyfajta konszenzust elérnie.

Két töröktárgyú írása közül az első Luther a hesseni tartomány-grófnak, Fülöpnek ajánlotta. Ez bizonyára nem volt véletlen, és nem is indokolható pusztán azzal, hogy a hesseni herceg harcosabb kedvű volt, mint szász fejedelme. Hesseni Fülöp valóban többszörösen bizonyosságot tett katonai tehetségéről, akkor ugyanis, mikor a felkelő Franz von Sickingen landstuhli várát 1522-ben tüzérségével szétlővette. 1525-ben a hesseni katonai beavatkozásnak volt a legnagyobb szerepe abban, hogy sikerült leverni Frankenhausennél a felkelő türingiai parasztokat. De Luthernek és a tartománygrófnak a katolikus ellenféllel szembeni katonai akciók és katonai szövetségek tekintetében eltért a véleménye. Fülöp az evangélikus fejedelmek összefogását kezdeményezte, de Luther (amikor tanácsát kérték) aggodalmának adott kifejezést a szövetség offenzív jellege miatt és félt, hogy – amint ezt egy levelében kifejezte – Fülöp harci kedvében a felajánlott „isteni eszközöket eljuttassa és elpazarolja”. Luther az 1529. év folyamán egyre hevesebben és egyre nyomatékosabban érvel Fülöp szövetségi tervei ellen. „A törökök elleni háborúról” című írás némely érvelése nem is szakítható ki a Fülöppel való összeütközés kontextusából.

Ezen török tárgyú írása előszavában Luther azok ellen „az ügyetlen prédikátorok” ellen fordul, „akik azt próbálják bebeszélni a népnek, hogy a török ellen nem kell és nem szükséges harcolni.” Itt tulajdonképpen újrakeresztelő körökkel és heterodox csoportokkal polemizál, akik török segítséggel akarták megvalósítani a régóta esedékes, de a parasztfelkelés leverése után félbemaradt társadalmi reformokat. Ebben a vonatkozásban részletesen meg kell cáfolnia azt az ugyanebből az irányból hallható érvelést, hogy jobb a hazai elnyomásból elmenekülni, és inkább török uralom alatt szabaddabb életet élni.

Luther ebben az írásában semmi kétséget nem hagy afelől, hogy a török elleni harc szükséges és igazságos. Ezt itt sokkal világosabban kimondja, mint korábbi írásaiban. Mi több, Luther a török agressziót nem azok elmentésére vallása miatt (és az iszlám ebből következő előretörése miatt) ítéli el, (bár az oszmán birodalom stabil belső viszonyait és a törökök nagy harci kedvét igen realisztikusan ecseteli), hanem mint egy támadónak az állami jogrenddel szemben elkövetett vétkét. Hiszen igaz, „hogy a töröknek nincs

joga, sem parancsa háborút kezdeményezni és megtámadni olyan országokat, amelyek nem az övéi, s így háborújuk nem más, mint rablás és bűn... Mert a török nem szükségből harcol, nem azért, hogy országa békéjét megőrizze, ahogyan azt egy tisztességes hatalom teszi, hanem más országokat rombol és rabol ki...". Az ezután következő érvelésnek is vannak érdekes hangsúlyai. Először korábbi álláspontját védi meg. A török továbbra is „isten ostroma”, sőt „az ördög szolgálója”. De itt jelenik meg egy új motívum is! A pápák sohasem akartak komolyan a török ellen harcolni, a törököt csak álcának használták, ami mögé bújva bűnbocsánatot ígérve pénzt raboltak a német néptől.” Luther, bár nyomatékosan kiáll a török elleni háború mellett, egyidejűleg óva int is tőle. Ő nem akarja „még egy töröknek, vagy pogánynak sem tanácsolni, nemhogy egy kereszténynek, hogy támadást indítson vagy háborút kezdeményezzen, mert annak úgyis csak rossz vége lehet.” – vagyis a támadó háború mindenképpen elkerülendő! „Újra ki szeretném jelenteni”, írja egy másik helyen, „hogy én senkit nem akarok a török elleni háborúra felszólítani vagy úszítani addig, amíg az első lépést meg nem tette ... hogy bűnbocsánatot tart és megpróbálja megbékíteni Istent.” És a háborúzás, ha már elkerülhetetlen, a császár feladata és nem az egyházé. Ezt több helyen is megismétli, sőt meg is nevezi V. Károlyt. Ennek fivérétől, Ferdinándtól azonban nagyon idegenkedik, és ez az 1530. utáni években csak fokozódik. Ellenszenvének talán az volt az oka, hogy Ferdinánd volt a katolikus fejedelmi párt vezére. A következő szavak egy korabeli asztaltársaságban hangzanak el: „Ha Ferdinánd vezeti a török elleni harcot, akkor el vagyunk veszve, de ha Carolus is ott van, akkor, ha Isten is úgy akarja, jobbra fordul a sorsunk.” A harmincas években Luther gyanakvása és ellenszenva a császár fivérével szemben odáig fokozódott, hogy 1542-ben a következő kijelentést tette: „Ferdinandus est pernicies Germaniae.” De mindig újra és újra felhangzik a régi téma is: „A császár kardjának semmi köze a hithez.” „Ha a császár a hitetleneket és a pogányokat akarná legyőzni, akkor a pápával, a püspökökkel és a többi egyházi személlyel kellene kezdenie.” Végül még bírálja a német fejedelmek harci készségét, akik nem akarnak a háborúk élére állni. „A fejedelmek nem törődnek a parancsolattal, ami azt írja elő a számukra, hogy alattvalóikat megvédjék.” Másfelől viszont kételkedik is benne, hogy a császár meg tud-e felelni annak a feladatnak, hogy a török elleni harc élére álljon. „Hogyan tudna Károly császár most a törökök ellen harcolni, mikor annyi akadály áll az útjában, annyi áruló esküszik össze ellene: királyok, fejedelmek, velenceiek és általában mindenki. A válasz: amit az ember nem kaphat meg, azt hagyni kell, ha nem tudunk

előremenni, akkor urunkat, Jézus Krisztust kell kérnünk, hogy engedje meg tudnunk az akaratát és segítsen nekünk.” Ezekből a mondatokból persze nemcsak V. Károly szerepének romantikus felfogása tűnik ki, hanem kifejeződik benne a kétség, hogy lehetséges-e egyáltalán győzni az oszmán betolakodókkal szemben.

Luther második, 1529-ben megjelent török tárgyú írása közvetlenül Bécs török megszállásának hatása alatt keletkezett, de amint erre a szöveg néhány passzusa utal, csak a visszavonulás után fejezte azt be. A „Hadi prédikáció a török ellen”-ben nemcsak a betolakodó elleni megfogalmazások élesednek, hanem határozottan előtérbe kerül az eszkatológikus momentum is. Igaz, hogy Luther először „a lelkiismeret szavát” akarta felkelteni, „aztán viszont az ököl erejét is” kipróbáltatni, de már a régebbi Luther-kutatás rámutatott, hogy a kor számos próféciai közül csak azok gyakoroltak rá hatást, melyek a Bibliára épültek. Egyébként ez a hatás a következő évben Luther Dániel próféta fordításában is érezhető, melynek előszavában utalásokat olvashatunk a törökök előrenyomulására is. A törökök katonai sikereinek eszkatológikus értelmezése a „Hadi prédikációk” elején érhető tetten, fordítsuk most figyelmünket először mégis a többi kijelentés felé. Ebben az írásban semmi nem mutat arra, hogy Luther megváltoztatta volna alapállását a török elleni harc kérdésében, ahol a sarkított megfogalmazások esetleg mégis ilyesmit sugallhatnának, ott Luther mindig helyesbíti önmagát. Ami számára biztos, az az, hogy a törökök „országok és emberek legnagyobb rablói és megrontói..., a kereszténységnek még a nevének is ellenségei, melyet az ördög szívesen megsemmisítene Mohamed kardjának segítségével, mint ahogy nálunk ugyanezt teszi a hamis tanok terjesztése által.” (A mondat utolsó része egyébként nem a törökökre vonatkozik, hanem az ördögre, illetve a pápákra, ami már a kettőnek az egymással való azonosítására utal, mint ahogyan ezt a későbbiekben még majd részletesebben bizonyítjuk!) A törökök szerepéből Luther arra a következtetésre jut, hogy „Aki a török ellen harcol (amennyiben az háborúzást kezdeményez), az Isten ellensége és Krisztus meggyalázója ellen, s így maga az ördög ellen harcol.” De azt mégis elítéli, hogy „keresztényként, vagy keresztény név alatt harcoljanak.” Vagyis a háború ne keresztes háború legyen, hanem „engedd világi uradat harcolni” – de a világi feljebbvaló szólítására az összes rendnek hadba kell vonulnia.

Aztán Luther azt vizsgálja, hogy mennyire készek a rendek erre – érhető módon egy nem éppen rosszul kereső (bár kétségtelenül nagyon szorgalmas) teológiai professzor és fejedelmi tanácsadó szemüvegén keresztül –,

és nem fukarkodik a moralizáló kioktatással. „Nemességünk eddig már eleget kevélykedett, stoltcírozott, fennhéjázott, pöffeszkedett fölösleges drága-ságaival és ruházkodásával... éppen ideje, hogy a feladatának is eleget tegyen.” „Hasonlóképpen a polgárok és kereskedők túlzott cicomáikkal, uzsoráikkal, kapzsiságukkal éppen elég régóta élnek élvezeteiknek... A kézművesek és parasztok már régóta megérdemlik a vezeklést lustaságukért, gögjükért, rablásaikért, engedetlenségükért és egyéb gaztetteikért.” Aztán valóban intően felemeli „az öklét”, ahogyan a bevezető mondatokban írja: „Mivel a keresztény ember testével és jószágával együtt világi feljebbvalójának van alávetve, és mivel saját uruk mindegyiket harcba szólítja a török ellen, ezért jó alattvalóhoz illően mindegyiküknek örömmel kell felemelnie öklét és nyugodtan odacsaphat, ölhet, rabolhat, másoknak kárt okozhat, amenyit csak akar, mert mást nem tehet.” Ez a hang nem új a reformátornál (emlékezzünk csak a parasztháborúval kapcsolatos, 1525-ből származó írására), de ez érthető is, ha a 16. században dúló viták formáját és nyelvét ismerjük.

Luther 1531. után asztaltársaságokban, 1542-ben pedig, mikor az oszmán fenyegetés újabb lendületet vett, a „Vermahnung zum Gebet wider die Türken” (Intés a török elleni imádságra) című írásában újra foglalkozni kezd a török-kérdéssel, de 1529-ben kialakított álláspontját már lényegében nem változtatja meg. 1539-ben a császári-katolikus féllel kiéleződött konfliktusok ellenére és a Ferdinánddal szembeni, már említett személyes averziója dacára támogatja annak egy újabb török elleni hadjáratra való felhívását. De az vitán felül áll, hogy a török háborút továbbra is Isten büntetésének tekinti, mint ahogyan egy asztaltársaságban a következők hangzanak el: „Bellum enim omnium poenarum est maxima, qua religio, politica et oeconomia evertentur. Fames et pestis, non sunt conferendae, imprimis pestis est omnium mitissima poena.” Persze kérdéses, hogy igaz-e, hogy a járványok és éhínségek az emberek számára (a lutheri értelemben „ártatlanok” számára is), kevesebb kárt okoztak-e. De ha 1529. után valami megerősödött Luther török-képében, akkor az Dániel próféta jövődőlésének a következménye. A török = ördög = antikrisztus, vagy az apokalipszisnek az utolsó ítélet előtt a keresztény világba küldött réme – nos, ezzel az azonosítással Luther török-képe egy tiszta ponttal kiszélesedett.

1529. előtt ilyesmire még utalást sem találunk. Az intézményesített (nem az egyes pontifex maximus személyére vonatkoztatott) antikrisztus 1519. óta számára egyértelműen és kizárólag a pápaság volt. Ennek legnépszerűbb kifejezője az 1522-ben a wittenbergi Cranach-műhelyben keletke-

zett képes pamflet, a „Passional Christi und Antichrist”. Luther az 1529-ben keletkezett török tárgyú írásában sem szűnik meg hangsúlyozni, hogy a pápaság nem más, mint az antikrisztus. De nem lehet nem észrevenni, hogy Luther antikrisztus-elképzelése tömörebbé vált. Hiszen az antikrisztusnak az utolsó ítélet előtti megjelenése a középkorban igen elterjedt motívum volt, mely a társadalmi-vallási mozgalmakban is megjelent. Ha most először az ezzel a témával kapcsolatos (nem túl termékeny) eddigi kutatásokat követjük nyomon, abból az derül ki, hogy Luther az antikrisztust a bibliához, illetve a bibliából levezethető, a keresztény ember számára mérvadó normákkal való összeütközéshez méri. Az csak mellelleg lehet érdekes, hogy itt terminológiailag Luther az antikrisztus fogalmát (Endchrist) nem különíti el élesen az ördög szerepétől.

Amikor az antikrisztus fogalmát mostmár a törökre is kiterjesztette Luther, akkor ezzel ezt a fogalmat térben és fenomenológiailag is kibővítette. Kissé homályos marad kijelentései után az a kérdés, hogy vajon a török az antikrisztusnak ugyanazt a minőségét testesíti-e meg, mint a kúria. Az „Intésben” (1542) árnyalatnyi megkülönböztetésre utal, mikor azt írja, hogy a pápa ördöge valamivel nagyobb, „mint a török ördöge”. Egy asztali beszélgetésben pedig ezt mondja: „Ego omnino puto Papatum esse Antichristum aut si quis vult addere Turcam, papa est spiritus Antichristi et Turca est caro Antichristi”. A mindennapi életben tehát az antikrisztus két oldalról ostromolta a kereszténységet: az országon belül a pápai egyház képviselői által (ha a központ Rómában volt is), kívülről pedig a törökök képében. Ez nem más, mint a világvége várásának intenzívebbé válása!

1538/39-ben ezt az antikrisztus identifikációt újra kibővíti. Ennek előzménye az volt, hogy 1530. után újra kiéleződtek a politikai ellentétek a két vallási alapon elkülönült fejedelmi párt között. Többszörösen is az a veszély fenyegetett, hogy a katolikus rendek, élükön a császárral, meg fogják próbálni erőszakkal megvalósítani a wormsi ediktumban kimondottakat. Érthető, hogy egyre sürgetőbben kérték a reformátor véleményét, hogy lehet-e és ha lehet, milyen körülmények között lehet ellenállást tanúsítani annak végrehajtásával szemben. Hiszen Luther, gondoljunk csak a hatalomról szóló írásának sarkított megfogalmazásaira, a császárral szembeni ellenállást, aki a wormsi ediktum végrehajtását vezetné, mindig is elutasította. De most a választófejedelmi tanácsosok 1530. októberében Torgauban felvilágosították őt a rendek valóságos, az akkori birodalmi alkotmány értelmében lehetséges ellenállásáról. Ezután Luthernek el kellett ismernie, hogy megengedhető a fegyveres harc a császárral szemben. Mégis meglepetésként hatott a

fordulat 1539. tavaszán a körlevélvitában és a jöteborgi lelkészhez, Johann Ludickehez írt levélben. Mostmár a császár is „miles Papae” Luther számára, következésképpen az antikrisztus szolgálója, s így a fegyveres harc ellene nemcsak megengedett, hanem a hívő ember számára egyenesen kötelesség. Ezzel az antikrisztus-jelenség tovább bővült s a pápa és a török mellett mostmár a császárt is magában foglalta.

Mindez a késői Luther fejlődésének irányában leli magyarázatát, abban, hogy egyre növekvő pesszimizmussal szemlélte a politikai és vallási élet alakulását. Gondolatai hozzátapadtak a világvégével és az antikrisztus eljövételével kapcsolatos váradalmakhoz. És ebben a törökök élete végéig a pápaság mellett a legnagyobb szerepet játszották, ahogyan ezt Weiss nevű szolgájának adott lelkiatyai tanácsában röviddel a halála előtt kijelentette.

MEGJEGYZÉSEK LUTHER TÁRSADALMI NÉZETEIHEZ

Ulrich von Hutten 1518-ban a nürnbergi humanista Pirckheimerhez írott levelében a lovagok fő jövedelméről, a parasztoktól befolyó járadékról megjegyzi „az oly szegényes és jelentéktelen, hogy rossz termésű évben elmondhatatlan a szükség és a nyomor.”¹ Engels pedig, mint tudjuk, a parasztságnak és a lovagságnak, a 16. századi Németország e két válságos társadalmi csoportjának felkelését a feudalizmus elleni első forradalomnak nevezi.² Kétségtávol ennek a két rétegnek a helyzetét érintette legsúlyosabban a középkor utolsó századaiban kezdődött gazdasági depresszió, amelynek következménye lett hosszú távon, hogy az eddig élen haladó gazdasági ág, a fejlődés motorját alkotó agrárszektor, fokozatosan átadta helyét a második, illetve harmadik szektornak, az ipari és kereskedelmi tevékenységnek.³ Ez az átstrukturálódási folyamat természetesen nem nélkülözte a kisebb-nagyobb válságokat, de ismerte a fellendülést is. Éppen ez utóbbi jellemezte a 16. századi Németország gazdaságát. Nem csak a városok, az ipar, a kereskedelem, a bányászat prosperitását figyelhetjük meg: tanúi lehetünk az agrár-gazdaság kiemelkedésének is az előző századok recessziójából. A demográfiai növekedés hatása éppúgy jelentkezett a művelt földek újbóli kiszélesítésében, mint az agrártermékek keresettségében, és áraik emelkedésében.⁴ Azt persze nem tudjuk pontosan, hogy ebből a fellendülésből mennyit hasznosított a két említett társadalmi csoport. Mindenesetre az a társadalmi nyugtatlanság, amely a 15. századtól folyamatosan jelen volt, a 16. század elején éppen e két rétegnél csúcsondott forradalmi megmozdulásban, ami nem éppen a nagy eufória jele.

A 14. századi pestis után előállt munkaerőhiány eredményeként, amint azt az újabb társadalomtörténeti kutatások kimutatták, megszorodott a bérleti szerződések száma, a hagyományos szolgáltatás egyre inkább eltűnt, mivel földjeik elnéptelenedését megelőzendő, a földesurak hajlottak az engedményekre. Ilyenformán érthető, hogy a paraszti társadalom válságát mutató megmozdulások legfőbb motíválóját nem csupán, vagy nem elsősorban gazdasági körülményeikkel magyarázzák. A közvetlen okot inkább – a gazdasági és némi kulturális javulás eredményeként megjelent – egyfajta társadalmi tudatban látják, amely megkérdőjelezte a földesúri jog eredetét.⁵

A földesúri jövedelem csökkenése együttjárt a német nemesség, ki-váltképpen a nemesség alsó, s egyben legszélesebb rétegének válságával is. Ennek helyzetét ugyanis a gazdasági okokon kívül még súlyosbították egy-felől a területiális fejedelmi hatalom alávétési törekvései, másfelől súlyosbította az, hogy a hivatásos zsoldosság térhódításával katonai szerepe viszszaszorult. Ez a réteg, amelyet fokozatosan a „lovagok” elnevezéssel illettek, (holott ez a rang valaha az egész nemesi társadalom büszke címe volt) — helyzetének javítása érdekében szövetségeket hoz létre, ligákba tömörül. Ezek azonban nem tudják sem a területiális hatalmak előretörését meggátolni, sem gazdasági helyzetük jobbrafordulását elősegíteni. Így az a paradox helyzet áll elő, hogy miközben a lovagok a német nemzeti törekvések hordozóinak tekintik magukat, magánháborúkat folytatnak, s az útonállástól semmiben sem különböző kalandorvállalkozásokba bocsátkoznak. Ulrich von Hutten műveiben igen pontosan fogalmazódik meg mind a lovagok öntudata, mind válságos gazdasági állapota. Az 1520-ban írt „Világsemlélők” című dialógusában a lovagok jelentőségét hangsúlyozza, mint akik a nemzeti eszme, a hagyomány, az ősi erkölcsi normák hordozói.⁶ A „Láz” és a „Török Beszéd” címen ismert írásaiban a szegénységről mint az erények kibontakozásának akadályáról, mint a bűn, az országúti rablások, az erőszak okozójáról beszél: „Mert méltóbb dolog az emberekkel harcolni, mint a nélkülözésekkel és a nyomorral.”⁷

Nyilvánvaló, hogy az egyház politikai és gazdasági hatalmát megkérdőjelező reformáció mindkét társadalmi réteg körében nagy visszhangra lelt. Nemcsak Luther felhívása, hanem elsősorban a vidéki és a városi társadalom szegényebb és elégedetlen rétegeiben, a reformációból kiváló, vagy eleve azal szemben kibontakozó különféle szekták is hódítottak. A továbbiakban nem kívánok ezzel a kérdéssel foglalkozni, hiszen célom az, hogy Luther társadalomfelfogását kíséreljem meg a korabeli problémákhoz kapcsolódva felvázolni.⁸

1526 októberében jelent meg Luther értekezése, amelyben a katonáskodás és a keresztény vallás összeegyeztetését tárgyalja és amelynek megírására Assa von Krammal — a száz választófejedeleme hadseregarancsnokával folytatott beszélgetése és ígérete készítette.⁹ A hagyományos középkori „három rend” elméletének mintájára — elhagyva persze a papság, az ima rendjét — a társadalmat két csoportra osztja: földművesekre és katonákra. „A földművelőknek táplálniuk kell a társadalmat, a katonáknak pedig oltalmazniuk. Akiknek a védelem feladata jutott, jövedelmüket és táplálékukat azoktól kapják, akik az élelmezés funkcióját látják el, hogy tökéletesen

tölthessék be az oltalmazást. Ezzel szemben azok, akiknek feladatuk az ellátás, meg kell kapniok emezek védelmét avégett, hogy biztosíthassák táplálékukat. Ami pedig a császárt és a fejedelmeket illeti, az ő feladatuk, hogy felügyeletet gyakoroljanak és ellenőrizzék mindkét funkció betöltését: akiknek feladata a védelem, legyenek fegyverben, készen a harcra; akiknek feladata a táplálás, dolgozzanak becsülettel, hogy megjavítsák az ellátást. Ami pedig a haszontalan embereket illeti, akik nem szolgálnak sem a védelemre, sem az ellátásra, s nem tesznek mást, mint fogyasztanak, henyélnek, tétlenül maradnak, ezeket nem kell megtűrni, ki kell űzni az országból, vagy pedig munkára kell őket fogni. Miként a méhek teszik, akik megölik a heréket, melyek nem dolgoznak, de megeszik a többiek mézét.” A „Jócselkedetről”, „A keresztény ember szabadságáról” című értekezésében, és más helyeken is hangsúlyozza, hogy a társadalomban élő embernek nem önmagáért, hanem embertársaiért kell tevékenykednie. Ezért ítél el minden naplopást, munkakerülést, tétlenséget. „Nagy a panasz a munkásokra, hogy engedetlenek, hűtlenek, követelődzők, s csak saját érdekeikkel törődnek” – írja egyik munkájában.¹⁰ Természetesen a tétlenkedőkön, másokon elősködőkön a papságot érti elsősorban és főleg a szerzeteseket. A kolduló barátokra célozva mondja: „Aki pedig szegény akar maradni, annak nem kell gazdagnak lennie; ha pedig gazdag akar lenni, fogja meg az eke szarvát és túrja a földet. Teljesen elég, ha a szegényekről lehetőleg gondoskodnak, hogy éhen ne haljanak, és meg ne fagyjanak. Helytelen ha az egyik másik rovására henyél, dúslakodik és jólétben úszik, míg a másik inséget lát, miként ez a visszás állapot most nagyon.”¹¹ Az emberek kötelességének tekinti tehát mindenekelőtt a munkálkodást, első helyen is a földművelést. „Azt jól tudom, sokkal istenesebb dolog volna a földművelést fejleszteni és a kereskedelmet csökkenteni, és hogy sokkal helyesebben cselekednek azok, akik az Írás szerint a földet művelik és abból élnek, miként nekünk és mindenkinek megmondatott Ádámban: „Átkozott legyen a föld, hogyha nem műveled; tövist és bogáncskórót teremjen az neked és arcod verejtékével keresd a kenyeredet.”¹² De hasonlóképpen megbecsülésreméltónak tekinti az iparos tevékenységet, a kereskedelmet is, mint bármely más munkát, ha azt tisztességgel, mások megkárosítása nélkül végzik. A kölcsönügyletek jogosságát, még a mérsékelt kamatszedést is elfogadja. Bírálata csak a visszaéléseket sújtja, amelyek végső soron a társadalom rendjét és békéjét veszélyeztetik.¹³

Luther a munkáról, mint hivatásról beszél: az embernek feladata pontos elvégzésével kell betöltenie azt a funkciót, amelyre hivatott az adott tár-

sadalmi rendben. Szinte minden írásában jelen van éppen ezért a felsőbbtség hatalmának való engedelmesség hangsúlyozása. Noha nem kétséges, hogy erősen motiválták az erőviszonyok, a reformáció győzelmének igénye és védelmének szükségessége, mégis úgy vélem elsősorban ez azzal függ össze, hogy az egész társadalom szempontjából is a legfontosabbnak tartotta a belső rend, a béke fenntartását, mint mindenfajta haladás és boldogulás előfeltételét. És ebben a vonatkozásban a német társadalomnak a 15. századi reformtörekvésekhez kapcsolódó azon alapproblémáját fogalmazta meg, amit a paraszti csoportosulások, a lovagi, a városi szövetségek, céhek, konfraternitások is törekedtek megvalósítani. A társadalmi bizonytalansággal szemben csak a belső rend és béke nyújthat megfelelő keretet, hogy a társadalom eleget tehessen annak a feladatnak, amelyre felhívott a „Német nemzet keresztény nemességéhez” című iratában: az egyházi visszaélések elleni cselekvésre, az ideális keresztény társadalom felépítésére. Ebben a feladatban az oroszlátnérsz a nemességé, de kötelessége sikerén együttműködnie minden rendnek. Ebből az alap koncepcióból kiindulva kell megértenünk Luthernek a társadalom egyes csoportjaival kapcsolatos magatartását, ítéletét. Elsősorban a parasztháború elleni fellépését, amelyet nem csak az indokolt, hogy elválassza a reformáció ügyét a felkeléstől, hanem az is, hogy szemben állt egész társadalomfelfogásával.

Már a parasztháború kezdetekor, a hozzá eljuttatott a parasztok követelését tartalmazó 12 pontra válaszolva kijelenti, hogy a lázadás mindenél rosszabb. „Egyaránt veszedelmes Isten országára és a földi királyságokra, mert ha elharapózik, mindent elpusztít. Mert a lázadásnak nincs esze s rendszeren jobban sújtja az ártatlanokat, mint a bűnösöket. Ezért egyetlen lázadás sem jogosult, bármennyire jogos dolognak kel védelmére, mindig több kár, mint haszon származik belőle, ami által beteljesül a közmondás: a rosszabból rosszabb keletkezik.”¹⁴ A fejedelmekhez szólva, akiket a lázadás előidézőinek tart, nemcsak mert megátalkodottan üldözik az igaz vallást, de „azonfelül, a világi kormányzatban sem teszték egyebet, mint nyúztok és kincset harácsoltok, hogy pompát űzzetek és döllyfösködjete annyira, hogy azt a szegény paraszt ember tovább már nem képes és nem is akarja tűrni.” A parasztokat Isten zsarnokságuk büntetéseként küldte rájuk. Majd a parasztokhoz fordul intésével: „Sajnos nagyon igaz, és bizonyos, hogy a fejedelmek és urak amennyiben az Evangélium prédikálását megtiltják és a népet elviselhetetlen módon megterhelik, méltók arra, és rászolgáltak, hogy Isten őket székeikből kivesse, mint olyanokat, akik Isten és az emberek ellen vétkeztek; nincs is mentségük.” Mégis arra szólítja fel őket, hogy ne lá-

zadjanak, ne hallgassanak a hamis prófétákra, mert a gyilkolás bűn, a büntetés egyedül Istenre tartozik.

1525-ben viszont „a rabló, fosztogató parasztbandák” elleni röpiratban, egyedül a parasztok ellen szól haragja.¹⁵ „Mivel ezek a parasztok nyomorult emberek, félre vezettetik magukat, s másként cselekszenek, mint amiként szólnak, ezekből én is kénytelen vagyok másként írni róluk.” A lázadás bűn Isten és az emberek ellen, s a parasztoknak, akik esküszegés, gyilkosság, rablás vétkét vonták magukra, nem maradhat el büntetésük. De ezt már földi feljebbvalóikra közvetlen uraikra bízta. „Éppúgy, mint mikor tűz üt ki, az a legderekből ember, aki elsőként olt. Mert a lázadás nem közönséges rossz és gyilkosság, hanem olyan mint a tűzvész, mely országot gyújt fel s pusztít el; a lázadás a legnagyobb csapás, mert mindenre kiterjedő vérontást okoz, mindenkit árvaságra, özvegységre juttat, s mindent tönkretesz.” Luthernek a parasztfelkelés elleni fellépésében igen nagy súllyal esett latba a reformáció ügyének féltése. 1525 augusztus 15-e után Johann Briesmannhoz küldött levelében így ír: „Münzer és a parasztok oly mértékben megfojtották nálunk az Evangéliumot, oly annyira visszaállították a pápisták bátorságát, hogy úgy tűnik, mindent előlről kell építenünk.”¹⁶

Mint köztudott, a fejedelmekhez intézett felhívása a parasztháború leverésére igen sokat ártott Luther tekintélyének. A felkelés kegyetlen megtorlásáért őt tették felelőssé. Nemcsak a reformáció ellenfelei támadták, hanem hívei is kifejezésre juttatták egyet nem értésüket. Barátainak únszolására írta meg „Válasz a parasztok ellen írt röpiratot illetően” című nyílt levelét.¹⁷ Lényegében nem változtat álláspontján, nem mentegeti magát, újból kijelenti, hogy a parasztoknak nem volt joguk a lázadásra, a világi hatalomnak pedig kötelessége volt a gonosz megfékezése, az igazak megvédelmezése. Ezúttal is hangot ad annak, hogy a felkelés az egyéb rosszon kívül igen sokat ártott a reformátoroknak, „mert ellenfeleink azzal vádolnak, hogy az Evangélium hirdetése váltotta ki a lázadást, s most megnyitják gonoszságukat, hogy fellépjenek ellene.” A fejedelmek szigorú megtorlását szükségesnek tartja, hogy az igazak védelmet nyerjenek, hogy béke és nyugalom legyen. „A parasztoknak meg kell érteniök, hogy többet ér, ha javaik felét bírják békében és biztonságbán, mintha minden pillanatban veszély fenyegetné vagyonukat, gyilkosok és rablók közepette. Mivel nem tudták, hogy a béke és a biztonság mily értékes dolog, így kellett velük megértetni. Az urak pedig megtudhatták, hogyan kell alattvalóikon uralkodni, a jog szerint kormányozni. Mert nem volt sem kormányzat, sem rend, mindent elhanyagoltak, rendtelenségben hagytak. A népben nem volt sem tisztelet, sem félelem.

Senki nem kívánt adni semmit, mindenki csak kedvére akart élni, inni, öltözködni, dologtalanul.”

Bár nem tartja magát felelősnek a felkelőkkel szemben alkalmazott megtorlások miatt, az ellene hozott vádakra mégis szükségesnek tartja, hogy leszögezze, soha nem hívott fel arra, hogy zsarnoki módon kegyetlenkedjenek a már legyőzött emberekkel. Nyomatékot ad annak, hogy „nem kívánta megerősíteni a zsarnoki dühöt, sem dicsérni magatartását”, különösen keményen ítéli el azokat a nemeseket, akik „olyan kegyetlenséggel viseltettek a szegény emberek iránt, hogy az már túlmént minden határon.”

„Ezek az emberek nem arra törekedtek, hogy megszüntessék és elnyomják a felkelést, ellenkezőleg az ő dühös haragjuk és gyűlölségük még jobban táplálta azt. Ők azok, akik az Evangélium ellen is merészen felléptek, vissza akarták állítani a káptalanokat, és kolostorokat, megőrizni a pápai koronát: a mi ügyünket összekeverték a lázadók ügyével.” Ezeket a gonosz, zabolátlan zsarnokokat „akik a harc után sem laktak jól a vérrel, és akik egész életükben soha nem gondoltak Krisztussal” – nem kívánja tanítani. Mert „ezeknek a vérengző kutyáknak nem sokat számít, hogy bűnösöket, vagy ártatlanokat mészárolnak-e le, hogy ez Istennek, vagy az ördögnek van-e tetszésére, csak azért viselnek kardot, hogy vágyaikat és gonoszságukat kielégítsék... A Szentírás az ilyeneket vadállatoknak nevezi, farkasoknak, vaddisznóknak, medvéknek, s én sem akarok belőlük embereket csinálni.”

Szükségesnek érzi kijelenteni, hogy írásaiban csak a törvényes hatalommal bíró fejedelmekhez szólt, akiknek keresztényi módon, vagy legalább is becsületesen kellene eljárniok. Miután végbevitték győzelmüket, a kegyelem példáját kell mutatniok, nemcsak az ártatlanokkal, hanem a bűnösökkel szemben is. A fejedelmek csupán feladatukat teljesítették a lázadás leverésével, vagyis igaz ügyben használták kardjukat. Egyébként pedig ez alkalommal nem a földesurakról, hanem a parasztokról szándékozott beszélni, de „ha idő és alkalom úgy kívánja, éppígy fogom támadni az urakat és fejedelmeket.”

Luther egész társadalomfelfogásában bizonyos ambivalencia megnyilvánulását figyelhetjük meg. A lázadással, és itt nemcsak a paraszti, de általában a lázadással szemben, a meglévő rend mindenáron való fenntartását védelmezi, de ugyanakkor nem mondhatjuk, hogy az adott társadalmat dicsőítette, vagy jónak tartotta. Élesen elválasztotta Isten országát, a földi királyságoktól, amely az előbbivel ellentétben a tökéletlenség területe, a bűn foldje. Bizonyos pesszimizmustól áthatva mindig hangsúlyozza, hogy a vi-

lág rossz, a gonoszság hazája, s az emberek nem is akarnak jók lenni. Éppen az ellentéte uralkodik mindannak, ami egy keresztény társadalomban kívánatos lenne. Ezért a meglévőt nem annyira helyesli, mint inkább Isten büntetéseként elviselni tanítja. „A világot nem lehet csupán az Evangélium és a keresztény szeretet alapján kormányozni, hanem csak szigorú törvényekkel, karddal, mert a világ rossz, nem fogadja be sem az Evangéliumot, sem a szeretetet, s kedvére él, hacsak nem tartják vissza erőszakkal: mindenki csak enne, inna, élvezné a szép életet más javaiból, senki nem akarna dolgozni, mindenki a másét venné el.”¹⁸ Ennél fogva „Isten akarata, hogy a gonoszság úgy legyen kormányozva, hogy senki se követhessen el jogtalanságot, vagy legalább is ne tehessek azt büntetlenül. Senki sem hiheti ugyanis, hogy a világ kormányzása vérontás nélkül lehetséges; kell, hogy a kard véres legyen, mert a világ rossz akar lenni, és a kard Isten vesszeje, a bosszújának eszköze.”¹⁹

Ezért fordul bírálata valójában minden társadalmi réteg felé, miközben megjelölni kívánja a helyesnek tartott utat, ostromozza a fennálló hibákat. Ha hirdeti is a „kard” fontosságát mint a „rend” eszközét, de eréllyel szól általában az erőszak ellen – így a nemesi zabolátlanság ellen is. 1522-ben tartott weimari prédikációjában arról szól, hogy a fejedelmeknek meg kell akadályozni, hogy a szegényeket kifosszák,²⁰ a Jócselekedetekről írt értekezésében a fejedelmek feladatául jelöli meg, hogy védelmezzék alattvalóikat, büntessék a lopást, a rablást, a házasságtörést, „mint szent Pál mondja (Rom. XIII.) „Nem hiába hordja a kardot”, Isten szolgálatában áll, a gonoszok félelmére és az igazak javára.”²¹ Huttennek, aki felajánlja neki 1520-ban saját és barátai segítségét és kardját, elutasítóan válaszol: „Nem akarom, hogy az Evangéliumért erőszakkal és gyilkossággal harcoljanak. Az Igével győzetett meg a világ, általa őrződött meg az egyház, az Ige által kell újjáépülnie.”²² A háború önmagában rossz, a legsúlyosabb csapás az emberekre írja a katonai hivatásról szóló értekezésében. Így az aki azért választja a katonai hivatást, hogy öljön, vért ontson, szenvedést okozzon, háborúzzon, bűnös éppúgy, mint aki dicsőségvágyból, vagy a világi javak iránti sóvárgás miatt harcol. „Valamilyen dolgot világi javakért művelni önmagában nem bűn, mert a cenzus, a zsold, a munkabér, a világi javak az emberek önfenntartását szolgálják” – de a landsknechtek, akik végigjárták az országokat, kalandokat, háborúkat keresve, hogy mesterségüket gyakorolják, durvák és műveletlenek, nem lelnek kegyelemre Istennél. Mert egyedül az a vágy sarkallja őket, hogy háborúzzanak, vagy független életet éljenek vad kompániájukkal. Az ilyenek előbb-utóbb rablókká, útonállókká válnak.

Hívásukat csak akkor töltik be jól, ha inkább dolgoznak és csak a fejedelem hívására mennek hadba.²³

A háború csak akkor indokolt és igazságos, ha a jogot védelmezi. Felsorolva az elítélendő háborúkat, első helyen szól az alattvalóknak a felsőbbség elleni lázadásról. Visszautalva ezzel kapcsolatban a parasztháború eseményeire. „Ime a parasztok lázadásában mely nemrégiben történt több olyan személy is résztvett, akik akarataik ellenére kerültek a felkelők közé, nevezetesen a jobbmódú emberek. Mivel a felkelés éppúgy irányult a gazdagok, mint az urak ellen feltételezem, hogy egyetlen gazdag sem szerette ezt a felkelést. Mégis résztvettek benne, egyesek azért, hogy saját magukat védelmezzék, mások azzal a gondolattal, hogy a tömeg örületével szembehelezkedve jó tanácsaikkal akadályozzák a rossz tervek véghezvitelét, mérsékeljék a rossz elkövetését. Ismét mások uraik jóváhagyásával mentek velük, akiknek tanácsát előzetesen kikérték. Így bár jog szerint mint lázadók valamennyien bűnösök, de a törvénynek különbséget kell tenni, aszerint, hogy milyen szívvvel követték el a bűnt.”

Önmagában a felkelést nem indokolhatja semmiféle ok.

„A parasztok azt hozták fel ürügyül, hogy uraik elutasították az Evangélium hirdetésének engedélyezését, s hogy megnyűzzák a szegény embereket. Jóllehet uraik elkövettek igazságtalanságokat, méltánytalanságokat, de hasonlóan jogtalanságot követni el, azaz lerombolni az Isten által felállított rendet, nem a mi dolgunk.” De hangsúlyozza azt is, hogy amit a felsőbbséggel szembeni háború, vagyis lázadás ellen írt, az „nem csupán a parasztokra vonatkozik, mintha csak ők lennének alattvalók, a nemesek pedig nem. Amit az alattvalókról mondtam egyaránt vonatkozik parasztokra, polgárookra, nemesekre, grófokra és fejedelmekre. Mert valamennyien alá vannak rendelve egy felsőbbségnek. És amint levágták a felkelő parasztok fejét, éppúgy le kell vágni a nemesekét, a grófét, a hercegét ha lázadó.” Majd történelmi példákat hoz a Miksa alatti nemesi felkelésekről, rebelliókról. Megemlíti Frankónia nemeseit, akik „arról híresek, hogy nem adtak semmit sem a császárnak, sem a püspököknek”. „És a kismaneseket nem kell-e őket is lázadóknak, pártoskodóknak neveznünk? Mégis egyedül a parasztnak kell mindenért fizetni! Ha nem csalódom, azért van így, mert Isten a felkelő nemeseket és urakat megbüntette lázadó parasztjai által. Mert a császár noha szerette volna, nem volt képes megbüntetni őket. És állítom, hogy ha a parasztok felkelése nem lett volna, a nemesek között tört volna ki a lázadás a fejedelmek ellen, vagy talán a császár ellen, olyan bizonytalan állapotban van Németország. De most, hogy a parasztok felbő-

szültek — egyedül ők kerültek fekete listára. A fejedelmek és a nemesség pedig tiszta kézzel húzza ki magát az ügyből, megtörlik szájukat, szemrehányás nélkül élhetnek, mintha nem tettek volna soha semmi rosszat.”²⁴

A felsőbbség, a világi hatalom sem tölti be feladatát, s azért vonta magára Isten büntetését e lázadást. — A világi fejedelmek hivatása ugyanis, hogy hatalmukkal ne önös, hanem — alattvalóik érdekeit szolgálják.

„A világi uraknak kormányozniuk kellene az országokat és az embereket, de nem tesznek mást, mint nyúznak, hasznot szereznek, vámot vetnek ki, jövedelmet szednek, szabadon eresztenek itt egy medvét, ott egy farkast, de ezeken kívül sem igazság, sem hűség, olyan magatartást tanúsítanak, hogy felülmúlják a rablókat és útonállókat, a világi kormányzat éppoly rossz, mint az egyházi zsarnokoké.”²⁵

”A jó fejedelem igen ritka, a vallásos méginkább. Nem várhatunk tőlük semmi jót. Isten börtönőrei, hóhérai, az isteni harag általuk bünteti a gonoszságot. Ha mégis akad egy bölcs, vagy jámbor fejedelem, az a legnagyobb csoda. A fejedelmek zsarnokságával és rossz kormányzatával szemben a nép elégedetlensége erőszakhoz fordul. Félő, hogy ha a fejedelmek nem változnak meg és nem kormányoznak becsülettel és ésszerűen, nem tudják végét vetni az elégedetlenségnek. Az emberek nem tűrik sokáig zsarnokságaitokat, és szeszélyeiket.”

A jó fejedelem az, aki nemcsak a kardot, de a jogot is kezében tartja, s azt mindig ésszerűen alkalmazza, vagy a törvény szigorával, vagy éppen enyhítésével. Mindig azt kell tennie, ami országának és alattvalóinak hasznos és jó. Az ő érdeküket, s ne a sajátját tekintse. Járjon el szigorúan a gonoszok ellen, de válogassa meg jól tanácsadóit, hogy ne hízlegők vegyék körül, s ne engedje, hogy tisztviselői ellenőrzés nélkül kifosszák alattvalóit.

Miként „A Német nemzet keresztény nemességéhez” intézett felhívásában, a „Jócselekedetekről” írt értekezésében is a fejedelmek legfőbb kötelességét három feladatban jelöli meg: a lakmározás, ivászat, rettenetes túlzásainak megszüntetésében, ami fölösleges és igen költséges. „Mert az ilatszerek, fűszerek és hasonló dolgok, amik nélkül az ember igen jól megélhetne, nem kis veszteségét jelentik a világi javaknak.”²⁶ ... „Mert ez is egyike a mi nagy bajainknak; a német tartományokból sok pénz megy ki arra. Pedig Isten jóvoltából több és oly pompás jó enni és innivaló terem nálunk, mint sehol más országokban.”²⁷ Másodszor visszafogni az öltözködés kiadásainak túlzásait, ami által annyi vagyon semmisült meg, és nem szolgál mást, mint a test világát oly mértékig, hogy rettentő még rágondolni is, milyen visszaélésekhez vezet azok között, akik a megfeszített Krisztus hitére esküd-

tek, az ő nevében keresztelkedtek, akiknek keresztjét hordozniok kellene, s naponként a halálra gondolva készülni a másik életre.”²⁸ „Harmadikként pedig megtiltani a pénzzel való uzsorakereskedelmet, amely elveszti az egész világot, felfal, felforgat egész országokat, embereket ravasz megjelenésével.” Az uzsorahitelt tartja a német nemzet legnagyobb csapásának. „Ha ez nem volna, egynémelyik a maga selymét, bársonyát, aranyszövetét, fűszerét és mindenféle drágaságát meg sem vehetné. Alig 100 éve, hogy dívik s már csaknem minden fejedelmet, intézményt, várost, nemest és örökséget, szegénységbe, nyomorba, pusztulásba döntött; s ha még 100 évig fennmarad, úgy Németországnak egy fillérje sem maradna, hogy utóbb egymást kellene felfalnunk. Az ördög eszelte ki ezt s a pápa jóváhagyta az egész világ romlására.” ... Valóban ezzel kapcsolatban a Fuggereknek és a velük egyszörű társaságoknak zabolát kellene tenni a szájukra.”²⁹

A nagykereskedők és uzsorások elleni bírálát hangjába belevegyül a lovagoké, a fejedelmeké is. A kereskedők arról panaszkodnak – írja –, hogy „ki vannak téve a nemesek rablásainak, kereskedésüket súlyos veszélyek között gyakorolják, hogy bebörtönzik, megsarcolják, kifosztják őket ... s hasonló dolgokat kell elszenvedniök az igazságszolgáltatástól is. ... Biztosan előfordul, hogy egyesek jogtalanság áldozatai, de ők társaik gonoszságáért és bűneiért fizetnek. Miután az egész világ jogtalanságuk áldozata, inkább azon csodálkozhatunk, hogy Isten gondját veszi, a keresztény vallással ellenkező csalásból és rablásból származó gazdagságnak. Ez nem azt jelenti, hogy fel akarom menteni a nagy utak rablóit, fosztogatóit, vagy szabad kezét engedni rablásaikhoz. Az uralkodó fejedelmek nagy hibája, hogy nem őrzik az utak biztonságát, feladatuk lenne védeni azokat éppúgy a gonoszok, mint a becsületes emberek miatt. De a fejedelmek feladata lenne az is, hogy törvényes hatalmukkal büntessék és megakadályozzák azokat a méltánytalanságokat, amiket a kereskedők gyakorolnak, hogy alattvalóik ne legyenek olyan gyalázatosan megnyúzva általuk. Mivel azonban a fejedelmek ezt nem teszik, Isten a rablólovagokkal és zsványokkal bünteti a kereskedők jogtalanságát... s egyúttal azt is megérteti, hogy a rablólovagok kevésbé félelmetes útonállók, mint a kereskedők, mert ezek naponta meglopják az egész világot, míg a rablólovag egy- vagy két személyt foszt ki évenként egy-két alkalommal.”³⁰

A legrosszabbnak tartja a kereskedő társaságokat azért, mert monopóliumot csinálnak. „Ezt pedig még a pogányok törvényei is tiltják mint olyasmit, ami az egész világra nyilvánvalóan ártalmas, nem beszélve az isteni igazságról, vagy a keresztényi törvényekről. Mert ezek a társaságok min-

den árut a kezükben tartanak, s azt tesznek az árakkal, amit akarnak. Fel-emelik, leszállítják tetszésük szerint, elnyomva és tönkretéve minden kiske-reskedőt, miként a csuka a vízben, amely a kis halakra veti magát. Mintha ők uralkodnának Isten teremtményein és mentesek volnának a szeretet minden törvénye alól. Az egész világon ők szabják meg a fűszerek árát, s míg a kereskedők ki vannak téve a kockázat bizonytalanságának, ezek a társaságok mindig hasznot szereznek, hogy ezt tehessék az egész világot ki kellett aknázniok, hogy minden pénz az ő zsákjaikba kerüljön.”

„Hogy is lenne lehetséges másként, hogy egy ember olyan rövid idő alatt akkora vagyona és gazdagságra tegyen szert, hogy mindent megvásárolhasson, amivel a királyok és a császár rendelkezik? ... Így nem lehet csodálkozni, ha olyanok lettek mint a királyok, mi pedig mint a koldusok.” S miért nem akadályozzák meg a fejedelmek? Mert maguk is részesei ezeknek az üzleteknek. „Ézsaiás szavai szerint 'A te fejedelmeid a rablók társai lettek.' Miközben felakasztják azokat a zsiványokat, akik elloptak egy, vagy fél forintot, ők azokkal együtt csinálják üzleteiket, akik kifosztják az egész világot, s többet lopnak, mint az összes többiek, s igazolódik a közmondás: 'A nagy rablók felakasztják a kicsiket'. Miként a római Cato mondotta: 'A közönséges rablók börtönökben és zárkákban vannak, de a köz megrablói aranyba és selyembe öltöznek'.”³¹

Luther állásfoglalása sok vonatkozásban kapcsolódik a 15. századi „Zsigmond császár reformációja” címen ismert röpiratban kifejtett gondolatokhoz. Ez az anonym szöveg mely az egykorú társadalom reformjának a lutherinál sokkal forradalmibb programját tartalmazza, egyik passzusában szintén fellép a kereskedő társaságok ellen is: „Nagy kereskedelmi társaságok szerveződtek, amelyek nagy vagyonokat hoztak létre, akár jól ment nekik az üzlet, akár rosszul. Mindenkor úgy forgatják a dolgot, hogy ne veszítsenek. Ez ugyancsak kárára van minden közösségnek a városokban és a falvakban. Fel kell lépni ellenük, hogy az ilyen kapcsolatok megszűnjenek és sehol elő ne forduljanak, sem a nemesek, sem a polgárok között. Aki pedig ilyen társulásban résztvesz, annak kereskedői vagyona amennyiben egy birodalmi város polgára – kizárólag és teljesen a városra szálljon, ha pedig nemes, akkor váljék kegyvesztetté a birodalomban, vagyona pedig legyen szabad mindenki számára.”³²

Még közelebbi rokonságban áll Luther egész társadalomfelfogása a humanista Ulrich von Huttenével. Hutten eszméje is a közhaszon és igazság elvein alapuló társadalom, amelyben minden rend kötelessége, hogy hasznára legyen a közösségnek. Miként Luther felfogásában, nála is a munkához

kötődik a társadalmi hasznosság. A parasztokat „a mi táplálóinknak” nevezi, dicséri az iparosok munkáját és művészetét, de a kereskedőket illetően kijelenti „jobb volna ha nem is léteznének”. De ha már nem lehet nélkülük megenni, legalább a számukat kellene csökkenteni, tevékenységüket a lakosság számára ténylegesen szükséges áruk számára korlátozni. A külföldi kereskedelem, a drága áruk behozatala, az uzsora nem egyeztethető össze a közjóval. A Fugger-típusú kereskedőket a pokolra szánja.

Alapvetően különbözik mégis felfogásuk abban, hogy Hutten szemében a legfőbb szerep a lovagot illeti meg a társadalomban és egyúttal annak jobbításáért való harcban.³³ Méginkább különbözik abban, hogy Luther társadalomfelfogását alapvetően vallási nézőpontja határozta meg. Amint azt – főként társadalmi vonatkozású műveiben való tallózás alapján a felsorakoztatott példák összegzéseként levonhatjuk – koncepciójának fókuszában az egykorú valóságot tükröző, a feudalizmusból kibontakozó, a kapitalizálódás felé tendáló társadalom képe áll. Vallási, etikai gondolkodás nyelvén kifejezve, ez a társadalom a „munkálkodáson alapul” és azt a munkamegosztásból következő szükségszerű egymásrautaltság viszonyainak a felsőbbség által ellenőrzött rendje jellemzi. Nézeteinek és az egykori társadalmi erőkhöz való viszonyának kettősségéről meggyőződhattünk. Ebben is felismerhető az a körülmény, hogy ez a korabeli árutermelő társadalom a feudális agrárkeretek közül a kibontakozás stádiumában volt. Ostorozza a parasztfelkelést, mivel erkölcsi alapon általában elítélt minden lázadást és háborúskodást, és mert a munka rendjének pártján állt. Amikor azonban a „kard”, a hatalmi eszközök szükségessége mellett szállt síkra, akarva-nem akarva retrográd uralmi rend számára szolgáltat ideológiát; elismeri és érvel a kereskedelem, tehát a piaci tényezők szabadsága mellett, de szenvedéllyel ostorozza a tökefelhalmozó nagykereskedelmet, amiért monopolhelyzete folytán nem kockáztat, s mégis egyenlőséget nem méltányolva jut gazdagsághoz. Durva egyszerűsítés volna tagadni azt, hogy Luther társadalmi felfogásának és beállítódásának kialakításában a gazdasági tényezőkön kívül sok más mozzanatnak, nem utolsósorban saját kiemelkedő személyiségének jelentős súlya volt. Nem kétséges azonban, a társadalmi-gazdasági viszonyok meghatározó szerepe. Nem véletlen, hogy a reformáció Németországnak azon tartományában terjedt el, és vert gyökeret a legerősebben, ahol a társadalom arisztokratikus és agrár struktúrája a legvirágzóbb volt.

Jegyzetek

1. ULRICH VON HUTTEN, Sendbrief an Pirckheimer. – Deutsche Schriften, Bd. II. Lipcse, 1974, 149.
2. ENGELS F, A német parasztháború, MARX–ENGELS, Művei 7. k. Budapest, 1962, 319–401.
3. G. FOURQUIN, Histoire économique de l'Occident médiéval, Párizs, 1970.
W. ABEL, Geschichte des deutschen Landwirtschaft vom früher Mittelalter bis zum 19 Jahrhundert (G. FRANZ, Deutsche Agrargeschichte II. k.) Stuttgart, 1967.
4. W. ABEL, Agrarkrisen und Agrarkonjunktur. Ein Geschichte der Land und Ernährungswirtschaft Mitteleuropas seit dem hohen Mittelalter. 2. kiad. Hamburg–Berlin, 1966.
5. G. FOURQUIN, Les soulèvements populaires au Moyen Age, Párizs, 1972.
6. ULRICH VON HUTTEN, Világszemlélők, (Ford. Oppel Jenő) Esztergom, 1904.
7. Deutsche Schriften, Bd. I, Lipcse, 1972, 9, 19.
8. A nagyon gazdag irodalomból, csak a jelentősebbeket említve: G. FRANZ, Der deutsche Bauernkrieg, 4. kiad. Darmstadt, 1956, – W. STOLZE, Bauernkrieg und Reformation, Berlin. 1926; C. HINRICHS, Luther und Münzer, Berlin, 1952; M.M. SZMIRIN, Münzer Tamás népi reformációja és a német parasztháború (Ford. Niederhauser E.) Budapest, 1954.; THOMAS MÜNZER, A Gideon kardjával (Vál. és ford. Tatár Gy.) Helikon, Budapest, 1982.
9. Lehet-e üdvösséges a katonák hivatása? – LUTHER MÁRTON, Művei V. k. Pozsony 1910. (Ford. Márton J.)
10. A jócselekedetekről. (Ford. Takács J.) Budapest, 1937, 95–95.
11. A német nemzet keresztény nemességéhez, (Ford. Masznyik E.) Művei II. k. LUTHER MÁRTON, Művei II. k. Pozsony, 1905, 23–110.
12. U.o. 106.
13. A kereskedésről és az uzsoráról. MARTIN LUTHER, Werke. Kritische Gesamtausgabe, Weimar, 1899, XV. Bd. XV. 293–313.
14. Intés békére, feleletül a sváb parasztok 12 pontjára, (Ford. Masznyik E.) LUTHER MÁRTON, Művei IV. köt. Pozsony, 1908, 213–243.
15. A gyilkos és rabló parasztbandák ellen, U. o. 251–257.
16. LUTHERS Briefe, Stuttgart, 1956, 103.
17. Levél Caspar Müller mansfeldi kancellárhoz, MARTIN LUTHER. Werke. Bd. XVIII. Weimar, 1918, 384–401.
18. A világi felsőbbiségről (Ford. Mayer E.) LUTHER, Művei, III. köt. Pozsony, 1906, 346–410.
19. U.o.
20. LUTHER, Werke, Bd. X. 2. Hälfte, Weimar, 1922, 379–385.
21. A jócselekedetekről, 89.
22. Werke, Bd. II. Weimar, 1884, 248.
23. Művei, V. köt. 50–51.
24. U. o. 18–19.
25. Művei, III. köt. 390.
26. A jócselekedetekről, I. m. 93.
27. A német nemzet keresztény nemességéhez, I. m. 105.

- 28. A jócselkedetekről, I. m. 94.
 - 29. A német nemzet keresztény nemességéhez, I. m. 106.
 - 30. Werke, Bd. XV. 309.
 - 31. U. o. 313.
 - 32. H. WERNER, Die Reformation des Kaisers Sigmund, Berlin, 1908, 68–73.
 - 33. M. MEYER, Hutten und Luther, (450 Jahre Reformation, Red. E. Voigt –G. Brendler), Berlin, 1967, 102–116.
-

KRAUSZ TAMÁS:

A SZOVJET 20-AS ÉVEK TÖRTÉNELMI ELHELYEZÉSÉRŐL ELŐZETES MEGJEGYZÉSEK

Nyilvánvaló, hogy a 20-as évek kutatásának különös aktualitása egyebek mellett abban rejlik, hogy a sokak által sztálinizmusnak („személyi kultusz” vagy „személyi önkény”) nevezett periódus kora hogyan viszonyul a megelőző történelmi periódushoz, – a 20-as évekhez – a forradalmat követő első évtizedhez, mint kialakulásának közvetlen előzményéhez. Az ilyen természetű vizsgálatok szervesen kapcsolódnak a jelenkori alternatívák feltárásához, azok tudatosításához. Ezért sem lehet csodálkozni a zűrzavarnak azon a fokán, ami a kérdés történelmi irodalmában és a történeti gondolkodásban általában még ma is megfigyelhető.

Egy ideig élt az a sematikus elképzelés, hogy a szocializmus két periódusa között – ha egyáltalán történt szakaszolás – olyan különbség létezik, amit a fejlődés „alacsonyabb és magasabb foka” kifejezéssel próbáltak leírni.¹ Ezt a sémát azután a polgári kutatók jelentős része is átvette, igaz, eltérő ideológiai szándékoktól vezetettve. Differenciálatlan módon a „sztálinizmust” közvetlenül az októberi forradalomból, a leninizmusból vezették le, vagy/és a forradalmat megelőző fejlődés organikus folytatásaként hiposztazálták.² Az 50-es évek végén, a 60-as évek elején a történeti irodalomban kezdett kialakulni egy ellentétes felfogás: a 20-as és 30-as évek között radikális törést tételeztek, amelyet a forradalom és az „elárult forradalom” közötti különbségtétellel érzékeltetett.³ Ez az álláspont az európai baloldal bizonyos csoportjaiban tett szert népszerűsége, később az újbaloldal köreiben vált befolyásos koncepcióvá.

Az európai kommunista pártokon belül a XX. kongresszus után, amikor a politikai szakítás nemcsak megtörtént, hanem nyíltan deklarálódott is, kibontakozott a „sztálinizmus” problémájának elsősorban *elméleti* vizsgálata, bár a „periférián” – komoly késéssel – történelmi elemzések is keletkeztek.⁴ Jónéhány szerzőnél szakítás történik – elméletileg a legartikuláltabb formában Lukács Györgynél – a *kontinuitást* és *diszkontinuitást* abszolutizáló nézetekkel. Veszített meggyőző erejéből az az elképzelés, hogy a forradalom által beindított folyamat a történelmi fejlődés valamely pontján „elromlott” és „sztálinizmussá” transzformálódott. Ez azonban merőben elméleti kritika maradt. Lukács a „sztálinizmust” mint politikai

és ideológiai eszközök, eljárások, módszerek, szervezeti mechanizmusok összességét vizsgálta. Mint maga is hangsúlyozta a „Carocci-levél”-ként ismert írásában, „nem feladata” a sztálini jelenség történelmi létrejöttének ábrázolása. Ugyanitt jelezte, hogy számára „csupán” „a valóságban létező tény” a lényeges, és – mint írta – „megpróbálom néhány fontos, csomópontszerű tényállással megvilágítani elméleti és kulturális következményeit, valamint a benne immanensen ható módszert.”⁵

A marxista történetírás ugyanakkor a maga területén nem tudott jelentős kezdeményezéseket tenni. A kezdeményezést átengedte mások számára. Az már mindenesetre világos – a legjobb polgári történeti munkák tükrében is (Carr, Nove) –, hogy egy steril szakaszolással rendkívül problematikus kimetszeni a „sztálinizmust” az *össztörténelmi* folyamatból. A konkrét történelmi elemzés arra mutat, hogy a 30-as évek fejleményei sem az orosz történelmi tradíción (az orosz történelmi fejlődés sajátosságain), sem a forradalom és a 20-as évek fejlődésén, sem a 20-as évek végén, a 30-as évek elején kialakult „egyedi” (bel- és kül) politikai szituáción kívül nem értelmezhető valamelyest is megbízhatóan.

Tény, hogy a „kontinuitás diszkontinuitás” mint problémafelvetés maga is a 20-as évek terméke, amiben közvetlenül kifejeződtek az útkeresések a lehetséges és egyre szűkülő alternatívák között.

A probléma élesebb megvilágítása érdekében néhány előzetes megjegyzésre még szükség van. A korabeli útkereséseket reflektáló kategóriák, mint a „bonapartizmus veszélye”, a „thermidori fordulat” lehetősége, vagy később Trockijnál a „sztálinizmus” fogalma, átmentek a tudományos igényű vizsgálódások szótárába is.⁶ Anélkül, hogy a megelőző generációk gondolatvilágának, megmerevedett ítéleteinek hatásai alól teljesen kivonhatnánk magunkat, a tapasztalatok mégiscsak arra intik a történészt, hogy a „kész” megoldások helyett a forradalomból eredő történelmi alternatívákat, azok megjelenésének belső mozgásait, egyes alternatívák eliminálódását, mások megszilárdulását vegye számba. Bár itt el kell tekintenünk a forradalmat megelőző fejlődés alternatíváinak még a pusztá felsorolásától is, de módszertani kiindulópontként ismét hangsúlyozzuk, hogy a „sztálinizmus”, mint fejlődési lehetőség „objektív” létezése, ami konkrétan csak post festa mutatható ki, keletkezését tekintve elválaszthatatlan nemcsak a korabeli társadalmi erők, osztályok és csoportok, politikai áramlatok és pártok életre-halálra menő küzdelmeitől nemzeti és nemzetközi keretekben egyaránt, hanem a történelemben talán először döntő tényezővé vált „szervezett” (teoretikus tudattá is szublimálódott) osztálytudattól. Ez a tudatos törekvés olyan tör-

ténelmi korlátokba ütközött, amelyek egyedül Oroszországban nem, vagy csak részlegesen voltak leküzdhetők. Ha a „sztálin megoldást” elvontan eme ismert korlátok termékeként fogjuk fel, akkor joggal mondhatjuk, hogy a forradalomban és a polgárháborús szituációban benne rejlő lehetőségek közül talán a legkedvezőtlenebb valósult meg.

Mégis félre kell tolnunk azt a régi kérdésfelvetést, amely a „szükségszerűség és a véletlen” absztrakt keretei között akarja leírni a történelmi fejlődést. Ez a kérdésfelvetés ugyanis éppen a későbbi fejlődés, a jelen és a jövő számára zárja le az utat, amennyiben homályban hagyja a forradalom és a bolsevizmus legfőbb tapasztalatát, a történelmi folyamat aktív, tudatos átalakításának lehetőségét. *Egybizonyos* nézőpontból ugyanis mindaz, ami megtörtént, „szükségszerűnek” vehető. Ugyanakkor egy olyan álláspont, amely nem képes megérteni, hogy a forradalmat kihordó erők szándékával kifejezetten ellentétben is álló fejlődés valósult meg, hajlamos a „véletlennek” tulajdonítani a „sztálinizmus” kifejlődését. Mindkét – itt szándékosan egyszerűsített pozíció – a történelem teleologikus felfogásából indul ki, jöllehet, „összetelálkozásuk” szándékaikkal teljesen ellentétesek lehetnek.

A történelem teleologikus felfogásának terméke az a szemlélet is, amely a forradalmat úgy kezeli, mintha egy kereskedelmi ügyletről lenne szó, amely két vagy több partner megegyezésétől vagy meg nem egyezésétől függne. A „forradalom árán” elmélkedő történész – gyakran saját kutatásainak is ellentmondva – történelmietlen módon a forradalom alternatívájaként, „valóságos” alternatívájaként konstruál egy liberális polgári megoldást.⁷ Az az elképzelés, hogy egy ilyen lehetőség csupán a bolsevikok „erőszakosságán”, „puccsán” bukott el, figyelmen kívül hagyja magának az orosz liberális demokráciának a valódi történetét, politikai életképtelenségét in statu nascendi. A liberális szemlélet nem veszi figyelembe, hogy Októberrel szemben a valódi és lehetséges alternatívát a valódi erőre támaszkodó Kornyilov-lázadás jelezte, vagyis a fehér generálisok rémuralma, amire vonatkozóan a polgárháború története éppen elegendő bizonyítékul szolgál. Egy „mensevik” alternatíva feltételezése épp ilyen terméketlen, miután maguk a mensevikek vagy legalábbis többségük nem kívánta Oroszországban a proletariátust hatalomra juttatni, hiszen már 1905-től a „liberális megoldás”-hoz kapcsolta sorsát. Világos tehát, nagy a veszély, hogy a kutató a valóságos alternatívák felmutatását összekeverje a terméketlen és ahistorikus „mi lett volna ha...” stílusú megközelítésekkel.

A forradalom megközelítéséről

A 20-as, 30-as évek kontinuitása és diszkontinuitása kérdésének szempontjából a forradalom történetileg konkrét megközelítésének kivételes szerepe van. Meghatározott nézőpontból a forradalom 1917. október 25-én végbement, más ismérvek alapján a forradalom befejeződését a polgárháború végével azonosítják. Jogosult azonban egy olyan álláspont, amely szerint a forradalom szociális-politikai értelemben akkor zárul le, ha már eliminálta az alapvető történelmi orientációjával szembenálló erőket.⁸

A fejlődés akkor lép új szakaszba, ami nem feltétlenül jelent magasabb fejlődési fokhoz való átmenetet, sőt, a forradalom *lezárulása* – mint a „sztálinizmus” esetében – politikai *elzárulását* is jelentheti. Mindenesetre a forradalom lezárulása azt jelenti, hogy megszilárdultak az új társadalmi-politikai berendezkedés alapjai, kialakultak mindazok az intézményesült formák és mechanizmusok, melyekben az új hatalom megszerveződött. Anélkül, hogy abszolutizálnánk a forradalomnak ezt a széles értelemben vett felfogását, megállapítható, hogy a szovjet rendszer, gazdasági és politikai értelemben egyaránt, az ipari bázis megeremtésével és a kollektivizálás befejeződésével jutott el fejlődésének itt említett szilárd alapzatához.

Az októberi forradalom az ismert értelemben, amennyiben megszűntette a magántulajdont és az ahhoz tapadó társadalmi csoportokat, tisztán *proletárforradalom* volt. Ez a felfogás azonban még igen egyoldalú. Elengethetetlen annak hangsúlyozása is, hogy miként az 1905–1907-es és az 1917-es februári orosz forradalom, amelyek *polgári*-demokratikus jellegük ellenére hordoztak szocialista tendenciákat (a proletariátus hegemoniája, a szovjetek stb.) az októberi forradalomnak voltak tipikusan *polgári* „feladatai” és vonásai, amelyek az orosz történelmi fejlődés sajátosságaiból fakadtak.

Itt nem csak arra gondolunk, hogy az októberi forradalom és a forradalom utáni fejlődés örökölte a régi társadalomforma képződményeit (eny nyiben a forradalom jelentős mértékben prekapitalista örökséget is hurcolt magával, mint pl. az államhatalom „önfenntartó” ereje, tradicionális szerepe, a kispolgári-paraszti tenger középkorias jellege, az agrárkérdés megoldatlansága, demokratikus struktúrák hiánya stb.), hanem a forradalomnak magának kellett az óriási soknemzetiségű ország szervezett gazdasági egységét, széttagolt és fejlődésben egyenlőtlen részek összekovácsolását véghez vinni. Továbbá „pótolnia” kellett valamilyen formában a polgári civilizáció jelentős, történelmi méretű hiányát, „tanulnia kellett a kapitalizmustól”, ki kellett fejlesztenie vagy át kellett vennie (ha hagyták) mindazokat a technikai-

technológiai vívmányokat, amelyeket az európai tőkés fejlődés a megelőző évszázadok során felhalmozott. Ebben az értelemben a „régiburzsó társadalom” megsemmisítése, amelyet a forradalom másnapján a szovjetek kongresszusa deklarált, csak részleges és látszólagos lehetett. A bolsevik vezetők többsége nagyon hamar észlelte is, hogy „a régi polgári szemét” kezd szocialista köntösben visszatérni. Ebben nemcsak polgári és mensevik kritikusok látták a forradalom „szárán való elrothadását”, sőt, a restauráció konkrét lehetőségét; ilyen lehetőséggel maguk a bolsevikok is számolni kényszerültek. Ugyanakkor a 20-as években – a polgárháború befejezése után – nem a gyors gazdasági felemelkedés az egyetlen jellemző, hanem a kultúra fejlődésének az addigi orosz történelemben ismeretlen méretű fellendülése és kiterjedése; úgy tűnt, hogy a „szocializmus és a munkásdemokrácia” szerves kombinálódásának előfeltételeit hozza létre ez a periódus. A kezdemények az utólagos elemzés számára is nyilvánvalóak.

A proletárforradalom *másik* alapvető mozgásiránya, hogy mind céljait, mind hordozóerőit tekintve megteremtette a „szociális egyenlőség” történelmi lehetőségének valóságát és mítoszát. De a forradalom ezt nem egyszerűen fejlesztette, hanem öntudatának, céltételezéseinek egyik fő mozzanatává emelte. A történelemnek azonban óvakodnia kell az utókor „józan számításaitól” és ún. kritikai szemléletétől, amely prezentista igényektől hajtva az erre az egalitarianizmusra ráépülő „rossz” szocializmus-képet merő ideológiaként „kidobandó” ballasztként próbálja ábrázolni, sőt, a „sztálinizmus” egyik elemeként megragadni. Nem is gondolnak arra, hogy a kiteljesedett „sztálinizmus” éppen az egalitarianizmus legnyersebb tagadása volt.

A forradalom *harmadik* alapvető ellentmondása, hogy *antietatista* célja és tendenciája, amit Lenin az „Állam és forradalom” c. munkájában képvisel a legplasztikusabban, ugyancsak a forradalom legelső szakaszában kénytelen volt alkalmazkodni ahhoz a történelmi alaphoz és azokhoz a nemzetközi feltételekhez, melyekből kisarjadt. Az antietatista cél és meggyőződés hamarosan átfordul az ellenkezőjébe, a hatalmi apparátusok történelmet formáló valóságos gyakorlatába. Ez már a hadikommunizmus időszakára esik. A katonai sikerek és a hadikommunizmus kezdeti eredményei, valódi heroizmusa olyan reális és ugyanakkor teljesen illuzórikus törekvéseket és képzeteket szültek, mintha maga az újfajta *államhatalom* képes volna pótolni a szocializmus előfeltételeiként tudott történelmi erőket.

Az ellentmondás mélységét talán érzékelteti az a kevésbé ismert vagy megértett körülmény, hogy a hatalom megragadása mennyire „spontán” és

népi (munkás) jellegű volt. Érdeemes megjegyezni, hogy a hatalmat nem mindenütt a szovjetek vagy azok megbízott szerve, a katonai forradalmi bizottság vette át. Sok helyen, ahol „kész” munkásszervezetként csak a szak-szervezet létezett, ott ez a munkátestület vette kezébe a hatalmat, és alakult át ily módon államhatalmi szervvé.⁹ Sajátos formában már a forradalom tényében megnyilatkozott az állam-, párt- és társadalmi hatalom „összenövésének” konkrét lehetősége. Ezt a lehetőséget erősítette a polgárháború időszakában a forradalmi proletariátus gyakorlatilag végbemenő fel-számolódása (falura mentek az éhinség elől, sokan meghaltak a frontokon, vagy felemelkedtek irányítói, hatalmi szervezetekbe). Ennek megnyilatkozása, hogy elsősorban vidéken, a helyi párt- és szovjet szervek káderek hiánya miatt még 1921-ben is a központból, Moszkvából „kértek” funkcionáriusokat. Emiatt nem volt ritkaság, hogy a hatalom egyedüli letéteményese a pártszervezet, a hadsereg, vagy/és az ellenforradalom ellen harcoló fegyveres testület, a Cseka volt.

E kényszerhelyzetből több kiváló bolsevik teoretikus is megpróbált történelmi előnyt kovácsolni. A NEP fordulata után ez az ideológiai konstrukció visszaszorult. A hangsúly a forradalommal és a hadikommunizmus-sal szemben a „diszkontinuitásra” helyeződött át.

A NEP és a politikai hatalom, az „apparátusok”

A NEP a történeti irodalomban, akár a marxista, akár a polgári történettudományról legyen is szó, a viszonylag jól feldolgozott témakörök közé tartozik. De bármekkora tömege is álljon rendelkezésre a statisztikai tényeknek, az elméleti, történetelméleti viták, elsősorban ami a NEP megszüntetésének problémakörét illeti, továbbra is foglalkoztatják a szovjet történelem iránt érdeklődőket. A felmerülő problémák ugyanis messze meghaladják a gazdaságtörténet kereteit, sőt a diszciplináris elkülönülés bizonyos értelemben csak nehezíti a problémák megoldását, mivel sem a NEP keletkezése, sem visszavétele nem szorítható be a gazdasági fejlődés keretei közé.

Az OK(b)P számára a kronstadti lázadás végképp nyilvánvalóvá tette: a hadikommunista gazdálkodás a hozzáfűzött illúziókkal együtt „kimerült”; kiderült, hogy a szocializmus ezen a módon nem bevezethető. A párt a NEP bevezetése után nyomban érzékelte, hogy a paraszti magángazdálkodás és általában a piaci viszonyok elismerése – az eredeti feltételezéseknek megfelelően – enyhítette a város és falu, a munkásosztály és a parasztság közötti

feszültséget. Az 1921-es nagy éhínség után a NEP 1922-ben már érezte a maga jól ismert pozitív hatásait. Ugyanakkor az is kezdett érezhetővé válni, hogy az államhatalom, általában a hatalmi apparátusok szerepe, funkciója adminisztratív nem csökkenthető, sőt, inkább terebélyesedni kezdett a NEP bevezetését követően. Ez a probléma jelentkezik már az első bolsevik ellenzéki csoportok fellépésében.¹⁰ Egy dolgot biztosan jól láttak: a hatalmi apparátusok nem pusztán eszközként funkcionálnak, a hadikommunizmus végeztével sem „rendelődnek alá” a párt határozatainak, és a bolsevik ideológiai-elméleti intenciók által megszabott „törvényszerűségeknek”, a forradalom céljainak. Ez a dilemma már a 20-as évek legelején kirajzolódott. 1921-től Lenin írásainak és gyakorlati tevékenységének is egyik központi kérdését alkotta.

Leninnek már 1920 végén, a szakszervezeti vita során tett ismert kijelentése tartalmazta a forradalom eredeti céljai és valóságos lehetőségei közti szakadékot: a proletárdiktatúrát „úgyiszlóván a párt diktatúrája testesíti meg”. Már ez a megfogalmazás is – tükrözve az objektív történelmi feltételeket – számol a „hatalom” és az „osztály” funkcionális szétválásának elkerülhetetlenségével. A párt kolosszális szerepe az irányítás módosításában is kifejezésre jutott: a NEP-et szentesítő X. kongresszuson a frakciók – a súlyos helyzetre való tekintettel ideiglenes – betiltásának ténye e változást éles fénybe állítja. E döntésben benne rejlő ellentmondást kifejezte Preobrazszkij határozati javaslata a pártdemokráciáról, és egyben jelezte az alternatív megoldások lehetőségeit. Preobrazszkij mindenekelőtt a demokratikus ellenőrzés (a forradalmi nyilvánosság) szerepét látta veszendőbe menni. „Szükséges – írta egyebek között –, hogy az irányító pártszervek munkájával kapcsolatban biztosítsuk a pártközvélemény hatékony és állandó ellenőrzését a pártbizottságoknak a helyi alapszervezetek és az általános pártgyűlések előtt történő számadási kötelezettsége révén... Szükséges, hogy felhagyjunk a pártmunkások kiválasztásának fennálló rendszerével, amely nem csupán az erre vagy arra a feladatra való alkalmasság alapján történik, hanem aszerint is, mennyire készségesen rendelik alá magukat az adott utasításoknak. Ez a rendszer lehetővé teszi olyan negatív jelenségek keletkezését a pártban, mint a megalázkodás és a karrierizmus.”¹¹ (A jól ismert jelenség, amiről itt szó van, akkor diagnosztizálódott, amikor Preobrazszkij volt a KB egyik titkára és Sztálin még nem volt főtitkár, sőt, valószínűleg nagyon kevesen gondoltak arra, hogy egy évvel később elfoglalhatja ezt a Lenin vezető szerepéhez képest másodrendű, de mégis fontos pozíciót.)

1921–22-ben úgy tűnt, hogy a párt- és munkásdemokrácia fejlődése előtt – éppen a növekvő bürokratizálódás visszaszorítása érdekében is – komoly lehetőségek nyílnak. Ne feledjük, hogy sokban a NEP szülte azt a törekvést, hogy a „politika” nyers uralmát felválthassa a gazdaság és a kultúra viszonylag autonóm fejlődése, a „*gazdasági észszerűség*” uralma¹², hogy a „tiszta munkásállam absztrakciójával” szemben életre galvanizálódhassanak az eredeti munkásszervezetek, a szovjetek, a szakszervezetek, a proletariátus forradalmi öntevékenységének alapjai.

Ha megvizsgáljuk a 20-as évek elejének pártdokumentumait, a különböző párton belüli frakciók, csoportok nyilatkozatait, azt találjuk, hogy a legélesebb és a legnagyobb viharokat kiváltó viták – legalábbis a felszínen – ama kérdések körül forogtak, amelyeket a demokrácia, a bürokrácia, az „apparátusok” fogalmaival foglalhatnánk össze. Ezek a viták különböző történelmi szituációkhoz tapadva 1920–21-től 1927–28-ig szinte megszakítás nélkül napirenden voltak. Elegendő itt utalni a szakszervezetek körüli vitákra, a pártdemokrácia 1921-es vitájára, az 1923-as baloldali opposíció megszerveződésére, Trockijnak és Sztálinnak a hatalomért is folytatott harcára, a leningrádi ellenzék kialakulására, annak a Trockij vezette ellenzékkel való egyesülésére, majd azok felszámolására a XV. kongresszuson (1927-ben), végül a buharini ellenzék felszámolására. Természetesen ezek a viták nemcsak a politikai hatalom, az irányítás és általában a párt- és munkásszervezetek működési mechanizmusával kapcsolódtak össze, hanem a gazdaság-irányítás problémáival, a kultúra fejlődésével, a művészeti áramlatok harcával, végül magának a NEP-nek a felszámolásával is.

Általánosnak tekinthető az a meggyőződés, hogy a NEP és a demokrácia, mint a szovjetrendszer irányításának formája és módja szervesen összekapcsolódott, mégpedig oly módon, hogy a hadikommunizmushoz képest funkcióváltozás történt a proletárdiktatúra mechanizmusában. A 20-as évek legkülönbözőbb irányú elemzései (a gazdaságfejlődéstől az építészetig) mind alá is támasztanak egy ilyen ítéletet. Mégis, éppen a következő, a „sztálini fordulat” megértése szempontjából érdemes ezt a képet némileg differenciáltabban megvizsgálni, és a *radikális törés* előfeltételeiről elgondolkodni.

Először is tisztán kell látni, hogy a NEP mint felismerés, mint fordulat, maga is sokban kényszerű döntés eredménye volt, amely a paraszti elégedetlenség és a növekvő káosz következményei nélkül nem is elemezhető. A bolsevik pártban a NEP-pel szemben nem volt valamelyest is számottevő ellenzéki csoport a X. kongresszuson, mégis a fordulatot, ha hosszabb távra

is gondolták el, mint pl. Lenin, időleges, kitérő voltát senki sem kérdőjelezte meg. Maga Lenin is a NEP Oroszországból nézte a szocialista Oroszország közelinek tűnő perspektíváját. Tehát a „civilizáció” megteremtésének, kiterjesztésének, a parasztsággal való megegyezésnek egy *viszonylag rövid átmenetéről* volt szó.

Nem véletlen, hogy 1925-ben (a NEP tetőpontján), amikor az új gazdasági politikát szerfelett szkeptikusan szemlélő ellenzékkel szemben a Sztálinnal egy platformon levő Buharin vetette fel falusi és városi kisárutermelőkhöz fordulva a „gazdagodjatok” jelszavát, még a Sztálin–Buharin csoport is rögtön túlzásról, „elszólásról” beszélt. A 20-as évek első felében a párt, illetve annak vezérkara óriási többségében a NEP-et a „szocializmusba való ugrás” előfeltételeként, arra való felkészülésként fogta fel. 1924–25-ben azonban még senki sem tudta pontosan, hogy az „ugrás” mikor és milyen formában következik be. A kialakuló alternatív javaslatok „értékét” a pillanatnyi történelmi szituáció, a külső és belső elszigetelődés, a politikai és osztály-erőviszonyok határozták meg. Jellemző, hogy 1925–26-ban, a frakciós küzdelmek tetőfokán úgy tűnt, hogy a NEP hosszabb időszakra megszilárdult politika.

A következő egy-két évben végbement fordulat, a NEP totális visszavétele tulajdonképpen „terszerütnül”, még a pártvezetők számára is merőben váratlanul következett be; annak ellenére, hogy a „szocializmusba való ugrás” a bolsevikok jelentős csoportjainak gondolkodásában, a 20-as évek legelejétől, sőt, talán korábbtól is ott munkált. Ez a *végcélra orientált-ság* benne rejtett már magában a forradalomban.

Mégis megjegyzendő, hogy minden kritika ellenére sem követelte a baloldali opposíció a NEP azonnali felszámolását. 1924-ben Preobrazsenszkij például mint az opposíció egyik gazdaságpolitikai szakértője „szocialista eredeti felhalmozás”-konceptiója az „egyenlőtlen cserével” összefüggésben kifejezetten épített a NEP-re: „Az eredeti tőkés felhalmozás periódusától való különbség itt abban rejlik, hogy a szocialista felhalmozásnak nemcsak a kisárutermelés többlettermékének rovására kell végbemennie, hanem a gazdaság *kapitalista formái* értéktöbbletének rovására is.”¹³ (Kiemelés – KT)

Mindenesetre a vereséget szenvedett ellenzék politikai programtervezete, a fennálló viszonyok elméleti kritikája a legerőteljesebben a NEP-pel szemben fogalmazódott meg. Azt kétséget kizáróan jól látták, hogy a párt szociális támaszának összeszűkülése, heterogenizálódása akkor vált súlyosabb problémák forrásává, amikor már érezhető volt a NEP-ből fakadó

centrifugális erők elszabadulása. Nem egyszerűen a nepmanokról, a kapitalista viszonyok természetes ellenőrizhetetlenségéről, a „terv és piac” szervezeten kombinációjáról volt szó, hiszen ezzel szembenálltak a gazdasági fellendülés jelentős tényei, a kultúra felvirágzása, a kulturális forradalom első eredményei. Az alapvető probléma az volt, hogy képes-e a bolsevik hatalom alkalmazkodni – az adott *külső* feltételek között – az általa beindított NEP következményeihez vagy sem. Az egyesült ellenzék, amely részben Trockijból és hiveiből, részben Zinovjev, Kamenyev, Krupszkaja és Szokolnyikov vezette ún. leningrádi opposzícióból tevődött össze, a legrosszabb időben, igen „taktikátlanul” még a NEP teljes felszámolása előtt adta meg tagadó válaszát.¹⁴ Az általuk tételezett „thermidoriánus fordulat” gazdasági és szociális alapját a NEP következményeihez kapcsolták. Az „apparátusok” bürokratikus elkorcsosulásait, a pártdemokrácia funkciózavarait – mechanikusan – a NEP burzsoá tendenciáiból vezették le. Megjegyzendő, hogy már jóval a „sztálini fordulat” után Trockij egy 1935-ös terjedelmes írásában a szovjet állam természetét vizsgálva elutasította a thermidori analógia használatát, miután látta, hogy a NEP radikális felszámolása a „sztálinizmus”-t nem gyengítette meg, sőt valójában megerősítette. Észrevette, hogy a thermidori fordulatot már 1926-ban hangoztató „demokratikus centralista” csoport (V.M. Szmirnov, Szapronov és mások) Preobrazszenskijjel, Radekkel, Pjatakovval stb. Sztálin „baloldali” politikájához¹⁵ kötődve kezdett közeledni hozzá.

Ha a baloldali ellenzék másik vezetőjének vagy teoretikusának kritikáját nézzük, hasonló benyomásunk keletkezik. Rakovszkij egy 1928-as „levelemben”, melyet Trockij tett közzé, a „sztálinizmus” felemelkedését a munkástömegek aktivitásának rohamos csökkenésében, a szovjet intézmények iránti közömbösségben látta, amelynek alapja megint csak a NEP, mivel „az osztályok funkcionális differenciálódása szociális differenciálódássá” alakult, és szerinte ez a forrása a „privilegizált apparátusok uralmának”. A megoldást ő is az „öntisztulás” lehetőségében látja, de elemzése ott gyengül el kiváltképpen, ahol a munkásság „közömbösségét” stb. hipotetikusán az „öntevékeny proletariátus feltámadásával” cseréli fel.¹⁶ Ez a probléma még tisztábban jelent meg V. Serge-nél. Ő a fejlődés anomáliáinak forrását végsősoron a 20-as évek szovjet munkáosztályában jelöli meg: „Ha a megfigyelő alászáll a magasból – írja 1929-ben –, és meglátogatja a gyárakat, a szállásokat, gyakran láthatja, hogy a vörös zászlók alatt olyan emberek vannak, akiknek igazi törekvéseik, amelyek tetteikből és életmódjukból kiválgatlanak, többé-kevésbé a kapitalista restauráció felé hajlanak. A forradalom

nincs befejezve, *a forradalom folytatódik*, következik tehát *a kapitalizmus és a szocializmus közötti harc*.”¹⁷ (Kiemelés – Serge)

A sors ironiája, hogy a NÉP-pel szembeni „harcot” – éppen 1929-ben – a legfélreérthetlenebbül, a legke ndözetlenebbül Sztálin kezdte meg, magának az ellenzéknek a programja, igaz, erősen „megrostált” programja alapján.

Az ellenzék az 1920-as évek közepén egyidejűleg három – aligha összeegyeztethető – probléma megoldását javasolta, követelte: a párt politikai hatalmának megszilárdítását, a munkás- és pártdemokrácia visszaállítását, a gazdaság szocialista homogenizálását (iparosítás, kollektivizálás), vagyis a szocialista végcél, az osztálykülönbségek megszüntetésének felmutatását.

Az „ellenzékek” gyengeségének alapvető okát alighanem kritikájuk legfőbb tárgyával összefüggésben érzékeltethetjük. Történelmi távlatból nézve legnagyobb érdemük, hogy elméletileg is komoly formában vetették fel a „szocializmus és az apparátusok” diszharmonikus fejlődésének legélesebb ellentmondásait, és előre jelezték a várható konfliktusok kibontakozását, ha nem is valódi mélységét. De bukásuk fő oka éppen az, hogy *gyakorlatilag* nem ismerték fel a megvetően kezelt „apparátusok” valóságos történelmi-politikai jelentőségét, a „politika csinálásában” betöltött funkcióját. Azáltal, hogy az „apparátusoktól” elkülönültek, megkönnyítették maguknak az apparátusoknak a társadalom fölé helyezkedését, „formálissá” alakítva saját hivatkozásaikat a bolsevizmus forradalmi tömegbázisára, amelyre koncepciójukat építették. E bázis történelmi transzformálódását, amelyet a korszak irodalma (Ilf-Petrov stb.) vagy festészete (pl. Bogordszkov: Fényképezkedők) oly ragyogóan ábrázolt, nem értették meg. Ugyanis a valódi kérdés nem a forradalom folytatása, hanem a forradalom „lezárása” volt. A tömegek a 20-as évek közepén-végén, leszámítva a legnagyobb üzemek munkásságának legaktívabb részét, inkább a „kipróbált apparátusokat” követték, nem (feltétlenül) kommunista meggyőződésből, hanem a rend, a nyugodtabb élet, a „fárasztó” forradalom lezárásának igényétől vezetettve. Más kérdés most az, hogy a forradalom „lezárása” nem így, a „gazdasági ésszerűség” mentén húzódott, hanem az ellenzék programatikus, de átrostált célkitűzései alapján, a „sztálinista elzáródás” irányába.

Az ellenzék posszibilis alternatív program hiányában szükségképpen a „kibékülés” lehetőségeit kereste, úgy tűnik, már későn, sőt, az egyetlen alternatív programot felvonultató buharini csoporttal szemben már csak a sztálini megoldásban reménykedhetett.

Bárhogyan is ítéljük meg az egyesült ellenzék történelmi szerepét, egy

biztos: bár tagjai a NEP bukásának elkerülhetetlenségét megérezték, abból történelmi előnyre következtettek, ami valójában történelmi hátránnyá, meghatározott területeken pedig kifejezetten visszaeséssé változott.

A forradalmat követő 10–15 év alatt nemcsak az egykoron emigrációban tevékenykedő bolsevik vezetők szorultak ki az „apparátusokból”, hanem a pártnak a régi vitaszellemhez, a demokratikus döntésekhez szokott önállóan gondolkodó és a régi szocialista-kommunista értékek iránt fogékony tagsága is lecserélődött. Az „orosz talaj” és a hadikommunista erődrendszer szülte „apparátusok” fokozatosan magukba szívták és beépítették a nekik megfelelő „végrehajtókat”, a minden áldozatra kész pártmunkások új generációját és az új hatalomhoz hozzátörleszkedő új típusú karrieristákat (ezek közül már a 20-as évek legelején voltak olyanok, akik a régi értelmiséghez, vagy nem-bolsevik politikai áramlatok egykori tömörüléseihez tartoztak).

A NEP bukása és a forradalom lezárása

Vannak olyan leegyszerűsítő megközelítések, amelyek a NEP visszavételét szűk csoportérdekkel vagy a politikai hatalom apparátusainak érdekeivel próbálják magyarázni, és mint teljesen irracionális elhatározást értékelik. Ennek fő oka nyilván az, hogy a következmények közül csak a katasztrófákat veszik számításba. Célszerűbb azonban az okokból kiindulni, nem pedig egy hipotetikusan konstruált „kedvezőbb” lehetőségből.

Láttuk, hogy a baloldali, majd a leningrádi, Zinovjev vezette ellenzék a NEP szociális következményeit, az új típusú társadalmi differenciálódást, a tőkés restauráció lehetőségét éppen a NEP tetőfokán kezdte a legerőteljesebben hangsúlyozni. Komoly hiba volna feltételezni, hogy elméleti bírálatuk nem fejezett ki osztályérdekeket, hanem csupán a frakcióharcok érdekracionalizálásáról volt szó. Szociálisan nagyon is meghatározott volt az, hogy a forradalom élén haladó régi bolsevikok jelentős csoportjai, ha nem a többsége, a 20-as évek folyamán a „szociális egalitarizmus” megőrzése jegyében csatlakozott a különböző ellenzéki csoportosulásokhoz. A bolsevik párt szociális bázisát tradicionálisan a városi proletariátus és a falusi munkásrétegek, valamint a szegényparaszság alkották, akik a forradalom és a polgárháború fő terheit viselték. Sokan közülük a NEP-ben kifejezetten a szociális egyenlőség tendenciájának feladását látták. Itt persze a probléma nem a „rossz” vagy „hibás” szocializmus-képben rejlett, ahogyan azt napjainkban az aktualizálásra hajló ideológusok képzelik el, hanem arról a tör-

ténelmileg kialakult osztálytudatról volt szó, amelynek oly nagy szerepe volt a forradalom győzelmes megvívásában is. A forradalmi osztálytudatnak ez az adott foka persze ellentmondásba kerülhetett és került is a NEP szükségleteivel. Ezzel pedig mint reális történelmi tényezővel kell számolni. Ugyanakkor kimutatható, hogy a szegényparaszti elemek helyzetének „javulása” a 20-as évek folyamán a „szociális egalitáriánizmus” értelmében csak látszólagos.

Azok a vizsgálódások, amelyek a falu forradalom utáni nivellálódásának tendenciáját domborítják ki, nagyon egyoldalúak. A NEP valójában a falu – igaz, új típusú – differenciálódásához vezetett, amit homogenizálódásként, középparasztosodási folyamatként szokás ábrázolni. A helyes megközelítésnek azonban a forradalom közvetlen eredményeiből kell kiindulnia, hiszen a forradalom győztesei is ezekből ítélték meg saját későbbi helyzetüket. Gondoljuk el, hogy a helyreállítási periódus vége felé 1924–25-ben a nincstelen mezőgazdasági bérmunkások kategóriája a falusi kereső lakosság 10 %-át alkotta, a szegényparasztság (bednyaki) pedig kb. 26 %-ot tett ki. A középparasztág 61 %-os részaránya mellett a kulákság 3–4 % körül mozgott.¹⁸ Ez csalóka következtetésekre is lehetőséget ad. Először is a középparasztág maga sem tekinthető homogén szektornak, belső differenciálódása erőteljesen folytatódott az egész periódus alatt. A föld bérletbe adásának lehetősége (ld. a KVB 1922. május 22-i rendeletét) a parasztág szegényebb rétegeinek módot nyújtott ugyan több fogyasztási cikk megszerzésére, de közeli perspektívában a proletarizálódás veszélyével fenyegetett. A bérmunka szerepe fokozatosan növekedett. A forradalom első éveinek fő vívmányai a parasztág számára egy valóságos „kiegyenlítőds”, felemelkedést jelentettek.

A mezőgazdasági munkások száma 1920-ban, 1917-hez képest a felére csökkent, vagyis 1920-ban a mezőgazdaságban 816 ezer ember tartotta el magát bérmunkával, viszont 1926-ban már hozzávetőleg 2 millió 300 ezer ember. A tendenciát jól tükrözi, hogy a földet bérbe adó gazdaságok száma 1922-től 1925-ig csaknem megháromszorozódott, a bérbe adott föld mennyisége e három év alatt több, mint duplájára nőtt, 3 mill. gyeszjatyináról 7 mill. gyeszjatyinára gyarapodott.¹⁹

Természetesen vitathatatlan, hogy a jelzett folyamat tisztán gazdasági szempontból, tehát a piacra kerülő gabona és más mezőgazdasági termékek mennyiségi növekedése szempontjából egyértelműen pozitív eredményekkel járt 1927-ig. Mégis, a falu kommunista ellenőrzésének szempontjából nem egyszerűen annak volt jelentősége, hogy a gazdagparasztság és a kulákság

megerősödött, sőt, a helyi hatalmi szervezetekben is pozíciókra tett szert, bár ez is elgondolkodtató fejleménynek tűnt, hanem a párt szociális bázisának bizonyos összeszűkülése okozott gondot, illetve egy ilyen fejlődés lehetősége. Tehát a párt szociális bázisát a falusi lakosság 35–40 %-át kitevő szegényparaszti rétegek képezhették, amelyek tradíciójuknál és elsősorban is a forradalom által felszabadított egalitáriánizmusánál fogva a legérzékenyebben reagálhattak az új típusú differenciálódásra. Hiszen itt azt is figyelembe kell venni, hogy sok család a városból tért vissza a faluba, ami szaporította a kisgazdaságok számát és egyúttal nehezítette azok önálló gazdasági talpraállását. Ha ehhez hozzátesszük, hogy a parasztlázadások résztvevői inkább a módosparasztokból kerültek ki, akkor nem vitatható, hogy a szociális konfliktus vírusa benne rejtett az orosz faluban. A módosabb parasztgazdaságok főleg a volgai, urali, szibériai és don-vidéki kormányzóságokban összpontosultak, ahol a kulákság aránya a 20-as évek végére meghaladta az 5 %-ot is, vagy akörül mozgott, befolyásuk pedig ennél jóval jelentősebb volt, mivel a gazdagabb (nem kulák) parasztok, akik jó gazdálkodókként tűntek ki, a középparasztság számára utat és mintát jelenthettek. A falu említett szegényparaszti szektorai ilyen kedvező perspektívákra aligha számíthattak. 1920-hoz képest *relative* kedvezőtlenebb helyzetbe kerültek a 20-as évek közepére. A falusi bér munkások 60 %-a 1925–26-ban egyáltalán nem rendelkezett vetésterülettel, 89 %-ának egyáltalán nem volt igásállata, 74,5 %-ának még tehene sem volt.²⁰ A parasztgazdaságok szociális differenciálódásának mélyülő tendenciájára utal, hogy 1927–28-ban az összes parasztgazdaságok hozzávetőleg egynegyedének (25,3 %) nem volt igavonó állata és csaknem egyharmadának nem volt szántáshoz szükséges felszerelése.

Gyakran vonják le ebből azt a következtetést, hogy a kollektivizálást a technikai-gazdasági elmaradottság *elkerülhetetlenné* tette.²¹ Ez az érvelés azonban – még a fenyegető szociális konfliktussal együtt sem – túl meggyőző, éppen mechanikus jellege miatt. Nem áll magasabb módszertani színvonalon, mint az ellenzék korabeli elemzése, amely a bürokratikus elkorcsosulást közvetlenül a NEP gazdasági és szociális következményeiből vezette le. Joggal feltehető az a kérdés, hogy a kollektivizálás gazdasági szükségszerűségét miért nem 1925 vagy 1926 körüli időben keresik.

A probléma megoldása a 20-as évek végén kiéleződött általános konfliktus-helyzet alapján magyarázható. Másképpen nem érthető meg az sem, hogy a buharini csoport – az egyesült ellenzék bírálataival szembe szállva – a Sztálin vezette KB-többségtől várta koncepciójának (a mezőgazdaság fejlesztése alapján, de a kisbirtok megőrzése mellett a fokozatos

és arányos iparfejlesztés) megvalósítását, a NEP fenntartását. Az egyetlen következetes gazdasági ellenalternatíva, amelynek nevében az egyesült ellenzék széttűzését Buharin csoportja is nagyban támogatta, még akkor is, ha egyes képviselői szimpatizáltak az ellenzék számos antibürokratikus kinyilatkoztatásával, a konkrét politikai viszonyok következtében megbukott.²² A korábban jelzett belső szociális konfliktusok, valamint az 1928-ban kibontakozott ún. gabonabegyűjtési válság²³ az angol-szovjet konfliktus, a Szovjetunió nemzetközi elszigetelődésének körülményei között *más* értelmet nyertek, *új* színben tűntek fel. Az az érvelés, hogy egy racionálisabb árpolitikával a gabona-válság megelőzhető lett volna, vagy legalábbis féken tartható lett volna (A. Nove), jelentőségét veszítette. Nem véletlen, hogy Buharin ezirányú tanácsát Sztálin figyelmen kívül hagyta.

A valóságban ekkor már nem a „részkérdések” ilyen vagy olyan irányú „racionális” megoldásán volt a hangsúly, hanem az egész irányítási mechanizmus átalakítása került a figyelem középpontjába. A piac megszüntetésének, a „szociális probléma” totális megoldásának kérdése merült fel, ami eltéphetetlenül összekapcsolódott az erőltetett iparosítás (beleértve a munkaerő fölötti rendelkezést) „állami” végrehajtásával és az első öt éves terv pénzügyi alapjainak biztosításával. E folyamatban joggal hangsúlyozta tehát a gazdaságtörténész (Nove) a „pszichológiai tényező” jelentőségét, amit a külső és belső „osztályellenségtől való félelemként” definiált, mert az „erősen kihatott a rendszer szociálpolitikájára és arra, hogy milyen mértékben biztosítanak elsőbbséget a nehéziparnak, mint a katonai erő alapjának.” Ma már azonban látható, hogy a NEP és a „buharini ellenzék” *politikai bukása* nem jelenti egyúttal a NEP történelmi bukását, sőt a buharini *elméleti örökség túlélte* Sztálint, és számos elemében ösztönzőleg hatott a modern közgazdasági gondolkodásra is a XX. kongresszus után.

Néhány következtetés

Szigorúan történelmi értelemben a „sztálinizmus” fogalma rendkívül bizonytalan és belsőleg heterogén viszonyok összevonását implicálja. A fogalom e homályosságára az irodalomban már nem egyszer rámutattak.²⁴ Mindenesetre a vázolt folyamat részeként és eredményeként végbement államhatalmi centralizáció nemcsak a régi bolsevik gárdát temette maga alá, hanem az 1930-as évek második felében az új társadalmat „konstituáló és transzcendáló” pártot saját akarata és céljai ellenére átformálta. Ez a folya-

mat azonban *nem automatikusan* ment végbe. Az értelmezések éppen ezen a ponton csapnak össze a legélesebben.

A „sztálinizmus” egyes kritikusai az alapvető problémát a kommunista párt hatalmi monopóliumában látják, és a fejlődés egy eltérő lehetőségét az ellenzéki csoportok létében próbálják meghatározni. Ez azonban a sztálini beállítás – talán öntudatlan – felélesztése. Valójában bármely ellenzéki csoportosulás tevékenységét vizsgáljuk is, kiderül, hogy mindegyikük a párt vezető szerepének megőrzéséből indult ki. Egymás elleni harcaik elősegítették izolációjukat. Végző elemzésben Sztálin volt az, aki ezt a hatalmi monopóliumot megtörte azáltal, hogy a pártot az államhatalom részévé ill. toldalékává rendelte. E fordulat történelmi alapjai összpontosultak abban a tényben, hogy a szovjethatalom osztálybázisa – bármilyen áldozatok vállalására is volt képes – foglya maradt azoknak a kulturális és történelmi korlátoknak, amelyek nem voltak legyőzhetők a „szocializmus egy országban” viszonylatai között. Mégis fontos annak kiemelése, hogy a „sztálinista fenomenon” nem maradt észrevétlen a pártban, sőt, ha megkésve is, magában a „sztálin többségben” is komoly ellenerők képződtek. Enélkül a 30-as évek eseményei nem is érthetők meg.

1934-ben, a XVII. kongresszust megelőző periódusban Kirov előtérbe kerülése majd titkárrá választása jelezte, hogy a párt régi bolsevik vezetőinek többsége érzékeli: a terror-pszichózis diszfunkcionálissá vált, további fenntartása szükségtelen.²⁵ Azonban a visszaút mégis elzárult, mert a négy éves szükség-rendszer, a „hadikommunizmus második kiadása” megszilárdította a Sztálin által gyakorolt személyi diktatúra rendszerét, amely apparátusainak önfenntartó erejénél fogva megőrizte a „belülről ostromlott erőd” állapotát, mint saját létének előfeltételét is. Ez a fejlődés temette maga alá a régi bolsevik gárda többségét. Ugyanis a párt vezető rétege az *önpusztító* mechanizmus, a hatalmi apparátusok állandó belső „*tisztogatásai*”ra kényszerült, ami létének *mozgásformájává* vált. Ebben mutatkozott meg a leglátványosabban a „diszkontinuitás a kontinuitásban”, ami csúcspontját az ún. nagy perek idején (1935–38) érte el.

Az ellenőrizhetetlen végrehajtóhatalom elburjánzásának, a „politikai felhőrégiókban” folyó terméketlen harcoknak, mint történelmi lehetőségnek az elkerülésére vonatkozott az az utolsó intelem, melyet Lenin örökölt hagyott munkatársai számára. Kétségtelen, hogy nem a lenini intenció mentén alakult a fejlődés, amit nem „kompenzál” a szovjethatalom világtörténelmi jelentőségű fennmaradásának ténye, mint a kapitalizmussal szembeni alternatíva megőrzése. Ugyanis az igazi történelmi „tanulság” nem az „egyen-

leg-keresésben”, nem a moralizáló és romantikus mítosz-teremtésben áll, hanem a „tanulás” ama képességében, hogy belelássunk a jelenkori fejlődés „alternatívaképződésének” belső mozgástendenciáiba az adott történelmi előfeltételek bázisán.

Talán nem esünk a „sztálinizmus-rejtély” polgári liberális vagy dogmatikus mítoszaival *ellentétes mítosz* fogságába, ha a modern kritikai elemzések módszertani irányultságát a forradalom „presztálinista értékeivel” kötjük össze, mert a forradalom, mint a legvégső és legradikálisabb történelmi kritika, még mindig tartalmas és mély kritikai potenciált hordoz.

Jegyzetek

1. Ez a felfogás érvényesül a Szovjetunió Kommunista (bolsevik) pártjának története. Budapest, 1950. (Kratkij kursz isztorii VKP(b) c. műben.
2. Ezt az ideologikus pozíciót képviseli pl. *Leonard Schapiro* The Communist Party of the Soviet Union. London, 1960. c. művében. E koncepció egy korábbi megfogalmazását ld. A.B. *Ulam*: The Bolsheviks. The Intellectual and Political History of the Triumph of Communism in Russia. Collier Books, New York, 1965.
3. E történeti koncepció legteljesebb első megfogalmazása *I. Deutscher* The Revolution Betrayed c. művében található, amely elválaszthatatlan a 60-as évek végén felemelkedő újbaldali irányzatok szocializmuskritikáitól.
4. A legjobb polgári történétírók „szovjet-történetei” sokáig visszhangtalanok maradtak, elsősorban *E.H. Carr* többkötetes monumentális művére gondolunk (A history of Soviet Russia, I–VI. London, Macmillan, 1952–60.), de rendkívül fontos *A. Nove* – kizárólag szovjet munkákra és forrásokra támaszkodó – gazdaságtörténeti műve: An Economic History of the USSR. Allen Lane, The Penguin Press 1969. A kelet-európai marxista gondolkodás a politikai bírálat után az elméleti kritika terén kapcsolódott be a „sztálini jelenség” vizsgálatába, úttörő jelentőségű megfigyeléseket tett közzé Lukács Gy. és W. Hofmann már a 60-as évek elején. A történeti irodalom a Szovjetunióban a részkérdések feltárását kezdte meg a 60-as években. Kifejezetten a sztálini problematikát *R. Medvegyev* terjedelmes munkája vizsgálta: K szudu isztorii. Genezisz i poszledsztvija sztalinizma. N.Y., A. Knopf, 1974.
5. *Lukács Gy.* válasza a Nuovi Argumenti körkérdésére. Kritika, 1983. 1. sz. 24. A 20 éves késéssel publikált magyar nyelvű szövegen túl korábban magyarul már olvasható volt számos ilyen irányú Lukács-elemzés, pl. az Ontológia számos fejezetében.
6. Fogalmilag a legkiérleltebb formában először Trockij és Rakovszkij írásai vetették fel ezt a kérdést, mint a „kontinuitás és a diszkontinuitás” problémakörének tudatos vizsgálatát.
7. Még *L. Schapiro* is ezt a metodológiai utat követi idézett művében, figyelmen kívül hagyva azt a tényt, hogy a mensevikek maguk, kifejezetten elleneztek a hatalom átvételét, Plehanov egyszerűen „szerencsétlenségnek”, történelmi tévedésnek nevezte még 1917 végén, sőt, 1918. elején is. Vö. *G. Plehanov*: God na rodine. Otkritoe pizmo k petrogradszkim rabocsim. (1917. okt. 28.) 244–248. Plehanov itt a mensevizmust kifejezetten a „többségi demokrácia” részeként definiálta, hangsúlyozva,

- hogy a proletariátus „bolsevizálódása”, maga az októberi forradalom is a munkásosztály meg nem fékezett primitívségének megnyilvánulása.
8. A forradalomnak ezt a felfogását nagyon meggyőzően képviseli *E.J. Hobsbawn*: A forradalom. Előadás az 1975-ös San Francisco-i történetész vilákkongresszuson. Világtörténet, 1981. 2. sz. 90, 96–98, 104–114. Nagyon termékeny az a mód, ahogyan Hobsbawn elhatárolódik a forradalmak, így az októberi forradalomnak is az önkényes értelmezéseitől, amelyek – mint korábban már említettük – a bolsevizmust gyakran azonosítják magával az össztörténelmi folyamattal, a fejlődés „első mozgatójaként” ábrázolják, ami tulajdonképpen csupán a visszajára fordított „sztálinizmus”.
 9. Ld. erről *Krausz T.*: A szakszervezetek és az államhatalom. A szakszervezeti kérdés történetéhez Szovjet-Oroszországban, 1917–22. Megjelenés előtt a PTK-nél. Itt jegyezzük meg, hogy a „hatalommá válás” objektív történelmi „logikáját” sérti egy olyan eljárás, amely post festum konstituálja az „osztott hatalom” lehetőségét. Ugyanis a forradalom logikájából szervesen következett a bolsevik hatalom szovjetországi kiterjesztése, aminek során a mensevizmustól a monarchistákig nagyszámú és sokszínű *ellenérő* mutatkozott. Ebbe az összefüggésbe kell beágyazni a kombedi, a szegényparaszti bizottságok létrehozását 1918. nyarán–őszén. Alapvető feladatukat a Népbiztosok Tanácsának instrukciói a diktatúra falusi bázisának, illetve a vidékre való kiterjedésének biztosításában határozták meg. Túl a hatalom vidéken történő megragadásán, döntő célként esett latba a gabonamonopólium gyakorlati megvalósítása. A hatalom bolsevik „totalizálása” döntően az előre el nem tervezett, tulajdonképpen eltervezhetetlen szituáció közvetlen nyomására, az önvédelmi reflexek hatására ment végbe. (Vö. *Szoveti v epohu voennogo kommunizma (1918–21.)* Moszkva, 1928. Izd. Kom. Akademii 331–332.) A 20-as évek későbbi alternatív mozgásait nem szabad az eszer lázadás periódusának, az antibolsevista merényletek időszakának viszonyaira visszavetíteni, amikor az alapkérdés, ti. a hatalom kérdése egy agresszív önvédelem irányába tolta a bolsevikokat.
 10. Vö. uo. és ld. erről cikkünköt Világosság, 1982. 8–9. (Állam és demokrácia. Lenin és a 20-as évek vitái.)
 11. *J. Preobrazszenskij*: Resolution über die Partdemokratie. In: *Die Linke Opposition in der Sowjetunion*. Band I, Frankfurt, 1974, 219–220. Ezt a problémát fejti ki már a hatalmi harc közepette Trockij 1923–24-ben. Ld. *L. Trockij*: *Novij Kurs*. Moszkva, 1924.
 12. Egy ilyen alternatíva tudatos eltervezése nemcsak Lenin gondolkodásában merült fel. 1921–23 folyamán e problémának Trockij is számos cikket szentelt a *Pravdában*.
 13. *J. Preobrazszenskij*: Osznovnoj zakon szocialiszticeszkogo nakoplenija. Vesztnik Kommunisticeszkoy Akademii, 1924. kn. 8. 64.
 14. Ld. az egyesült ellenzék 1927-es nyilatkozatát, amelyet az aláírók száma után (Muralov, Jevdokimov, Rakovszkij, Pjatakov, Trockij, Zinovjev, Kamenyev, Szmilga, Peterszon, Bakajev, Szolovjov, Ligyin, Avgyejev) „Tizenhármak Nyilatkozatának” is neveznek. In: *Die linke Opposition...* id.m. III. köt.
 15. *L. Trockij*: Rabocsee goszudarsztvo, termidor i bonapartizm. Buletény Oppozicii, 1935. ápr. 43. sz. 3.

16. *H. Rakovszkij* levelét „a párt és az államapparátus elkorcsosulásának okairól” Ld. *Bjuleteny Oppozicii*, 1928. aug. 6. 14–16. skk.
 17. *V. Serge*: *Soviets* 1929. Paris, Rieder, 1929. 7–8.
 18. *Isztorija szocialiszticeszkaj ekonomiki SZSZSZR*, Perehod k nepu. 1921–1926. gg. t. 2. Moszkva, „Nauka”, 1976. 360–361.
 19. *Vö. Izmenenija szocialnoj sztrukturi szovetszkogo obscsesztva*, 1917–20. (Szerk.: Szelunskajka, V.M., Drobizsev, B.Z. és mások) „*Miszl*”, 1976. 223–225. Ld. még *Isztorija szoc. ekonomiki...* id. m. 359–362.
 20. *Isztorija szoc. ekonomiki...* id.m. 3. kötet M., 1976. 326.
 21. Uo.
 22. Buharin és az ún. jobboldali ellenzék tevékenységével foglalkozó irodalom ma már elég gazdag. S.F. Cohen ismert Buharin-életrajza (*Bukharin and the Bolshevik Revolution*. A. Knopf, N.Y. 1973.) önmagában is számos reagálást váltott ki, ami eleve a mű értékeit is jelzi. Sajnálatos azonban, hogy számos mítoszt szétrombolva maga is „új” mítoszt teremtett: a „buharinizmus” mítoszt, mintha Buharin politikai és elméleti hagyatéka a bolsevizmustól eltérő önálló és végiggondolt rendszert jelentene, a szocializmus önálló és kifejtett praxisát és teóriáját. Az alternatívák keresése így szisztematizálódik kvázi valóságos rendszerré, ahelyett, hogy egy fejlődési folyamat részeként, elemenként tűnne fel. Ez ellen tiltakozva *M. Liebman* (*Bukharinism, Revolution and Social Development*. In: *Socialist Register*, London, 1977.) egy ellenkező „valóságot”, „rendszert” hozott napvilágra Trockij öröksége körül, s ezzel mindketten a „rég” logika alapján megismétlik a sztálini beállítást, csupán az előjeleket változtatják meg. Ami a szovjet elemzéseket illeti, az utóbbi időben konkrét forrásokra támaszkodó vizsgálódások jelentek meg, amelyek a NEP és a párton belüli viták összefüggéseit is érintik. Ld.: *L. Morozov*: *Voproszi borbi sz nepmanszkaj burzsuaziej v szovetszkaj isztoriografii*. *Voproszi Isztorii*, 1978. 4. 116–124. *V. Arhipov–L. Morozov*: *Borba protiv kapitaliszticeszkih elementov v promislenosztii i torgovle 20-e nacsalo 30-h godov*. M. *Miszl*, 1978. *F. Vaganov*: *Pravij ukon v VKP(b) i ego razgrom (1928–1930)*. 2. átdolgozott kiadás, Izd. Pol. lit., Moszkva, 1977.
- Az az általában vett nézet, hogy az ún. jobboldali opposzició „pártellenes és anti-szocialista” politikai és elméleti áramlat volt, előbb-utóbb felülvizsgálatra szorul, ugyanis a jelzett irodalomból sem derül ki, hogy komoly formában önálló pártalapításra gondolt volna a „jobboldali ellenzék”. Buharin 1929. novemberi „kapitulációja” pedig teljesen reménytelenné tette a párt fő irányvonalával szemben további programok népszerűsítését. A Sztálin eltávolítására vonatkozó elgondolások, mint pl. Rjutyiné, közvetlenül Lenin ilyen irányú tanácsával is összefüggésbe hozható. Sztálin személyes politikáját nem lehet azonosítani a kollektivizálás és az iparosítás irányvonalával, miután az nem Sztálin fejből pattant ki stb.
23. Arról az ismert tényről van szó, hogy 1927–28-ban gabona- és élelmiszerhiány lépett fel, jóllehet ezt a termés nem indokolta, ez esetben a „józan” piaci törvények az állami gabonaexport szempontjait „figyelmén kívül hagyták”.
 24. A „sztálinizmus” a történelmi viszonyok állandó belső átalakulása következtében, mint a fejlődés egészét kifejező fogalom igen problematikus. Erre a „definálhatatlanságra” hívja fel a figyelmet *G. Rüttersporn*: *Stalin 1938: Political Defeat behind the Rhetorical Apotheosis*. Telos, 1981. 5. 7–43. A személyi diktatúra rendszerén

és a „politika csinálás” mechanizmusain, módszerein túl aligha lehet a „sztálinizmus”-t önmagával azonosítani, hacsak a kialakult fejlődés egészét nem Sztálin személyéből vezetjük le, vagy próbáljuk értelmezni. Számos munka tett kísérletet arra, hogy a „sztálinizmust” mint jelenségcsoportot és történelmi folyamatot ábrázolja. Magából a személyiségből kiindulva azonban aligha dedukálható maga a történelmi folyamat, bár kétségtelen, hogy számos rendkívül fontos mozzanattal gazdagítják a korszakról szóló ismereteinket, érzékletesen ábrázolják (a legjobb munkák) a történelmi folyamat és a történelmi személyiség sajátos összekapcsoltságát.

25. Ld. erről B. Nyikolajevszkij: *The Letter of an Old Bolshevik*, In: *Uő: Power and the Soviet Elit*, Ann Arbor Paperback, The Univ. of Michigan Press (Ed. by J.D. Zagoria), 1975. 26–65.

BÉLÁDI LÁSZLÓ:

A BOLSEVIK PÁRT KONGRESSZUSAI A SZÁMOK TÜKRÉBEN 1917–1939

Ez a tanulmány egy hosszabb munka kiindulópontjának tekinthető. Annak a vizsgálódásnak az első lépése, amelynek célja a bolsevik párt struktúrájának, szervezeti felépítésének, összetételének a számok tükrében történő tanulmányozása.

Elemzésünk kiindulópontjának a bolsevik párt 1917 utáni kongresszusait választottuk; ezt több szempont is indokoltta teszi. Mindenekelőtt az, hogy – a jelentős részeredmények ellenére – eddig még nem történt meg a pártkongresszusok küldöttállományára vonatkozó számszerűsíthető adatok részletes – összefoglaló jellegű – feldolgozása.¹ Másodszor, a párt e legfelsőbb szervének az 1920-as években sűrűn egybegyűlő tanácskozásai² voltak – bizonyos megszorításokkal – hivatottak a későbbiek során esetleg perdöntőnek bizonyuló döntések kialakítására, vagy legalábbis szentesítésére, a párt irányvonalának meghatározására. Pontosabban, magát a kérdést – milyen reális szerepet játszottak a pártkongresszusok a párt életében, irányításában, irányvonalának megszabásában – is megalapozottabban vizsgálhatjuk meg egy számszerű-empirikus kiindulópont alapján, továbbá az előbb említett megszorítás mibenlétéről is alaposabb ismereteket szerezhetünk.

Ezért is lehet igen tanulságos, ha részletesebben is megvizsgáljuk, kik voltak a kongresszusokon résztvevő személyek, összességük milyen jellemző vonásokkal rendelkezik s ezek hogyan változnak az időben előrehaladva.³

Harmadsorban indokolja a kongresszusok kezdőpontba állítását a vizsgálat során követni kívánt elemzési módszer vagy út mibenléte is. Eszerint, a kongresszusokra vonatkozó számszerű adatok feldolgozása és összefoglalása után, azokat *az egész pártra* vonatkoztatva is értelmezni szükséges; egymás mellé állítva a kongresszust és a pártot: mennyiben tükrözték e legfelsőbb fórum jellemzői a párt általános jellemzőit, hogyan viszonyult egymáshoz „kongresszus” és „párt”. Maguk a kongresszusra vonatkozó adatok *csak ebben* az összefüggésben adhatnak módot a további következtetések levonására. Miután ilyen módon kibővítettük adatbázisunkat és tágabbá tettük nézőpontunkat, figyelmünket a bolsevik párt belső jellemzőire fordíthattuk, különös tekintettel *a szervezeti felépítés kérdéseire*, s amennyiben

lehetséges, a középszintű vezetés adottságaira. Ezzel párhuzamosan, mint egy harmadik lépésként, a bolsevik pártra vonatkozó adatokat a szovjet társadalom egészének összefüggésében is el kellett helyezni: maga a párt vajon hogyan tükrözte a szovjet társadalom szerkezetében, gazdasági alapzatában stb. bekövetkező változásokat.

Természetesen a későbbiekben nem elégedhetünk meg a kongresszusok pusztán számszerű jellemzésével: szükség lesz a kongresszusokon vitott kérdések, az egyes határozatok, a szervezeti változások stb. vizsgálatba vonására, a számszerű adatok politikai összefüggésekbe állítására is.

Nem kimondott célja tehát a tanulmánynak az egyéb források és az elméleti irodalom alapján a 20-as évek szovjet párt- vagy társadalomtörténet általánosabb kérdéseit érintő egyes viták, nézetek ismertetése, az ezekben történő bármilyen állásfoglalás. Ez az *általánosabb jellegű irodalom* most csak annyiban jöhet számításba, amennyiben konkrét hozzájárulást ad a számszerű feldolgozáshoz.

Az előbbieknél megfelelően, *a tanulmány elsődleges forrásai a bolsevik párt kongresszusainak jegyzőkönyvei*.⁴ Ezzel kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy, sajnálatos módon, e jegyzőkönyvek sem adnak egyenlő részletességgel tájékoztatást a kongresszusi küldöttek összetételéről, ti. egyes jegyzőkönyvek szerkesztői apparátusa külön összefoglaló táblázatokat ad a kongresszusi küldöttek különféle ismérvek szerinti megoszlásáról.⁵ Néhány kongresszus jegyzőkönyvéből azonban ezek a táblázatok hiányoznak – ebben az esetben a mandátumvizsgáló bizottság jelentésében foglaltakra kellett támaszkodnunk. E jelentések azonban nem közölnek olyan részletes adatokat, mint az említett táblázatok. Feltétlenül szükséges ugyanakkor lehetséges is lenne pedig az eredeti részletes adatok feldolgozása. Az e részleteket is tartalmazó kiadványok nem azonosak a kongresszusok jegyzőkönyveivel. Ezzel kapcsolatban felvilágosítást ad például L. Kaganovics a XII. kongresszuson: „Az adatokat (ti. amelyeket főbb vonásaiban a mandátumvizsgáló bizottság elnökeként ismertetett) csatoljuk a kongresszus határozataihoz, s az érdeklődők ennek alapján megismerkedhetnek velük”.⁶ Ehhez hozzátehetjük a következőket: a fentebb idézett XII. kongresszus határozatai után a következő olvasható: „Az IMEL által összeállított *Protokoli XII. sz'jezda* c. kiadvány szövege alapján.”⁷ Vagy éppen ellenkezőleg, esetenként nem készültek korabeli feldolgozások, ahogyan erre utal pl. a következő idézet, amely a XVI. konferencia jegyzőkönyvében, az itt szereplő összefoglaló táblázat – *a levéltári jelzetre vonatkozó utalás* – után olvasható: „Első megjelenés. Arhiv IML, f. 57, op. 1, ed. hr. 23”⁸, e helyen nyilvánvalóan a kon-

ferencia-küldöttek és a kongresszusi delegátusok statisztikai adatlapjait őrzik; ebben az esetben tehát utólagos szerkesztői feldolgozásról van szó.

A bolsevik pártra vonatkozó adatok legfontosabb elsődleges forrásai a kongresszusi anyagok mellett – a vizsgált korszakra nézve – az 1922. és 1927. évi tagösszeírás eredményeit publikáló kötetek,⁹ az 1925. évi *Partyija v cifrovom oszvescsenyii* (A párt a számok tükrében – a továbbiakban: PCO) c. kiadvány,¹⁰ valamint a *VKP(b) v cifrah* (Az OKP(b) számokban) c. sorozat¹¹ évi füzetei. Ezek kimerítő – sok esetben alaposan feldolgozott¹² – adatokat tartalmaznak a párt összetételének különböző jellemzőiről.

Tulajdonképpen már az utóbb hivatkozott kiadvány is – szemben a korábbiakkal – a folyó pártstatisztikai adatokat közli évenként. Azonban ennél is gyakrabban közzétette az időszerű adatokat a KB Statisztikai Osztálya az *Izvesztija CK* (A KB közleményei) című periodikában. Ez a hivatalos kiadvány a pártra vonatkozó adatokról szinte folyamatos felvilágosítással szolgált, s így igen értékes forrásnak tekinthető. Adatai azonban esetenként eltérnek az összeírások adataitól.¹³

Általában jól hasznosíthatók a Nagy Szovjet Enciklopédia (a továbbiakban: BSZE) hivatkozott helyén közölt táblázatok, amelyek néhányszor csak az összeírások adatait adják, azonban más forrásokból is merítenek (a KB Statisztikai Osztályának adataiból stb.). Természetesen messzemenően felhasználhatóak lennének az összeírások adatait feldolgozó korabeli, statisztikai jellegű publikációk is.¹⁴

A korabeli szovjet elméleti jellegű feldolgozások természetesen igen sok érdekes, számításba veendő adatot tartalmaznak.¹⁵ Meg kell még említeni, hogy esetenként a szervezeti kérdéssel foglalkozó kongresszusi referátumok is közölnek hasznosítható adatokat a párt létszámára, összetételére, alapszervezeteire stb. vonatkozóan.¹⁶ Ami napjaink szovjet irodalmát illeti, a *Partijijnaja szisny* 1960–70-es évfolyamaiban közzétett statisztikai adatok a huszas évekre vonatkozóan is közölnek adatokat.¹⁷ Egészében a párt-történet kérdéseivel foglalkozó folyóirat az 1957-ben indult *Voproszű Isztori i KPSZSZ*; ám elsősorban nem statisztikai jellegű anyagokat, hanem részkérdéseket feldolgozó cikkeket, tanulmányokat publikál.¹⁸ A nyugati szakirodalomból néhány mű statisztikai adatait, táblázatait stb. szintén hasznosítottuk.¹⁹

A legfontosabb források főként három évszám – 1922, 1925, 1927 – köré csoportosulnak: segítségükkel, s a többi adat figyelembevételével, megrajzolható a kb. 1930-ig, a XVI. kongresszusig tartó mozgás fő vonala, és a párt állománya összehasonlítható a kongresszusi küldöttekkel.

A vizsgálat során legelsősorban meg kellett állapítani azokat a *legfontosabb ismérveket*, amelyek alapján a kongresszusi küldöttállomány jól jellemezhető, s amelyekkel kapcsolatban ugyanakkor megfelelő adatközlő források is rendelkezésre állnak, mind a kongresszusok, mind pedig az egész párt tekintetében. *Fontos szempont, hogy az adatközlés az ismérvel kapcsolatban többé-kevésbé folyamatos legyen* (tehát ne csak egy-két kongresszuson történjék említés róla), s hogy a kívánt adatokat a forrás megfelelő – közvetlen vagy átalakítással hasznosítható – formában tartalmazza.

A források ilyen szempontból meglehetősen egyenetlennek mutatkoznak.²⁰ Néhány számba jövő ismerv esetében a közlés megfelelőnek mondható, néha azonban igen esetleges. Ez a körülmény – legalábbis eddig – nagy mértékben gátolta teljes táblázatok összeállítását, s a tendenciák, irányok, irányváltások mibenlétének és pontos időpontjának mindenkor megbízható kiderítését. A forrás néha abszolút számokat ad, néha azonban csak durva százalékos adatokat, amelyekből az előbbieket rekonstruálása esetleg csak pontatlanság árán lehetséges. Teljesnek és minden szempontból megfelelőnek mondható adatszolgáltatással végeredményben csak három kongresszus (a X., XI., és XIII.) jegyzőkönyvében találkozhatunk, a kötetek végén közzölt táblázatokban. A hiányok, a meglévő űr betöltésére másodlagos források csak ritkán adnak lehetőséget: így pl., mint már említettük, a BSZE is közöl adatokat a pártkongresszusról, azonban csak két ismerv tekintetében. (Meg kell jegyezni, hogy ez esetben a BSZE elsődleges forrásnak tekinthető, mert adatszolgáltatásának nyilvánvaló bázisául a pártarchívumban a kongresszusi küldöttekről őrzött statisztikai adatlapok szolgálnak – abban az esetben, ha a szóbanforgó kongresszus jegyzőkönyvéből hiányoznak a vonatkozó adatok.)

Mindezek figyelembe vételével a következő főbb ismérvek vizsgálatba vonása adódott: természetesen a küldöttlétszám, illetve a delegátusok megoszlása szavazati és tanácskozási jogúakra, s a kétféle státus sajátosságai; a delegátusok nemzetiségi megoszlása; pártba lépésük ideje („pártsztázs”) szerinti megoszlás; a delegátusok életkori adatai; az iskolai végzettségre, képzettségre vonatkozó adatok; a korábban más politikai pártokban tevékenykedett küldöttek száma és aránya, illetve belső megoszlása; a küldöttek szociális helyzetére, illetve aktuális foglalkozására vonatkozó adatok (ennek az ismervnek a feldolgozása komoly problémákat vetett fel); végül a nők képviseleti aránya. Az egyes ismérvekkel kapcsolatos feldolgozási jellemzőkre, az esetleges nehézségekre a részletes adatközlés során térünk vissza.

Sajnos néhány nagy jelentőségű ismérv csak korlátozott mértékben volt eddig elemezhető. Így elsősorban a küldöttállomány állandósága, a képviselő jellemzése a korábbi kongresszusokon való részvétel szempontjából olyan technikai problémákat vetett fel, amelyek csak részben oldhatók meg. Az összefoglaló adatközlés e szemponttal kapcsolatban kifejezetten hiányos, a küldött-névjegyzék alapján elvégezhető vizsgálat pedig a most rendelkezésre álló apparátussal kivihetetlennek bizonyult. A rendelkezésre álló adatokat mindenesetre bemutatjuk.

A helyi szintű mechanizmusok között mostani vizsgálatunk szempontjából kitüntetett jelentőségű a küldöttek ki- és megválasztásának módja és menete. Ez a kérdéskör azonban egyelőre csak igen nehezen közelíthető meg. Döntő jelentősége lenne pedig a tekintetben is, hogy vajon a kongresszusok milyen mértékben tekinthetők „legfelsőbb fórumnak”; hiszen ha a kiválasztás mechanizmusa, illetve menete felülről ellenőrzött és irányított, igen problematikusvá válik a képviselő mibenléte: ez esetben a küldöttek nem egyszerűen és elsősorban delegáló pártfórumukat, hanem inkább a központ akaratát képviselnék.

Mellékesen megjegyezzük, hogy érdekes szempontokat adhat a kongresszusok elnökségének vizsgálata is. E testület személyi összetételéből következtethetünk arra, volt-e jelentősége, és ha igen, milyen módon érvényesült a tanácskozás során és a döntéshozatalban; bírt-e valamilyen befolyással az adott kongresszuson vagy később megszülető személyi döntésekre.²¹ Hasonlóan fontos lehet az egyes kongresszusi bizottságok összetételének vizsgálata: feltehető, hogy ezek a kongresszuson választott testületek szerepet játszottak az érdemi munkában, a döntéshozatal és döntéshozás folyamatában. E két utóbbi szempont elemzése azonban már a párt vezető szervei személyi összetételének vizsgálata irányába vezet, ami nem tartozik szorosan vett feladatunkhoz.

Térjünk rá ezután a kongresszusok küldöttállományának egyes ismérvek szerinti rendszerezett jellemzésére.

Eljárásunk a következő: nem a kongresszusok időrendjében haladunk, hanem sorba vesszük az ismérveket, nagyjából logikus sorrendben, és egyenként elemezzük az összeállított táblázatokat, amelyek az összefoglaló, kongresszusonkénti adatokat tartalmazzák a küldöttállományról. Az elemzést megkönnyítendő, s a könnyebb áttekinthetőség kedvéért, minden esetben elkészítettük az adatokat szemléletesen megjelenítő grafikonokat is.

Általában arra törekedtünk, hogy külön-külön elemezzük a szavazati és a tanácskozási jogú küldöttek csoportját. A grafikonokon tüntettük fel a pártra vonatkozó ismerv-adatokat is. Ezekről azonban külön összefoglaló táblázatot nem állítottunk össze. A grafikonok forrásai a kongresszusok esetében csaknem kivétel nélkül a jegyzőkönyvekben közölt adatok; ezeken kívül hasznosítottuk még a BSZE adatait is. A pártra vonatkozóan többféle forrást is felhasználtunk: a forrásokat és azok esetenkénti eltéréseit a grafikonoknál tüntettük fel.

Az elemzés során mindenekelőtt ismertetjük a megfelelő kiterjedésű ismérvcsoportok (ismerv-változatok) kialakításának elveit, és az ezzel kapcsolatos esetleges nehézségeket. E feladat elvégzése néhány ismerv esetében egyáltalán nem volt kézenfekvő. Második lépésben leírjuk az adatsor, illetve az azt reprezentáló görbe egyes sajátosságait, a tényeket, a felrajzolható tendenciákat, az irányváltásokat stb., és megkíséreljük ezeknek okát adni. Harmadszor, mint kitüntetett pontokat, külön kiemeljük a maximum- és minimum-helyeket, szintén indoklási kísérlettel. Itt — ha ennek van jelentősége — utalunk a változások ütemére, sebességével kapcsolatos szempontokra. A következő lépésben megkísérelünk rámutatni a vizsgált korszakban bekövetkezett „mesterséges beavatkozások” (az 1921. és 1929. évi párttisztítás, az ún. „lenini behívó” (lenpriziv) és a harmincas évek ismert eseményei) esetleg megmutatókozó hatására. — Vizsgálatunk második nagyobb szakaszában, a kongresszusi adatok önmagában vett leírása, a görbék ismertetése után, a kongresszusokat reprezentáló görbéknek a pártadatokat megjelenítőkhöz való viszonyát próbáljuk elemezni. Röviden jellemezzük a pártadatokat, majd azt vizsgáljuk, megfelelnek-e ezeknek a kongresszusi arányok. Azaz, hasonlóak-e a nagyságok, megfelelnek-e egymásnak a tendenciák (mozgásirányok), végül hogy „alul-” vagy „felülreprezentáltak-e” az egyes ismerv-változók a kongresszusokon a párttal szemben.

1. Küldöttlétszám

A vizsgálatba vett ismérvek sorában az első természetesen a küldöttek létszámának alakulása. Mindenekelőtt szót kell ejtenünk a képviselet elveiről. A kongresszusokon a delegátusok kétféle jogállása volt lehetséges: az állomány szavazati és tanácskozási jogú küldöttekre oszlott. A szavazati jogú küldötteket területi elv alapján delegálták az egyes közigazgatási egységek. A küldöttek megválasztásának joga a területi egység — a kongresszust megelőzően ülésező — pártkonferenciáját illette meg, s e jogot helyette,

legalábbis korszakunk elején, más fórum nem gyakorolhatta. (Figyelemre méltó ebből a szempontból, hogy a XI. kongresszuson 22 küldöttet megfosztottak szavazati jogának gyakorlásától, mert nem a konferencia, hanem a kormányzósági pártbizottsági plénum delegálta őket.²²⁾

A küldöttek másik csoportjára, a tanácskozási jogúakra nézve, a következő elv volt érvényes. A képviselet megoszlott a területi elv alapján delegáltak, és a központi állami, szakszervezeti és pártintézmények, a Komintern, a Profintern stb. küldöttei között. Az aktuálisan érvényes arányt a kongresszus előtt rögzítették.

Korszakunkban általánosan elfogadott szabály volt a szavazati jogúak esetében, hogy egy kongresszusi küldött kb. 1.000 párttagot képvisel. Ez a megfelelés jól nyomomonkövethető a két adatsorból.²³ E szabálytól három esetben figyelhető meg eltérés: a VII. (rendkívüli) kongresszuson, amelyen igen csekély számú volt a képviselet, éppen a tanácskozás rendkívüli volta és a polgárháborús körülmények miatt. A XIII. kongresszus (1924) – és kisebb mértékben a XIV. (1925) – esetében szintén jelentős eltérés figyelhető meg: ezúttal túlzott képviseletről van szó. Ennek magyarázata bizonyára a kongresszus előtti politikai viszonyokban – az „ellenzék tevékenységének az „utódlással” is összefüggő felélénkülésében – keresendő. Ekkor ugyanis az újonnan a pártba került tagjelöltek – a szervezeti szabályzat megsértésével(!) – szavazati, s valószínűleg képviseleti jogot kaptak a választásoknál. Így a „lenini behívó” eredményeként megnövekedett egész pártállományt képviseltek megközelítően a szavazati jogú küldöttek, tehát a tagokat és a tagjelölteket együtt.²⁴

A szabálytól való eltérés harmadik esetét a XVII. kongresszus adja, ez azonban szándékolt, hivatalos eltérés a korábbi gyakorlattól. A Központi Bizottság a kongresszus előtt a képviseletet oly módon szabályozta, hogy minden 1.500 tagra essen egy szavazati jogú küldött, tekintettel a párt létszámának jelentős növekedésére.²⁵

A küldöttek másik csoportja, a tanácskozási jogúaké, a képviseleti elv szempontjából kevésbé egyértelműen jellemezhető, mint a szavazati jogúaké. Az az elv, amely szerint a tanácskozási jogúak a párt tagjelöltjeit képviselik, láthatóan csak a XIV. kongresszustól kezdve vált általánossá.²⁶

Az 1. sz. táblázatban arra vonatkozóan is közlünk adatokat, milyen arányban oszlanak meg az egész küldöttállományon belül a szavazati és a tanácskozási joggal rendelkező delegátusok. A táblázat adatait nézve jól megfigyelhető, hogy általában a szavazati jogúak csoportja rendelkezett nagyobb arányú képviselettel. A tanácskozási jogúak aránya csak két

A küldöttek létszáma és megoszlása

kongresszusok	szavazati jogúak	tanácsko- zási jogúak	összesen	szav. jogúak és tan. jogúak aránya (%)
II. (1903)	43	14	57	—
III. (1904)	112	22	146	—
IV. (1905)	112	22	146	—
V. (1907)	—	—	336	—
VI. (1917)	157	107	264	59,5 — 40,5
VII. (1918)	47	59	106	44,3 — 55,7
VIII. (1919)	301	102	403	74,7 — 25,3
IX. (1920)	554	162	716	77,3 — 22,7
X. (1921)	694	296	990	70,1 — 29,9
XI. (1922)	522	165	687	76,0 — 24,0
XII. (1923)	408	417	825	49,5 — 50,5
XIII. (1924)	748	417	1165	64,2 — 35,8
XIV. (1925)	665	641	1306	50,9 — 49,1
XV. (1927)	898	771	1669	53,8 — 46,2
XVI. (1930)	1268	891	2159	58,7 — 41,3
XVII. (1934)	1225	736	1961	62,5 — 37,5
XVIII. (1939)	1569	466	2035	77,1 — 22,9

Források:

kongresszusi jegyzőkönyvek.

esetben multa felül a szavazati jogúakét: a VII. és a XII. kongresszuson, illetve a XIV.-en a két csoport aránya csaknem azonos volt. Erre a jelenségre elfogadható magyarázatot adni igen nehéz; mindenesetre a VII. kongresszus esetében a tanácskozás rendkívüli jellege is okozhatta az általánostól eltérő megoszlást. Mindenesetre, nem magyarázza a jelenséget a tagok és a tagjelöltek egymáshoz mért arányának változása a párt egészén belül.

Szólni kell még egy általánosabb problémáról. Az adatközlés közel sem egyenletes a két küldött-csoportra nézve. Teljes adatsorokat a tanács-

kozási jogúakról csak három kongresszus (X., XI. és XIII.) jegyzőkönyve közöl; egyébként az adatszolgáltatás töredékes. Mégis megkíséreltük rekonstruálni az e küldött-csoportot jellemző adottságokat, szembeállítva azokat a tanácskozási jogúakra jellemzőkkel. Annyit előre bocsáthatunk, hogy – éppen a képviselő eltérő bázisa miatt – bizonyos eltérések figyelhetők meg a két csoport között.

2. Nemzetiség

Először a delegátusok nemzetiségi összetételére vonatkozó adatokat elemezzük. Előljáróban meg kell jegyezni, hogy minden esetben a jegyzőkönyvekben közölt összefoglaló számokra támaszkodtunk; ezek forrásai az egyes küldöttek személyi statisztikai adatlapjai voltak, tehát az illető küldött *személyes véleményét* tükrözik arról, hogy ő maga milyen nemzetiségűnek vallja magát. *Egyébként is csak ez a szempont lehet mérvadó.*²⁷

Az egyes ismérv-csoportok tulajdonképpen adottak voltak, mindössze néhány korrekciót kellett tenni. A négy „nagy” nemzetiség közül az oroszok, a zsidók és az ukránok adatai közvetlenül rendelkezésre álltak. A negyedik csoport, a lett-észti nemzetiségűeké, összevonás eredménye, ami nemcsak rokon jellegűkkel, de azzal is indokolható, hogy a források is többször együtt említik őket. Azonban szem előtt kell tartanunk, hogy ez első sorban a lettek csoportja, ők a túlsúlyosak, néha 1–10 arányban is. E négy nagy csoporton kívül, amelyeket az 1. sz. grafikonon ábrázoltunk, a párt történetében jelentékeny csoportot alkottak a grúzok, az örmények, a beloruszok és a tatárok. A lengyelek főleg 1917 előtt játszottak jelentősebb szerepet, a többi nemzetiség pedig töredéknek számít. Részletesebben csak a „nagy” nemzetiségek képviselőivel foglalkozunk.

1917 előtt – a „nagyok” mellett – jelentős csoportot alkotnak a grúzok is. A IV. és az V. kongresszus adatai szerint az utóbbin jelentős eltolódás ment végbe a zsidók javára, akiknek képviselője csaknem eléri az oroszokét; ez a zsidó nemzetiségű szociáldemokratákat tömörítő Bund taglétszámgyarapodásával függött össze (29 és 35 %). Ezzel párhuzamos a lettek arányának emelkedése, illetve a grúzok csökkenése. Erre az időszakra nézve feltétlenül frakciónkénti vizsgálat szükséges. Ezt, s általában az első öt kongresszus adatainak elemzését is elvégzi, igen aprólékos statisztikai módszerekkel, David Lane.²⁸ Vizsgálatából is kiderül, hogy a zsidók és a grúzok aránya a mensevikek között jelentősen magasabb, mint a bolsevikok körében; az utóbbiak esetében az oroszok vannak kiemelkedően képviselve.²⁹

2. sz. táblázat

NEMZETISÉG

	SZAVAZATI JOGÚAK				TANÁCSKOZÁSI JOGÚAK				ÖSSZESEN			
	orosz	zsidó	lett	ukrán	orosz	zsidó	lett	ukrán	orosz	zsidó	lett	ukrán
VI												
VII												
VIII									190	49	21	11
									62,3	16,1	6,7	3,6
IX	372	77	32	16								
	70,2	14,5	6,0	3,0								
X	494	94	35		144	52	5		638	146	40	
	71,6	13,6	5,1		58,1	21,0	2,0		68,0	15,6	4,3	
XI	341	77	19		103	30	12		444	107	31	
	65,3	14,8	3,6		62,4	18,2	7,3		64,6	15,6	4,5	
XII	248	46	29	19								
	60,8	11,3	7,1	4,7								
XIII	488	65	46	33	233	52	31	22	721	117	77	55
	62,5	8,7	6,1	4,4	55,9	12,3	7,5	5,3	61,2	10,0	6,6	4,7
XIV	61,0				6,2							
XV	557	66	42	88								
	62,0	7,4	4,7	9,8								
XVI	733	138	49	122	506	97	44	64	1239	235	93	186
	57,8	10,9	3,9	9,6	56,8	10,9	4,9	7,2	57,4	10,9	4,3	8,6
XVI												
XVIII												

Az 1917 utáni időszakban kezdetben – a XI. kongresszusig – az oroszok és a zsidók játszottak jelentős szerepet, s hozzájuk csatlakoznak a lettek. Ekkor jelentős orosz emelkedés figyelhető meg, 1921-es csúcsponttal, amely a zsidók, a lettek és – kisebb mértékben – az ukránok rovására történt. A X. kongresszustól kezdve, egészen a még jellemezhető XVI.-ig, végig megfigyelhető az oroszok arányának lassú csökkenése. Ennek eredményeként képviseletük több mint 70 %-ról 60 %-ra esik vissza. Amennyire az adatokból következtetni lehet, állandó túlképviselet figyelhető meg esetünkben a szavazati jogúaknál: a X. kongresszuson az aránykülönbség kb. 14 %, de általában is kitesz 5–8 %-ot.

A zsidók a XI. kongresszusig bezárólag kb. 15 %-kal képviseltetik magukat. Arányuk jelentős csökkenése ekkor kezdődik, s a XIII.-tól kezdve 10 % körül stabilizálódik. Csökkenésük párhuzamosan halad az ukránok arányának emelkedésével. Az ő esetükben a túlképviselet a tanácskozási joguk oldalán van (XI.: 13,6 – 21,0 %), általában 4–6 % körül mozog az aránykülönbség.

Az ukránok felemelkedése korszakunkban a harmadik fő tendencia. 1922-ig végig 5 % alatt maradnak, sőt, 1921-ben és 1922-ben hiányoznak a kongresszusról (legalábbis a források nem említik őket). A XV. kongresszuson érik el kb. 10 %-os képviseletüket, ami megmarad a XVI.-on is.

Az oroszok képviseletének maximuma a X. kongresszura esik, a zsidóké a XI.-re, a letteké pedig a XII.-re. Az ukránokra ennek éppen a fordítottja igaz: mélyponton vannak a X–XI. kongresszus idején. S míg a zsidók a XV., az oroszok pedig a XVI. kongresszuson jutnak el képviseletük minimumához, az ukránok képvisellete ekkor maximumot ér el. A tendenciák tehát éppen ellentétesek: a huszas évek végéig jellemző az orosz forradalmi mozgalomban korábban döntő szerepet játszó három nemzetiség képviseleti arányának csökkenése, illetve, ennek kiegészítéseképpen, a többi nemzetiség összesített arányának növekedése; ez utóbbiak közül legjelentősebbek az ukránok. Míg a IX. kongresszuson a három „rég” nemzetiségből származók adták a szavazati jogú küldöttek 91,3 %-át, addig a XVI. kongresszusra ez az arány 72,6 %-ra esett vissza, miközben az egyes kongresszusok között is rendre csökkent.

Az arányváltozás sebessége jelentősnek mondható az oroszok esetében a X. és XII., míg a zsidóknál a XI. és XIII. kongresszus között. Az ukránok emelkedése a XI. és XV. kongresszus között, leszámítva a XIII.-on történt visszaesést – végig gyorsüteműnek tekinthető.

A „mesterséges beavatkozások” hatása a nemzetiségi összetételre egy-

általán nem világos. Az orosz csúcspont az első párttisztítás előtti X. kongresszusra esik. Tulajdonképpen a „csisztka” után kezd emelkedni az ukránok, és csökkenni a zsidók aránya. Az ukrán megtorpanás a „lenpriziv” idejére esik, illetve annak befejeződése után az ukránok aránya tovább emelkedik. Képviseltek a második csisztka után stabilizálódik. Nem tudjuk azonban megítélni, hogy ezek véletlen egybeesések-e, avagy valóságos összefüggéseket takarnak.

A kongresszusi adatok pártadatokkal való összehasonlításának fő nehézsége abban áll, hogy a pártra vonatkozó adatok némely esetben ellentmondanak egymásnak. Az egyes források eltéréseit a 3. sz. táblázatban foglaltuk össze. — Az 1917-es adatok szerint, az oroszok abszolút többsége mellett, igen jelentős a lettek aránya (az észtek nélkül a párt állományának 14 %-át adják); a zsidók 10 %-os aránya szintén magasnak tekinthető. A pártot és a kongresszust összehasonlítva látható, hogy az oroszok 1921-ig nagyjából arányosan vannak képviselve az összes delegátust figyelembe véve, s némileg felülreprezentáltak a szavazati jogúakra nézve. Ekkortól kezdve képviseleti arányuk alatta marad pártbeli arányuknak. A tendenciák azonban megfelelnek egymásnak, és az „alulreprezentációs rés” csökken (legalábbis 1927-ig). Ha ezeket az arányszámokat az 1926-ra rendelkezésünkre álló, az összlakosságra vonatkozó nemzetiségi megoszlás adataival vetjük egybe,³⁰ azt tapasztaljuk, hogy 65–70 %-os pártbeli képviseltek jelentősen magasabb, mint az egész ország lakosságára vonatkozó 52,9 %-os arányuk.

A zsidók jelentős felülreprezentációja végig megmarad: ez általában kétszeres, sőt 1922-ben háromszoros képviselést jelent. 1925-ig mindkét görbe (a pártbeli és a kongresszusi) csökkenő tendenciájú, s a kettő közötti különbség is csökken. Pártbeli arányuk mintegy kétszerese országos arányuknak.

Az ukránok kétszeres alulreprezentációja végigkíséri a korszakot. Pártbeli arányuktól is elmaradnak, noha a különbség 1927-ig egyre csökken; ha e fenti arányt az országon belüli arányukkal hasonlítjuk össze, igazán számottevő eltérést — azaz elmaradást tapasztalunk: 1926-ban az ország lakosságának 21,2 %-a ukrán, míg 1927-ben a pártban arányuk csak 11,7 %, tehát kb. fele országos arányuknak.

A lettek a IX–XI. kongresszuson alulképviseltek; ekkortól pártbeli arányuk már elmarad kongresszusi képviseleti arányuktól. Különösen az 1917 körüli években jelentős különbség mutatkozik pártbeli és országos arányuk között, amely utóbbi 1926-ban az összes balti néppel és a lengye-

Nemzetiség; az egyes források eltérései

IDŐ	FORRÁS	(Az első oszlopban az abszolút számok, a másodikban a %.)									
		oroszok		zsidók		ukránok		lettek-észték		beloruszok	
1917	Szuworov ¹		56,0		9,0		3,0		15,6		1,8
1922	Szuworov	270.409				22.078		9.512		5.534	
	Perepisz		72,0		5,2		5,9		4,9		1,5
	Rigby		72,0		5,2		5,9		4,6 ²		1,5
1925	PCO	535.086	72,2	28.900	3,9	52.000	7,0		1,5 ³		1,5 ³
1927	BSZE ⁴	743.167	65,0	49.511	4,3	134.030	11,7	17.380	1,5	36.420	3,4
	Szuworov	743.167				134.030		17.380		36.420	
	Rigby ⁵		65,0		4,3		11,7		2,6 ²		3,2
	Perepisz		70,9		8,4		8,7		1,8		1,8

1. Szuworov forrása: Perepisz 1922, 34.

2. Balti népek és lengyelek összesen.

3. Az 1,2–1,6 % rovatában, közelebbi megjelölés nélkül.

4. A BSZE hivatkozása: Perepisz 1927, ?.

5. Rigby forrása: *Izvesztyija CK*, Nos. 7–8, avg.-szent. 1923, 61.

Nők aránya a pártban, nemzetiségek szerint (%)

	tagok	jelöltek	összesen
orosz	8,2	12,9	10,4
zsidó	25,1	23,9	24,7
lett	20,1	14,9	19,2
ukrán	5,4	6,8	6,1
belorusz	3,6	6,1	4,7
észt	12,0	10,1	11,4
litván	12,7	2,5	10,3
lengyel	9,2	10,2	9,6
örmény	2,4	2,2	2,3
üzbég	0,2	1,8	1,0
kirgiz	0,3	1,2	0,9
oszét	0,5	12,5	4,2
tadzsik	—	—	—
német	9,9	13,7	11,5

Forrás:

PCO, 116.

lekkel együtt sem éri el az 1 %-ot. Pártbeli arányuk jelentős csökkenésében bizonyára szerepet játszott az a körülmény, hogy a polgárháború idején csoportjukat – amely nagy szerepet játszott a frontokon és a front mögötti Cseka munkájában is³¹ – súlyos veszteségek érték.

Ha a kongresszusi adatokat összehasonlítjuk a 16. pártkonferencia oroszokra és zsidókra vonatkozó adataival – bár ez önmagában kevés a konferenciák jellemzéséhez – látjuk, hogy az oroszok alatta maradnak az erre az időre eső kongresszusok képviseleti arányainak, míg a zsidók felülmúlják azt.³²

Érdekes pótlólagos szempontot adhatnak a 4. sz. táblázatban bemutatott számok, a nők arányáról az egyes nemzetiségi csoportokon belül. Kitűnik, hogy 1925-ben a zsidó nemzetiségű párttagok egynegyede nő, s a lettek esetében is magasabb az arány 20 %-nál. Az észtek és a litvánok esetében is meghaladja a 10 %-ot, míg a németeknél megközelíti azt. Elég csekély

a nők aránya az orosz párttagok soraiban, s még inkább az ukránok és a beloruszok esetében.

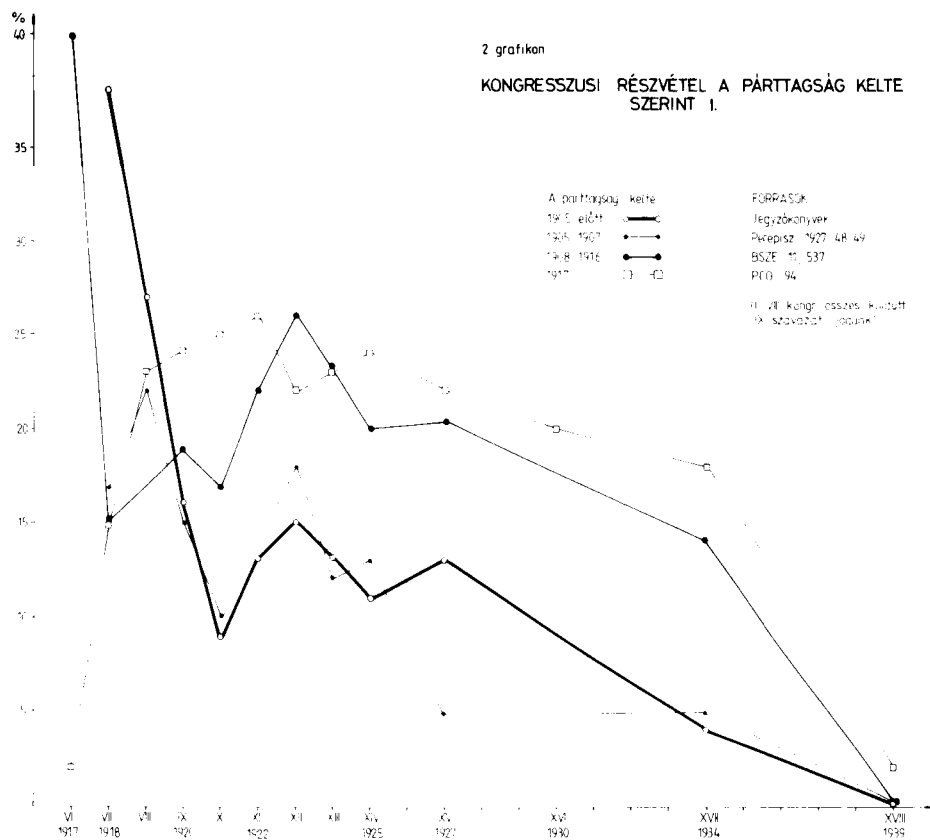
3. *A pártba lépés ideje szerinti megoszlás*

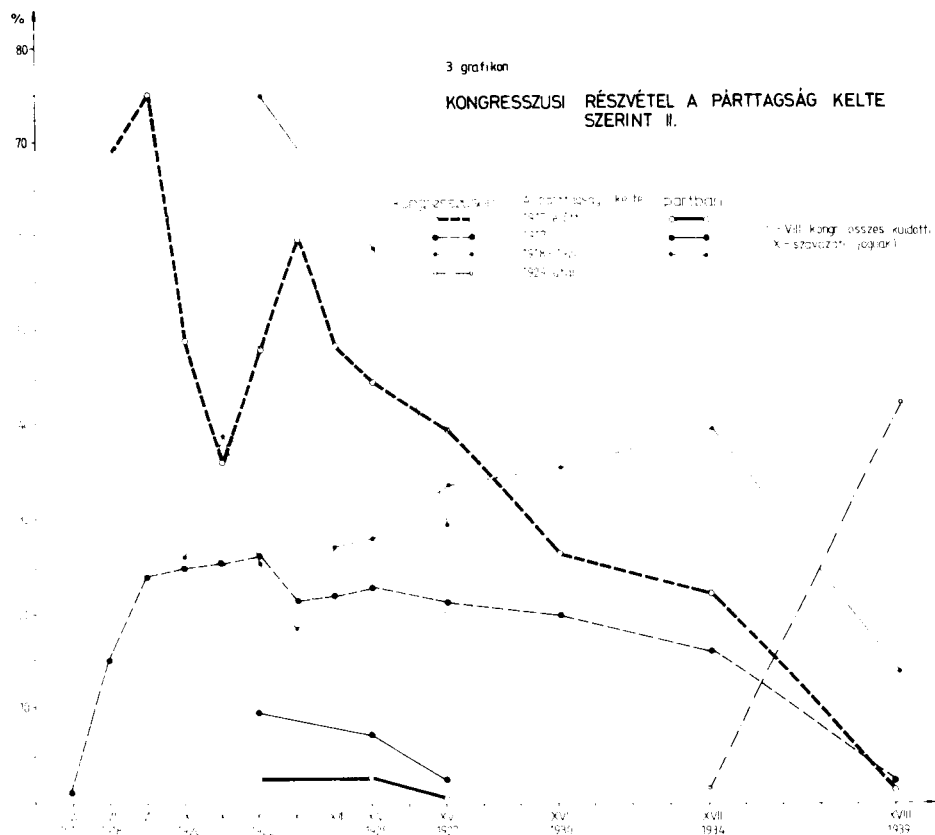
Ennek az ismervnek az esetében már komolyabb problémát jelentett a helyes ismerv-csoportok kialakítása. Évenkénti bontásban az adatok kezelhetetlenek lennének, s a források is valamilyen módon összevont csoportok szerinti adatokat közölnek. Így tehát feltétlenül el kellett végezni valamilyen összevonást; kérdés azonban, hogy milyen elv szerint. A helyes megoldás véleményünk szerint az, amely a korszakolást az egyes periódusok tartalma szerint végzi el. Ennek az elvnek megfelelően, a következő ismerv-csoportokat alakítottuk ki első lépésben: az első forradalomig; maga az 1905–1907-es forradalom; 1908–1916; 1917; innen évenkénti bontásban. Később azonban, e táblázat adatainak feldolgozása során, világossá vált, hogy szükség van egy olyan táblázatra is, amely kevésbé részletes bontást alkalmaz. Ezért indokoltnak látszott a forradalom előtti („földalatti”) szakaszt egyetlen csoportként szerepeltetni, annál is inkább, mert a későbbiek során, a szemlélet vagy az elemzés számára, az ide tartozó emberek egyetlen összefüggő kategóriát alkotnak („régibolsevik”), tekintet nélkül belső megoszlásukra. 1917 mint önálló kategória megtartható, hiszen önmagában is jelentős csoportról van szó. Belső megoszlásának vizsgálata – ti. hogy Október előtti vagy azt követő pártba lépésről van-e szó – sajnálatos módon megoldhatatlannak bizonyult. Az ezt követő három polgárháborús év, 1918–19–20 tartalmi szempontból szintén indokoltan összevonható. 1921–23: az első „csiszotka” évtől a „lenpriziv” kezdetéig: ezt az időszakot is tartalmi hasonlóságok jellemzik, pl. a növekedés visszafogása. A „lenpriziv” mindenképpen választóvonalnak adódik. 1929 a második nagy „párttisztítás” éve, szintén feltétlenül szakaszhatár. Az 1929 utániak az utolsó csoport, akik immár az „egy országban épülő szocializmus” körülményei között lépnek a pártba; ilyen értelemben feltétlenül egy „új generáció” képviselői. – E tömörebb táblázat összeállításával mellett szólt az áttekinthetőség szempontja is. Éppen ezért nem közöljük a részletes táblázatot, s behatóbban a második adatait elemezzük. (ld. az 5. sz. táblázatot és a 2. és 3. sz. grafikon).

Az 5. sz. táblázatot szemlélve, a kép még meglehetősen kusza. A 6. sz. táblázat és az ennek alapján készült grafikon azonban már élesen kirajzol néhány fontos tendenciát. A legszembeszökőbb és legegységesebb irány-

PÁRTBA LÉPÉS IDEJE (összevont)

	SZAVAZATI JOGÚAK					TANÁCSKOZÁSI JOGÚAK							ÖSSZESEN					
	-1917	1917	1918- 1920	1921- 1923	1924- 1928	1929-	-1917	1917	1918- 1920	1921- 1923	1924- 1928	1929	-1917	1917	1918- 1920	1921- 1923	1924- 1928	1929-
VI			-	-	-	-			-	-	-	-			-	-	-	-
VII	34 72,3	5 10,6	1	-	-	-	40 67,8	11 18,6	0	-	-	-	74 69,8	16 15,1	1	-	-	-
VIII		72 23,6		-	-	-				-	-	-				-	-	-
IX	259 48,9	226 42,6	45 8,5	-	-	-				-	-	-				-	-	-
X	244 35,4	175 25,5	262 38,0	0	-	-	82 33,1	51 20,6	108 43,6	0	-	-	326 34,8	226 24,1	370 39,4	0	-	-
XI	252 48,3	136 26,1	132 25,3	2 0,4			90 54,5	28 17,0	45 27,3	2 1,2	-	-	342 49,8	164 23,9	177 25,8	4 0,1	-	-
XII	242 59,4	89 21,8	76 18,6	0	-	-	234 55,9	84 20,1	100 24,0	0	-	-				0	-	-
XIII	364 48,7	172 23,0	203 27,1	9 1,3	0	-	199 47,7	75 18,1	125 30,0	18 4,3	0	-	563 48,3	247 21,2	328 28,2	27 2,3		-
XIV		156 23,5				-												
XV	38,5																	
XVI	341 26,9	253 20,0	449 35,5															
XVII	275 22,4	218 17,8		50 4,1	164 13,4	32 2,6												
XVIII	2,4	2,6	14,4			43,0												

zatot az 1917. előttiiek mutatják: végig megfigyelhető a régiak arányának állandó csökkenése, egy megszakítással a X. kongresszus mélypontja után.

A 17-es párttagok csoportjának vonala sajátos emelkedő-ereszkedő pályán mozog: a VI–VIII. kongresszuson igen gyors emelkedéssel, innen mérsékelt emelkedéssel a XI.-ig, hasonlóan mérsékelt csökkenéssel a XVII.-ig; innen – a „személyi kultusz” ismert eseményei miatt – radikális csökkenés a XVIII.-ra.

A polgárháborús párttagok csoportjának vonala kevésbé egyértelmű. Kezdetben, megjelenésükkor, szinte azonnal maximális képviselethez jutnak a X. kongresszuson, megelőzve az ekkorra radikálisan csökkenő régiak csoportját is. Az ezt követő két kongresszuson – nyilván a „csisztká” hatására – az irányzat megfordul: csaknem megkétszereződik a régiak képvisellete, s ezzel együtt felére csökken a polgárháborúsoké. Számukra a XII. kongresszus a mélypont. Innen képviselhetük ismét fokozatosan növekszik a XVII. kongresszusig, s újra eléri a kb. 40 %-ot. Az 1939-ben megtartott XVIII. kongresszusra e csoport aránya is a sztálini önkény „beavatkozása” következtében csaknem 1/3-ra csökken.

Az 1921–23-as tagok képvisellete a nagyobb csoportokhoz képest végig elhanyagolható. Az 1924–29-esek a XVII.-re jelentősebb képviselethez jutnak, 1939-re azonban nincs adat róluk. Az 1929. utáni tagok 1934-ben kb. 2,5 %-kal szerepelnek; arányuk 1939-re csaknem meghúszoszorozódik, s ők alkotják a kongresszusi delegátusok legjelentősebb csoportját.

Az egyes görbék szélső értékei a következőképpen alakulnak. A X. kongresszuson „a régiak” aránya első mélypontra jut, majd a XII.-en tetőzik ismét 60 % körüli képviseléssel. A XVII.-en a csoport még kb. 1/4-nyi képviseléssel rendelkezik, a XVIII.-ra *abszolút minimumot* ér el. Ezzel párhuzamosan a „17-esek” a XI. kongresszuson „tetőznek”, addigi növekedésük megáll és csökkenésbe fordul. A „polgárháborúsok” első maximuma a X. kongresszus; innen visszaesnek a XII. helyi minimumára, kiegészítendő a régiak emelkedését. Ez, mint már utaltunk rá, bizonyára a „csisztká” eredménye. Abszolút maximumhoz a XVII.-en jutnak, majd a XVIII.-on abszolút minimum-pontjukat éri el. Ekkor egyébként e három kategória együttes képvisellete kb. 20 %-nyi. E fenti csoportok esetében a tendenciaváltás időpontja a XII. kongresszusra esik: ekkor kezdődik a régiak állandó és erőteljes csökkenése, a polgárháborúsok növekedése és a 17-esek enyhe csökkenése. Ez a szakasz a XVII. kongresszusig tart. Kitüntetett helyzetben van a X. kongresszus is, a polgárháborúsok kiemelkedő és a régiak igen alacsony képviselétével.

Ennek az ismérvnek az esetében nem különösebben indokolt a kongresszusi adatoknak a pártra vonatkozókkal való összevetése a maga egyszerű formájában. *Magában a pártnak már 1919 októberében is csak 20 %-ot tesz ki az 1917 október előtti tagok aránya, s csak 8 % a február előttié.*³³ 1922-ben az 1917-es tagok aránya sem éri el már a 10 %-ot, a későbbiekben pedig a régiekkel együtt adtak kb. 10 %-ot. Ennek oka egyrészt a polgárháborús veszteségben keresendő, bár ezt számszerűen igazolni igen nehéz.³⁴ Másrészt, és ez a fő szempont, az esetleges fizikai veszteség nem a párt közép- és felsőszintű vezetőit érintette, hanem az egyszerű párttagokat.

Nem indokolt tehát az egyszerű összehasonlítás, hiszen az 1917 előtti és az 1917-esek a korszakban végig jelentősen felülreprezentáltak, még a XVII. kongresszuson is; (a régiek 1927-ben pl. kb. 40-szeresen). Velük kapcsolatban azt kell figyelembe venni, hogy számbelileg csekély réteget képviselnek; ez a képviselőlet, illetve annak bázisa szűnik meg 1939-re. *A csökkenés így az elit csökkenése:* az 1939-es adat (2,4 %) a közép- és felső szinten addig megmaradt régi párttagok eltávolítását reprezentálja.

A „polgárháborúsok” csoportja a XV. kongresszusig általában igen erősen alulreprezentált: 1922-ben már a tagság 3/4-ét a polgárháborús tagok alkotják. Ezt a fajta aránytalanságot azonban természetes jelenségnek kell tekintenünk. 1927 után a tendencia megfordul, a csoport felülreprezentált lesz. Ebben nyilván a „lenprizív” hatását kell látnunk: *a párt 1927-re állományát tekintve megújult.*

Az 1922-es párttisztítás hatása ebből a szempontból nem érzékelhető, azonban befolyással volt a túl- vagy alulképviselőlet mértékére,³⁵ ahogyan a „lenprizív” esetében is láttuk.

Érdemes e helyen összehasonlítást tenni egy következő ismérvel, az életkorral. Ti. az a tény önmagában is sokatmondó, hogy a delegátusok életkora a VI–XI. kongresszuson nagyjából változatlan maradt. A testület megújulása, a fiatalok bekerülése – legalábbis közvetett módon – újkéletű párttagsággal rendelkezők bevonására utal.

A tanácskozási és szavazati jogú küldöttek képviselői arányait összehasonlítva megállapíthatjuk, hogy a tanácskozási jogúaknál megfigyelhető a „legrégebbi” (1905 előtti) párttagok túlképviselőlete a szavazati jogúakkal szemben. Az egyes arányok a X–XIII. kongresszuson a következők: 8,8 – 11,3; 13 – 23; 15,4 – 23,5; 12,8 – 19,3 %. A régi párttagok összességére nézve azonban ez az összefüggés nem igazolódik: az 1905–07-esek és az 1908–16-osok csoportjában a szavazati jogúak aránya a magasabb.

4. *Életkor*

Az életkori ismérvcsoportok kialakítása tulajdonképpen kézenfekvő volt, noha mégsem teljesen egyértelműen megoldható. A vizsgálat számára ui. természetesen adódna a 20–30–40–50 évnél a csoportathárók megvonaása, néhány adat azonban 25–35-ös csoportathárookra vonatkozik; e problémát azonban sikerült kiküszöbölnünk. Így 5 csoportot alakítottunk ki: a 20 év alattiakét, a 20–30 évesekét, a 30–40 és a 40–50 évesekét, valamint az 50 év fölöttiekét. Teljes adatok csak az 1919–1930 közötti időszakra állnak rendelkezésre, s ekkor is csak a szavazati jogukat vehettük figyelembe. Az adatokat a 6. sz. táblázat tartalmazza.

Grafikusan ábrázoltuk a négy fő életkori csoportot; a 20 év alattiakat – mint töredéket – nem szerepeltettük (ld. 4. sz. grafikon).

A grafikonok első megközelítésben is igen jól követhetők és teljesen egyértelmű tendenciákat rajzolnak fel, ha kezdőpontnak a IX. kongresszust választjuk. A VIII. kongresszus még más képet mutat, illetve a VIII–IX. közötti mozgás éppen ellentétes irányú a következőkben tapasztalhatóval. Ilyenformán az életkori adatsor alakulását három szakaszra bonthatjuk. A IX–XV. kongresszus között mindhárom nagy csoport irányváltozás nélkül mozog: *a 20–30 évesek csoportja 1930-ig egyfolytában csökkenő aránnyal képviselteti magát.* A IX. kongresszuson képvisletük még igen tekintélyes: 55 %. A XVI. kongresszusra ez az arány éppen 10 %-ra csökken. Ez a súlyos arányvesztés láthatóan a 30–40 és 40–50 év közötti korcsoport javára történt: e két csoport kb. egyenlő arányban jutott hozzá a legfiatalabbak elvesztett képvisletéhez.

A 30–40 évesek csoportjának részesedése az első szakaszban (VIII–IX.) kb. 10 %-kal csökken; ettől fogva a XV. kongresszusig folyamatosan emelkedik. Gyakorlatilag az ekkor elért arányt tartja meg a XVI.-ra (62–60 %).

A 40–50 éveseknél hasonló a helyzet: a VIII–X. kongresszus között arányuk csökken; az ekkori kb. 7 %-ról kezd emelkedni, jóllehet növekedésük kevésbé egyértelmű, mint az előbbi csoporté: megfigyelhető egy kisebb visszaesés. Képvisletük a XV. kongresszuson tetőzik, ekkor a küldöttek kb. 1/4-ét adják.

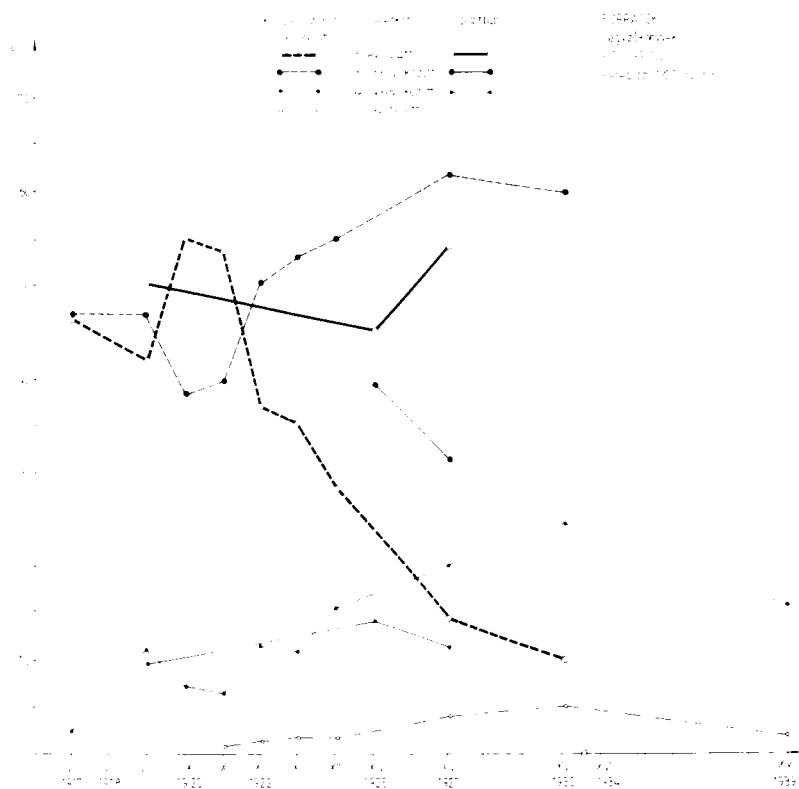
A harmadik szakasz sajátosságaira (ez a XVII–XVIII. kongresszust jelenti) csak következtetni tudunk, a XVIII. kongresszuson a két idősebb korcsoportra adott viszonylagos számok alapján. Eszerint a tendencia a XVI., de inkább a XVII. kongresszus után megfordult: *a két idősebb korosz-*

ÉLETKOR

	SZAVAZATI JOGÚAK				TANÁCSKOZÁSI JOGÚAK				ÖSSZESEN			
	-29	30-39	40-49	50-	-29	30-39	40-49	50-	-29	30-39	40-49	50-
VI												
VII												
VIII									128	140	35	2
									42,0	45,9	11,4	0,6
IX	291	203	36									
	54,5	38,0	7,0									
X	363	274	45	8	131	86	26	5	494	360	71	13
	52,8	39,8	6,5	1,2	52,8	34,7	10,4	2,0	52,8	38,5	7,6	1,4
XI	192	260	58	7	80	53	24	6	272	316	82	13
	37,1	50,3	11,2	1,4	49,1	32,5	14,7	3,7	40,0	46,0	12,1	1,9
XII	34,6	52,9	10,5	2,0								
XIII	205	413	115	15	124	182	82	29	329	595	197	44
	27,4	55,2	15,4	2,0	29,7	43,8	19,5	7,0	28,2	51,1	16,9	3,8
XIV	22,8											
XV	14,0	62,0	20,0	4,0								
XVI	10,0	60,0	25,0	5,0								
XVII												
XVIII	49,5	32,0	15,5	3,0								

4. grafikon

ÉLETKOR

osztály képviselőjének növekedése csökkenésbe fordult át. Ha elfogadjuk, hogy a 30–40 évesek XVI. kongresszuson indult csökkenése is folytatódott a XVIII.-ig, akkor az idősebb korosztályok e veszteségeit a fiatalok újbóli előretörése kompenzálta. Így legalább 20 %-os növekedésüket kell feltételeznünk (kb. 30 %-ig), ám lehetséges, hogy ez túl szerény számítás.

A X. kongresszus kiemelkedően fiatal képviselője után a XI. párttisztítás utáni kongresszuson e képviselő radikális csökkenése figyelhető meg, amelyet a két idősebb csoport hasonló növekedése egészít ki. Ez feltehetően összefüggésbe állítható azzal a körülménnyel, hogy a „csisztka” során sok fiatalat távolítottak el a pártból, akik egyaránt fiatalok voltak életkorukat és párttagságukat tekintve.

A harmadik szakaszban bekövetkezett változásokat valószínűleg szintén összefüggésbe kell hoznunk a 30-as években bekövetkezett mesterséges beavatkozással, amely elsősorban éppen a már korosodó, régebbi párttagokat, a kongresszuson képviselt középszintű vezetőket távolította el a pártból.

E helyen is utalnunk kell arra a körülményre, hogy az egyes ismérvek szerinti elkülönített vizsgálat sem fedheti el előlünk az egyes ismérvek változásainak kölcsönös összefüggését. Így pl. *természetes korreláció van az életkor és a „pártsztázs” – a pártba való belépés dátuma – ismérve között.* Az életkor ugyanakkor kapcsolatban áll a képviselő állandóságával: nagyobb mértékben állandó küldöttállomány pl. az átlagos életkor növekedését vonná maga után, illetve megfordítva. Valószínűleg a képzettség és a foglalkozás között is kimutatható ilyen kapcsolat, s elképzelhető, hogy más ismérvek között is mutatkozna. A fentieknek megfelelően, a delegátusok átlagéletkorának a VI. és X. kongresszus között mutatkozó megközelítő azonossága indirekt módon utal a „pártsztázs” csökkenésére és az állomány viszonylag nagyarányú megújulására.

A párt, a maga egészében, a vizsgált korszakban végig fiatal maradt. 1919. októberében pl. a tagságnak mindössze 10 %-a volt 40 évnél idősebb.³⁶ Ekkor a 30 év alattiak több, mint 50 %-ot tesznek ki. 1925-re az állomány némileg megváltozik: a 30 évnél fiatalabbak ekkor a párttagság 45 %-át alkotják, tehát esetükben az 1919-es adathoz képest némi csökkenés tapasztalható; ennek ellentétéként, 10-ről kb. 13 %-ra nő a 40 évnél idősebbek aránya. A 30-asok 40 % körüli aránnyal szerepelnek.³⁷ 1925 után a korábbi irányzat a pártban megfordul: 1927-ig jelentős (10 %-os) növekedést érnek el a huszonévesek; arányuk a párt egészében eléri az 54 %-ot, így abszolút többségbe kerülnek. Ezzel szemben, a másik két fő korcsoport képviselőinek aránya a párton belül csökken, mégpedig erőteljesen a 30-asoké

(40-ről 32 %-ra) és mérsékelten a 40-eseké (11,5 %).³⁸ Az adatok fényében elmondható, hogy *a bolsevik párt nemcsak fiatal volt, de a 20-as évek végéig tovább fiatalodott.*

Ez a tendencia – legalábbis az 1925 utáni – éppen az ellenkezője a kongresszusi képviseletben tapasztalhatónak. Miközben a pártban csökkent a két idősebb generáció aránya, kongresszusi képviseletük kb. 1930-ig növekedett. *A huszonévesek a pártban 1927-re abszolút túlsúlyba jutnak, miközben kongresszusi képviseleti arányuk radikálisan csökken.* Az ellentétes tendenciák első megközelítésben nyilván az e testületben képviselt középszelet megállapodottabb korúakból verbuválódásával magyarázható, s ennyiben természetesnek mondható.

Vizsgált korszakunkat – különösen a fordulópontnak tekinthető XI. kongresszus után –, az előzőknek megfelelően, végigkíséri a fiatalok igen nagyfokú alulreprezentációja, az alulreprezentációs rés növekedésével. A harmincévesek esetében a tendencia hasonló, ám fordított előjelű: a csoport felülreprezentált, s a rés növekszik. A 40–50 év közöttiek kb. 1923-ig még alulreprezentáltak, a XIII. kongresszus után felülreprezentáltak lesznek, 1925–27 között a rés növekedésével. Úgy látszik, az 50 éven felüliek 1927-ben valamelyest túlképviseletet; a korszakban azonban arányuk elenyésző.

Érdekes lenne a későbbiekben a párt legfelsőbb vezetésének életkori adatait is az eddig vizsgált két adatsor mellé állítani. Néhány 1927-re számított példát bemutatunk: *a Politikai Bizottság 17 tagjának és póttagjának adatai alapján a testület átlagos életkora 41,1 év.* (A legidősebb Kalinyin 52, a legfiatalabb Molotov 37, a póttagok közül Kaganovics 34, Andrejev és Mikojan 32 éves.) *Ezek szerint a felső vezetés is fiatalnak mondható, noha természetesen a párt átlagánál idősebb.*

5. Képzettség

A küldöttek képzettség vagy iskolai végzettség szerinti csoportosítása során az egyes ismérv-változók nagyjából adottak voltak. *Különválasztottuk mindenekelőtt a felsőfokú iskolai végzettséggel rendelkezőket,* de nem soroltuk hozzájuk a befejezetlen felső képzettséggel rendelkezőket. Ez utóbbiak a következő csoportba, *a középfokú végzettséggel rendelkezők csoportjába* kerültek. Ugyanígy, a befejezetlen középfokúakat *az alsófokúak kategóriájához* számítottuk. E harmadik nagyobb ismérv-csoport kialakításakor mérlegelni kellett, hogy az e három nagyobb csoport egyikébe sem sorolható képzettség-típusokat (városi, önképzés, börtönbeli képzettség)

– amelyek igen gyakran előforduló megjelölések – hová soroljuk. Tehát kialakítsunk-e egy nagyobb csoportot, amely tartalmazza a két felsőn kívüli összes típust, vagy különálló „egyéb” kategóriaként kezeljük az egyéltelenül nem besorolhatókat. Mi ezt az utóbbi megoldást választottuk, de a párt egészére nézve a grafikonon közöljük a nagyobb csoport adatait is. Választásunkat indokolja az a tény, hogy *a hivatalos intézményi formákon kívüli képzés során elsajátított tudásmennyiség korántsem biztos, hogy alacsony szintűt, alsófokút jelent. A bolsevik párt sok kiemelkedő, feltétlenül képzett vezetője ilyen keretek között szerezte meg tudását.* Fontos sajátosságok viszont éppen abból adódnak, hogy a két első csoport aránya hogyan alakul; a negyedik, „egyéb” csoport képviselője a régi párttagsággal rendelkezők arányának alakulásával állítható összefüggésbe.

Az elemzés kezdőpontja a VIII. kongresszus: ekkor a megoszlás nagyjából 25–25–35–15 % a négy csoportra nézve. Innen továbbhaladva, a két szélső kategória mozgása homogén szakaszt jelöl ki, amelynek másik határpontja a XVI. kongresszus. *A felsőfokúak aránya nagyjából a korszak egészén keresztül csökken, míg a másik oldalon fokozatosan növekszik az alsófokúak képviselője.* Az előbbiekről részaránya kb. 10 %-ra esik vissza, míg az utóbbiaké eléri a 75–80 %-ot. Az irányok azonosak a szavazati és tanácskozási jogúak esetében egyaránt. A középfokú képzettséggel rendelkezők változása nem jelöl ki az előzőkhöz hasonló tág szakaszhatárokat, hanem két rövidebb szakaszt ír le. A csoport kb. a XII. kongresszusig emelkedő irányzatú; ekkor tendenciája megfordul és csökkenő lesz, egészen a XVI.-ig. E kongresszus mindhárom kategória esetében szakaszhatár. Addigi tendenciájuk ekkortól kezdve megfordul: a XVII. és XVIII. kongresszus időszakára a felsőfokúak aránya növekszik, ugyanígy a középfokúaké is, míg az alsók aránya jelentősen csökken.

Nyilvánvaló magyarázatot találhatunk e mozgásokra, ha tekintetbe vesszük az általános körülményeket. Természetes jelenségnek látszik, hogy *a régi párttagok arányának csökkenése a korszakban együttjárt a legképzettebbek háttérbeszorulásával.* A párt döntő tömegeit – a kongresszusi képviselőket is befolyásoló módon – az újonnan belépett, alacsony műveltségi cenzussal rendelkezők alkották immár. A régi típusú, gazdag forradalmi tapasztalatokkal rendelkező és magas képzettségű bolsevik forradalmárok a párton belül elenyésző kisebbségbe szorultak. A húszas évek végétől azonban – a szocializmus építésének felgyorsulásával párhuzamosan – megkezdődött a proletár származású káderek felső tanintézetekbe irányítása, egy új értelmiség kialakításának kísérlete. Korábban, tudjuk, a „szakértő” szó-

KÉPZETTSÉG

SZAVAZATI JOGÚAK				TANÁCSKOZÁSI JOGÚAK				ÖSSZESEN				
	felső	közép	alsó	egyéb	felső	közép	alsó	egyéb	felső	közép	alsó	egyéb
VI												
VII												
VIII									73 23,9	76 24,9	113 37,0	43 14,1
IX	107 21,0	124 23,0	170 32,0	129 24,0								
X	112 16,2	167 25,7	334 48,4	67 9,7	57 22,9	82 33,1	95 38,4	14 5,6	169 18,0	259 27,6	429 45,7	81 8,6
XI	68 13,1	149 28,8	234 44,8	71 13,6	27 16,3	41 24,9	89 53,9	8 4,8	95 13,8	190 27,7	323 47,0	79 11,5
XII		29,4 49,7										
XIII	41 5,5	134 17,9	500 66,8	73 9,8	59 14,0	113 27,2	206 50,1	36 8,7	100 11,6	247 21,3	706 50,8	109 9,4
XIV	5,1	22,3	66,1									
XV												
XVI	92 7,2	163 12,9	1013 79,9		144 16,2	148 16,8	599 67,2		236 10,9	311 14,4	1612 74,7	
XVII	10,0	31,0	59,0									
XVIII	496 31,5	352 22,5	721 46,0		116 25,0	126 27,0	224 48,0		612 30,1	478 23,5	945 46,4	

hoz állandó jelzőként a „burzsoá” társult: most megkezdődött a termelés szocialista specialistáinak kiképzése.

Ezeknek a mozgásirányoknak jól megfelelnek az egyes szélsőértékhe-lyek is. A VIII. és a XVI. kongresszus kitüntetett pont a felsők és az alsók számára is: a VIII.-on a felsők maximumot, az alsók minimumot érnek el; a XVI.-on a felsők minimuma és az alsók maximuma figyelhető meg. A közép-fokúak képviselőiténak maximuma először a XII., majd a XVII. kongressz-uson mutatkozik; a minimumhely az ő esetükben is a XVI. kongresszus. Ki kell még emelni az alsófokúak helyi maximumát a X. kongresszuson, azaz gyors növekedésüket a IX.-hez képest. Ez újabb adalék a X. kongresz-szus jellegzetességeihez. A változások üteme, kisebb kiugrásokat leszámít-va, egyenletesnek mondható. Az 1921-es „csisztka” után némileg csökkent az alsófokúak képviselői aránya, de pl. a felsőfokúak egyenletes csökkené-sében a párttisztítás semmiféle törést nem okozott.

A lenini behívó bizonyára megnövelte a képzetlenebbek pártbeli ará-nyát; ennek a képviselőre gyakorolt hatása azonban nem érzékelhető. Ugyancsak nem megragadhatók az 1929-es párttisztítás következményei sem. Ahogyan már utaltunk rá, a XVI. kongresszus után bekövetkezett ten-denciaváltások a hivatalos politika megváltozásának következményeiként foghatók fel.

A párthoz való viszony tekintetében megállapíthatjuk a következőket: a felsőfokú képzettséggel rendelkezők sokszoros felülreprezentációja a kor-szakban végig megmarad. Képviselői arányuk csökkenése csak a különbség csökkenését eredményezi. Arányuk a párt egészében 1919-ben 5 % körül volt, 1922–27 között pedig 2 % alatt maradt. A középfokúak aránya a párt egészében 8–10 % körül mozgott. 1930-ig a korszakra jellemző 2–2,5-szörös felülreprezentációjuk fokozatosan csökkent; a továbbiakra nincsenek adataink.

Az alsófokú képzettséggel rendelkezők két görbéje éppen fordított irányzatú: pártbeli arányuk csökkenésével képviselőtük növekedése jár együtt. A két görbe 1927-ben találkozik: a XV. kongresszuson megszűnik sokáig jelentős alulképviselőtük.

6. Szociális helyzet – foglalkozás

Már a bevezetőben említettük, hogy ennek az ismértvnek a vizsgálata okozta a legtöbb problémát. Az adatok összegyűjtése, az egymásnak ellent-mondó forrásközlésekben való tájékozódás, s az összeállított táblázatok ér-

tékelése egyaránt nehéznek bizonyult. Mindenekelőtt arról kell szólni, hogy mit takar e két fenti kifejezés, és mi indokolja e két, egymástól *eltérő* ismérv együttes tárgyalását. A pártfórumokon, a hivatalos pártstatisztikákban és más forrásokban a párttagság társadalmi (szociális) helyzetének leírásakor a sokaságot három, esetleg négy kategóriára osztották, és osztják ma is: munkásokra, parasztokra, alkalmazottakra; a negyedik, „egyéb” kategória legtöbbször a harmadikkal együtt szerepel. A besorolás alapelve kétségtől az alapvető társadalmi osztályok szerinti elkülönülés volt: a három nagy kategória az új, szocialista társadalom alapvető osztályait van hivatva reprezentálni. Milyen ismérvek szerint döntötték el azonban korszakunkban azt, hogy valakit melyik kategória alá kell besorolni? A társadalmi osztályok szerinti elkülönítés nyilvánvalóan a társadalmi újratermelés rendszerével, az abban elfoglalt pozícióval áll összefüggésben: bizonyára e pozíció alapján végezték el. Kérdés azonban, először, hogy magának a besorolandó személynek a helyzetét vették-e figyelembe. Azaz, szociális helyzetben nem szociális *származást*, a szülők társadalmi (osztály-) helyzetét értékelték-e? Ez lenne az egyik szélső eset. A másik nyilván az, hogy a besorolandónak az újratermelés rendszerében elfoglalt *aktuális helyzetét* tekintik. Azonban, amint ez a forrásokból kitűnt³⁹, az osztályozás alapja, legalábbis a vizsgált időszakban, éppen egy harmadik, tulajdonképpen a fenti két szempont között helyet foglaló megfontolás volt. Azt, hogy egy adott személy szociális helyzete szerint mely kategóriába sorolandó, az határozta meg, hogy *1917 előtt* (a forradalomig) *milyen kapcsolatban állott a társadalmi újratermelés rendszerével*. Származásától és éppen aktuális foglalkozásától *függetlenül*, az minősült tehát pl. munkásnak, aki a forradalom győzelme előtt az iparban foglalkoztatott bér munkás volt. A szociális helyzet kategóriája így egyfajta „*eredeti foglalkozás*” megjelölésére szolgált, amely egyúttal hivatva volt jellemezni a párt osztályjellegét is.

A forrásokban (pártstatisztikákban, kongresszusi jegyzőkönyvekben) ritkábban közölt *foglalkozás-megjelölés* a személynek az aktuális munkamegosztás-újratermelésbeli helyzetét jelölte. Ezért azután, ha reális képet akarunk nyerni a párt szociális összetételéről, e két ismérv szerinti megosztás *együttes* figyelembevételére van szükség. Ez a körülmény indokolja együttes elemzésüket.

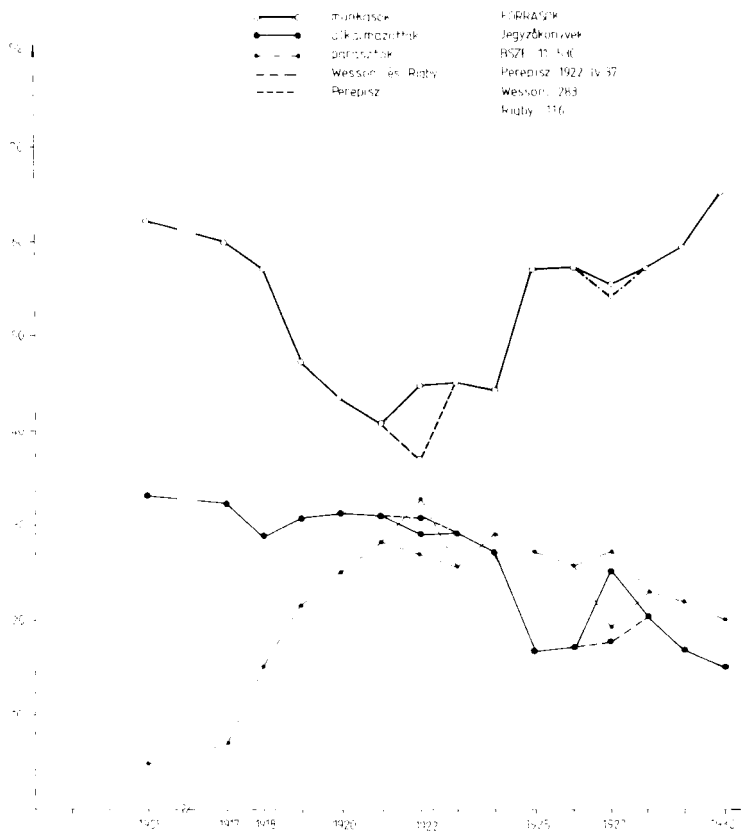
Az egyes ismérv-változók adottak voltak a szociális helyzet esetében az „alkalmazott” és az „egyéb” kategóriát összevontan kezeljük. Annál nehezebb volt a megfelelő csoportok kialakítása a foglalkozásra nézve, tekintettel arra, hogy a források egészen eltérő osztályozást alkalmaznak. Végül

SZOCIÁLIS HELYZET

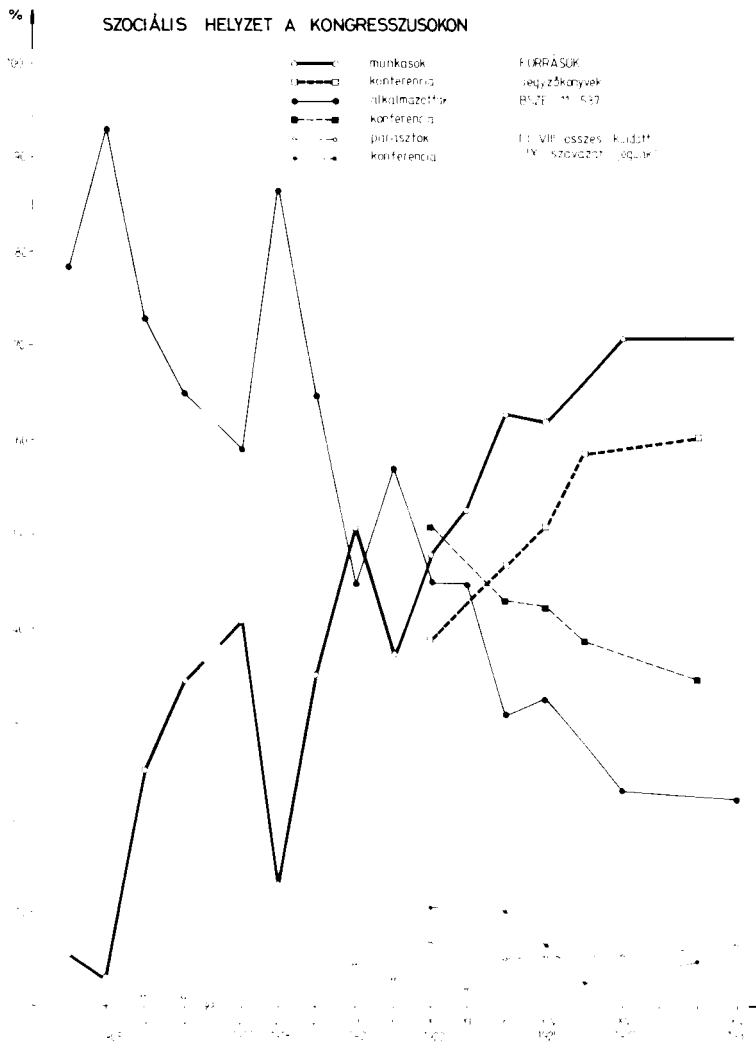
	SZAVAZATI JOGÚAK			TANÁCSKOZÁSI JOGÚAK			ÖSSZESEN		
	munkások	parasztok	alkalmazott és egyéb	munkások	parasztok	alkalmazott és egyéb	munkások	parasztok	alkalmazott és egyéb
VI		–					70	–	101
							40,9		59,1
VII	4	–					4	–	26
							13,3		86,7
VIII	108	–					108	–	197
							35,4		64,6
IX	270	24	236						
	51,0	4,5	44,5						
X	257	21	396						
	37,2	3,0	59,8						
XI	250	37	235	81	13	71	331	50	306
	47,9	7,0	45,1	49,0	7,9	43,1	48,2	7,3	44,5
XII	216	8	184						
	53,0	1,9	45,1						
XIII	473	40	235	194	32	191	667	72	326
	63,2	5,4	31,4	46,5	7,7	45,8	57,3	6,2	36,6
XIV	413	39	213						
	62,2	5,7	32,8						
XV	637	51	208						
	71,1	5,7	23,2						
XVI	71,2	6,7	22,1				66,5		
XVII	60,0	8,0	32,0						
XVIII									

6 grafikon

SZOCIÁLIS HELYZET A PÁRTBAN

7. grafikon

is, a következő ismérv-csoportok felvételét tartottuk a leghelyesebbnek: munkások „a munkapadtól” (termelő munkások); parasztok „az eke melőlől” (dolgozó parasztok); gazdasági (irányító) foglalkoztatottak; pártmunkások, funkcionáriusok; szovjet-alkalmazottak, államigazgatási funkcionáriusok; szakszervezeti funkcionáriusok; a hadsereg és a belügyi apparátus tagjai⁴⁰; tudományos és kulturális dolgozók.⁴¹

A táblázatok és a grafikonok részletesebb elemzését elsősorban tehát a szociális helyzetre vonatkozóan, és az 1917–1930 közötti időszakra végezzük el. A 8. sz. táblázat és a 7. sz. grafikon tartalmazza a kongresszusok küldötteinek szociális helyzet szerinti megoszlását, a II–XVI. kongresszus adatai alapján. Ezen a grafikonon feltüntettük a XII–XVI. pártkonferencia adatait is.

A grafikonok már első pillantásra is jól érzékelhetően rajzolják fel az uralkodó tendenciákat.

Az 1917 előtti négy kongresszus fő iránya az alkalmazottak (a harmadik kategória) arányának csökkenése (III–V. kongresszus), illetve a munkások arányának növekedése. Az 1917-es VI. kongresszuson az alkalmazottak és a munkások aránya 40–60 %; a parasztok képviselői ekkor minimális. A VII. kongresszusnak az általános tendenciától eltérő arányától eltekinthetünk; korábban már utaltunk e tanácskozás rendkívüli jellegére. Az ezután következő időszakban (IX–XI.) következik be a fordulat: a munkások képviselői ettől kezdve végig felülmúlja a harmadik kategória képviselőit; részarányai különbsége is fokozatosan nő a XV. kongresszusig. Részletesebb vizsgálatra a tágabban értelmezett „átmeneti szakasz” (VIII–XII. kongresszus) adatai szorulnak. A párt összetételéből és jellegéből következően természetesnek kell tekintenünk a forradalom előtti időszak magas „alkalmazotti” arányait, s szintén nyilvánvaló adottság a munkások többsége jutása a szovjethatalom konszolidációjának időszakában.

A munkások már a IX. kongresszuson túlsúlyra jutnak a harmadik kategóriával szemben, azonban a kritikus X. kongresszust ismét az utóbbiak többsége jellemzi. A „csisztka” utáni kongresszuson (1922, XI.) ismét a munkások javára billen a mérleg nyelve, többségük azonban minimális. 1923-ban, a XII. kongresszuson még mindig nincs nagy különbség közöttük (kb. 7 %). A képviselői arányok jelentősebb módosulása csak a lenini behívó utáni első kongresszuson következik be. Ezek a tendenciák, mint látni fogjuk, jól megfelelnek a párt egészére vonatkozó mozgásirányoknak. Ezek alapján, a görbék két (esetleg három) szakaszra oszthatók; a szakaszhatárok

mindkét kategória esetében azonosak. Első szakasz: 1917-ig; második szakasz: 1918–1920; harmadik szakasz: 1921 után.

A tendenciák egyneműségének megfelelően, igen egyértelműen jelölhetők a maximum- és minimum-pontok. A munkások esetében a III. (illetve VII.) kongresszus minimumától a XV–XVI. kongresszus maximumáig tart a növekedés. A harmadik kategória esetében, ennek éppen ellentétéként, a III. (VII.) kongresszus maximuma, és a XVI. kongresszus minimuma figyelhető meg.

A paraszti kategória képviselte, láttuk, 1917 előtt minimális volt. Nos, 1918–19-ben még ennél is kevesebb: a kongresszuson egyáltalán nincsenek ebbe a szociális kategóriába tartozók. 1920-tól, a IX. kongresszustól kezdve képviseltetik magukat, arányuk azonban végig jelentéktelen, még a X. kongresszus maximuma sem éri el a 8 %-ot. 1925-től arányuk egyenletesen 6 % körül mozog.

Mint már írtuk, a képviseleti arányok 1920–1925 közötti módosulása a munkások javára, pontosan megfeleltethető a pártban ebben az időben bekövetkezett két „mesterséges beavatkozásnak”, az 1921. évi „csisztkának” és az 1924. évi „lenprizivnek”. Az ezek hatására a pártban bekövetkezett arányeltolódások tisztán megmutatkoznak a kongresszusi képviselet módosulásában is. Ezt a körülményt is megfigyelhetjük a pártra vonatkozó arányokat, illetve az egyes kategóriák pártbeli arányát és kongresszusi képviseletét bemutató grafikonon; (ld. a 7–10. sz. grafikonokat).

Az egész párt szociális helyzetének alakulását tekintve a kép kevésbé egyértelműnek mutatkozik, a megoszlás időbeli alakulása nem annyira egyirányú, mint a kongresszusi képviselet esetén. A munkások ereszkedő-emelkedő görbéjét alulról a paraszti kategória emelkedő-ereszkedő görbéje egészíti ki. Esetükben a grafikon két, világosan elkülöníthető, ellentétes irányú szakaszra oszlik. A harmadik kategória vonala egyirányú: egy kiugrástól eltekintve, egyenletes – korábban lassabb, később gyorsabb – ütemben csökkenő tendenciájú. Mindhárom görbe kritikus pontja – kettő esetében szélsőérték-helye – az 1920–23 közötti időszakra esik. A munkások képviselte 1921-ben jut minimumra. Ennek ellentétele a paraszti arányok 1921–22-beli tetőzése, amelyet még egy hasonló csúcspont követ 1924-ben. Ha az elfogadottabb adatváltozatot vesszük figyelembe, úgy látszik, hogy az 1921-es párttisztítás után 1922 és 1923 januárjára a paraszti arány csökken – a „csisztká” előtti egyik fő probléma éppen a parasztok párton belüli túlzott részaránya volt –, azonban 1924. január 1-re ismét a 30 % közelébe jut; ez maximum-hely is. A lenini behívó újból korrigálja az arányokat, és jelentős

túlsúlyra juttatja a munkásokat a harmadik kategóriával szemben (több mint 12 %-os növekedés az egyik oldalon, 10 %-nyi veszteség a másikon). Ez a beavatkozás egyúttal a tendenciafordulás kezdőpontja lesz a munkások számára, noha a csoport gyarapodása ezután sem töretlen: 1927–29-ben arányuk stagnál. Végül az 1929. évi újabb párttisztítás eredményeként immár 65 %-ra nő részarányuk a párton belül.

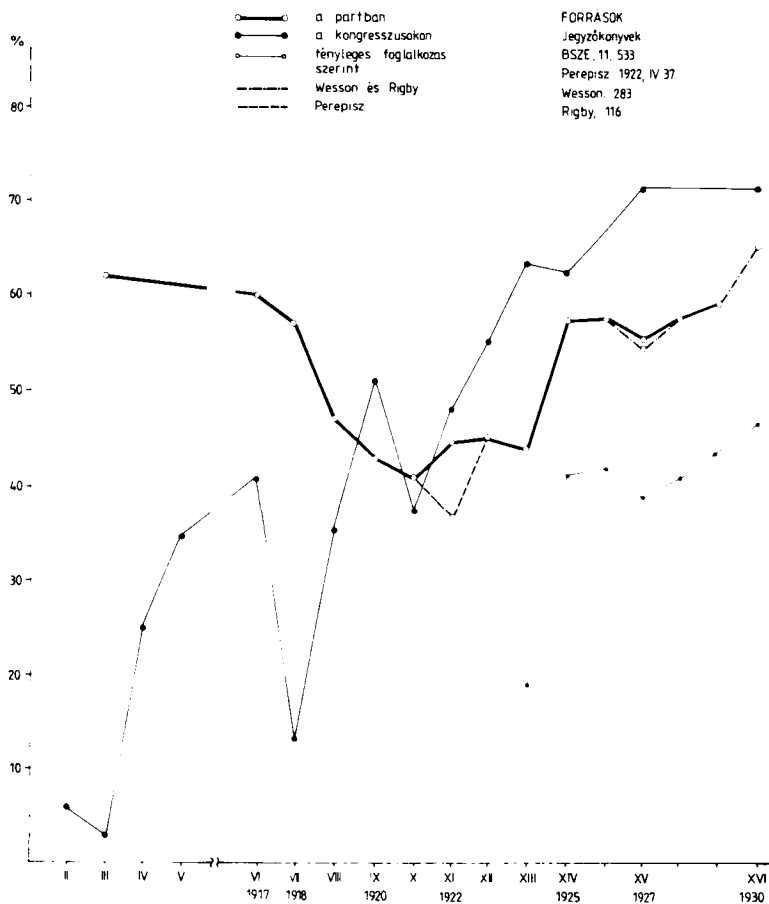
A paraszti részarány az 1921-es és 1924-es tetőzés után folyamatosan csökken, míg a harmadik kategória aránya 1925 elejére radikálisan visszaesik. Ez többek között azt eredményezi, hogy a parasztok aránya először 1924-ben kevésbé, majd 1925-ben jelentősen, s ezután folyamatosan felülmúlja az alkalmazottakét. Az 1927-es adatváltozatok közül valószínűbbnek tűnik a „mérsékelt” (amely szerint a két kategória görbéje nem keresztezi egymást), különösen, hogy ez az érvényesülő irányzatnak is jobban megfelel.⁴²

A párt szociális helyzetének alakulását igen élénk figyelem kísérte a bolsevik teoretikusok részéről is. Látszólag a „szociális helyzet” volt a leg-többet idézett pártstatisztikai ismérv, s az egymással elméletileg is szemben-álló és polemizáló irányzatok mindegyike erre hivatkozva óhajtott és vélte igazolni álláspontját. A „megfelelő” vagy „kíváncos” szociális összetétel problémája egyrészt időről-időre foglalkoztatta a legfelsőbb pártfórumokat, amelyek az általuk elrendelt mesterséges beavatkozásokkal is összhangba kívánták hozni a tényleges állapotokat az elméletileg megfelelőnek tartottal; ezzel egyszersmind az ellenzék érvelésének alapját is megszüntetni óhajtották. A „nem megfelelő” szociális összetétel viszont más oldalról hivatkozási alap volt az ellenzék számára, a párt „elburokratizálódott apparátusának” támadásakor. Életének utolsó tevékeny esztendejében Lenin is különleges figyelemmel fordult e problémakomplexum felé. Bár több alkalommal rámutatott arra, hogy nincs feltétlen és minden körülmények között meghatározó kapcsolat egy adott párt szociális talaja és az általa követett politika között,⁴³ mégis úgy vélte, hogy „pozitív” át kell formálni a párt és vezető szervei szociális arculatát, különben a párt menthetetlenül jóvátehetetlen belső torzulást szenved.

Ha az egész párt szociális összetételét és a kongresszusi küldöttállomány hasonló jellemzőjét az egyes kategóriákra külön-külön egymás mellé állító grafikonokat tekintjük, a következőket látjuk. A munkásokra vonatkozó grafikonok együtt szemlélve is két különálló, egymástól jól elhatárolható szakaszra oszthatók. 1920-ig egyfolytában erősen alulreprezentált csoport, az első négy vizsgált kongresszuson legkevesebb kétszeres arányban.

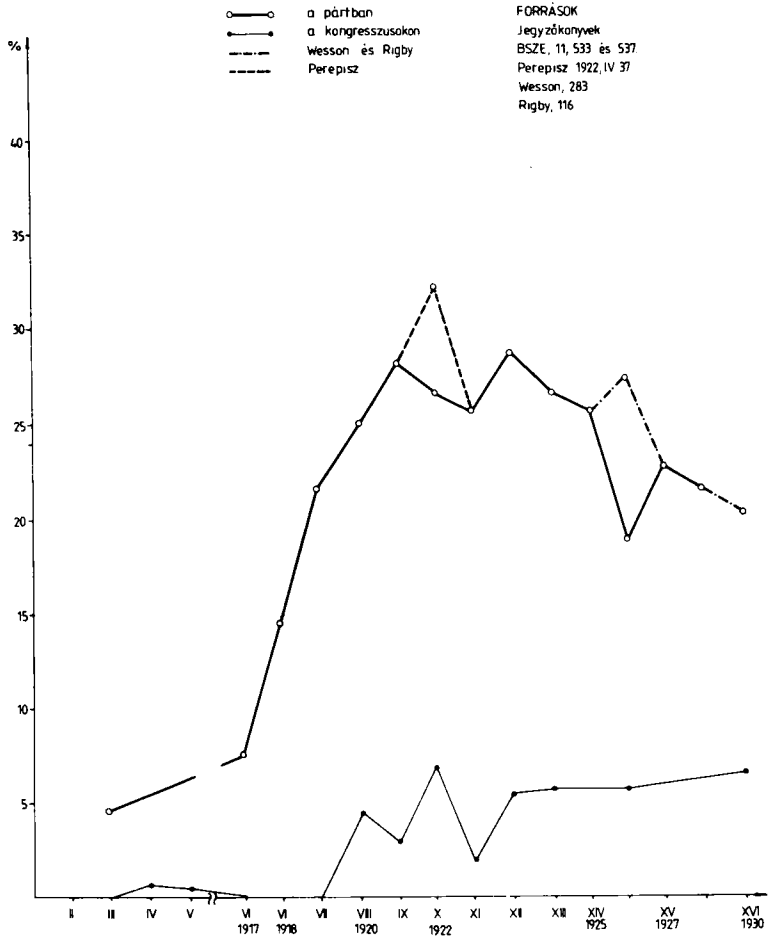
8 grafikon

SZOCIÁLIS HELYZET – munkások

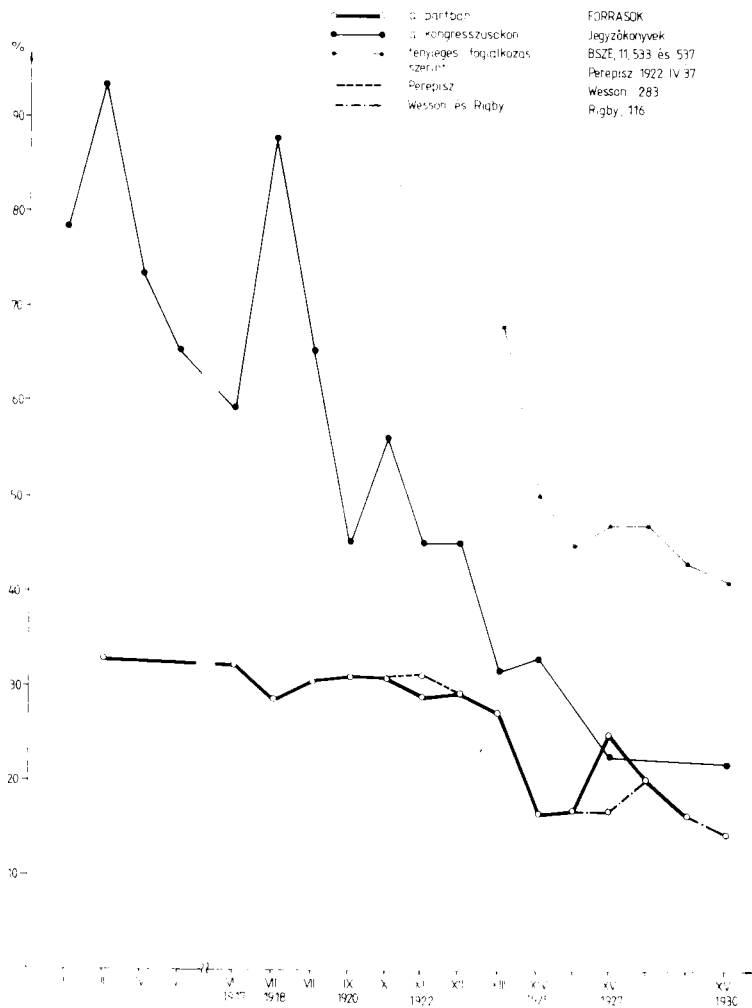
9 grafikon

SZOCIÁLIS HELYZET – parasztek

10. grafikon

SZOCIÁLIS HELYZET – alkalmazottak

A két arány közötti különbség azonban csökkenő tendenciájú. A VI. és a VIII. kongresszust is hasonló adottságok jellemzik, bár az alulreprzentáció csökkenését ekkor inkább a csoport párton belüli arányának visszaesése okozza. A IX. kongresszuson a munkások képviseleti aránya először múlja felül párton belüli arányukat. A X. kongresszus ebből a szempontból is fordulópont: mélypontra jut pártbeli és kongresszusi arányuk egyaránt. Innen indul a második szakasz irányzata, amely mindkét arány szempontjából növekvő, s a kongresszusi felülreprzentáció jellemzi. Látható tehát, hogy a korábban megjelölt kritikus szakasz a képviselet tekintetében is alapvető változásokat hoz.

A harmadik kategória esetében a két görbe együttese végig egynemű marad. Miközben a csoport pártbeli aránya kb. 1924-ig nagyjából azonos szinten marad, végig túlzott kongresszusi arányuk állandó csökkenése figyelhető meg, sőt, 1927-ben alulreprzentáltak lesznek.

A parasztok esetében a helyzet teljesen egyértelmű: képviseleti arányuk állandóan minimális. A korszakban pártbeli arányuk legalább 4–5-ször múlja felül kongresszusi képviseleti arányukat. Ez a tény — miként a szociális helyzettel kapcsolatos többi száraz adat is — már önmagában is figyelemre méltó, azonban nem szabad szem elől téveszteni azt sem, hogy a valóban parasztként dolgozók, tehát foglalkozásuk szerint is parasztok aránya a paraszti „szociális helyzetűeknek” csupán szerény hányada volt.

Néhány szót kell még szólni a pártkonferenciák grafikonon szereplő adatairól is. Jól látható, hogy e tanácskozásokon a munkások aránya rendre alacsonyabb, az alkalmazottaké pedig rendre magasabb a kongresszusok arányánál. Ennek oka a két tanácskozás-típus eltérő bázisában keresendő. Míg a kongresszusok esetében ez az egész párt — a küldötteket ennek megfelelően a területi egység párttagságának elvben az összességét képviselő pártkonferencia delegálja —, addig a konferenciára kifejezetten pártfunkcionárius-tanácskozás, amit az is kifejez, hogy a küldötteket az egyes területi pártbizottságok delegálják. A konferencia-arányok, ennek megfelelően, a pártmunkás-réteg jelentősebb alkalmazotti-egyéb (hivatásos forradalmár stb.) eredetéről tanúskodnak. A konferenciáknak a kongresszusokhoz hasonló részletes feldolgozására éppen azért lenne kívánatos, hogy adatokat szerezzünk e vezető csoport közelebbi jellemzéséhez.

6. Más pártokból jöttek

Ennek az ismérvnek a belső csoportjai eleve meghatározottak voltak, a források majdnem mindig azonos csoportokra közölnek adatokat. Eltérés csak a tekintetben van, hogy a forrás a mensevikek és az „internacionalisták” adatait összевontan kezeli-e. A kongresszusi adatokat összefoglaló táblázatban együtt szerepeltettük őket. A többi csoportot a volt Bund-tagok, eszerek, valamint anarchisták adják; utolsóként az „egyéb” kategória szerepel.

Adatok a X–XV. kongresszusról állnak rendelkezésre, valamint a XVII.-ről. Grafikonunkon külön ábrázoltuk a szavazati és a tanácskozási jogú küldöttekre vonatkozó arányt (ld. a 11. sz. grafikont), amennyiben voltak adataink. Feltüntetjük még a mensevikeknek az egész ismérvre vonatkozó arányon belüli súlyát is.

A következő, meglehetősen egyértelmű tendenciák rajzolódnak ki. A más pártokból jöttek aránya folyamatosan, előbb gyorsabban, majd lassabban csökken, a X. kongresszus 25 % körüli arányáról kb. 9 %-ig. Az előbbi arány meglehetősen magasnak tűnik, hiszen azt mutatja, hogy *a kongresszusi küldöttállomány negyede 1917 előtt más pártnak (is) a tagja volt!* Fokozatos csökkenésük ugyanakkor természetesnek tekinthető – pl. az egyes párttag-revizíók során is szempont volt a korábbi nem-bolsevik párttagság –, s összefüggésben áll a régi párttagok arányának csökkenésével. Köztük ui. magától értetődően magasabb volt a csoport részaránya.

Szintén fontos sajátosság, hogy *e csoport jóval magasabban képviselt a kongresszusokon, mint az egész pártban.* Ez nyilván azzal magyarázható, hogy itt egy huzamos ideje és főleg aktívabban politizáló csoportról van szó. A képviseletben némi eltolódás látszik a tanácskozási jogú küldöttek felé, azonban nem tudjuk, hogy ez a jelenség mennyire volt tartós és számottevő. Szintén hasonló eltérés tapasztalható a XVI. pártkonferencián is; e tanácskozáson a csoport képviselete valamivel magasabb, mint a kongresszusokon.

A más pártokból jöttek közül a legnépesebb a mensevikek csoportja, akik a X–XII. kongresszuson még 50 % fölött vannak képviselve az összes többi csoporttal szemben. Kongresszusi arányuk szintén jelentősen felülmúlja pártbeli arányukat.

7. Részvétel a korábbi kongresszusokon

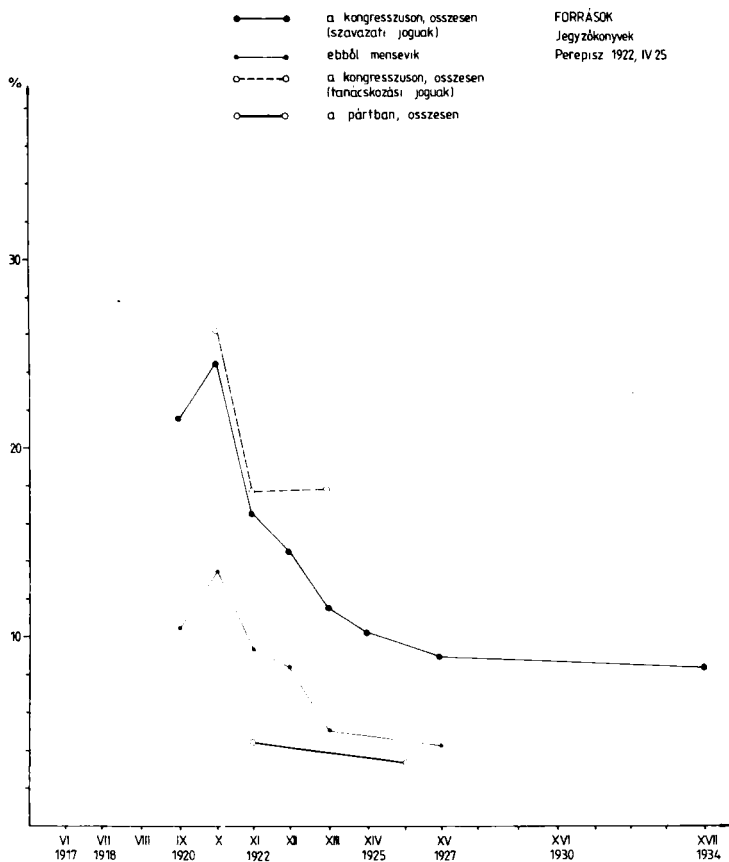
A bevezető részben már utaltunk rá, milyen nagy jelentősége lenne az ismerv részletes elemzésének. Ugyanakkor azt is mondtuk, hogy a rendelke-

MÁS PÁRTOKBÓL JÖTTEK

	SZAVAZATI JOGÚAK				TANÁCSKOZÁSI JOGÚAK				ÖSSZESEN			
	összesen	mensevik és interna- cionalista	eszer	egyéb	összesen	mensevik és interna- cionalista	eszer	egyéb	összesen	mensevik és interna- cionalista	eszer	egyéb
VI												
VII												
VIII												
IX	115 21,7	54 46,9	38 33,0	23 20,1								
X	170 24,6	94 55,3	47	29	65 26,2	31	14	20	235 23,7	125	61	49
XI	87 16,7	46 52,9	18 20,7	23 26,4	29 17,6	19 65,5	3 10,3	7 24,2	116 16,9	65 56,0	21 18,1	30 25,9
XII	14,7	55,0	28,0									
XIII	87 11,6	37 42,5	28	22	74 17,8	35 47,3	23	16	161 13,8	72	51	38
XIV	10,2											
XV	9,0	46,5	17,0									
XVI.												
XVII	8,6											
XVIII												

11 grafikon

MÁS PÁRTBÓL JÖTTEK

zésre álló adatok szűkössége miatt nem bocsátkozhatunk részletesebb vizsgálatba. Mindössze négy kongresszus esetében vannak adataink; ezeket a 10. sz. táblázat tartalmazza.

10. sz. táblázat

A KÜLDÖTTÁLLOMÁNY MEGÚJULÁSA

Először vesz részt pártkongresszuson:

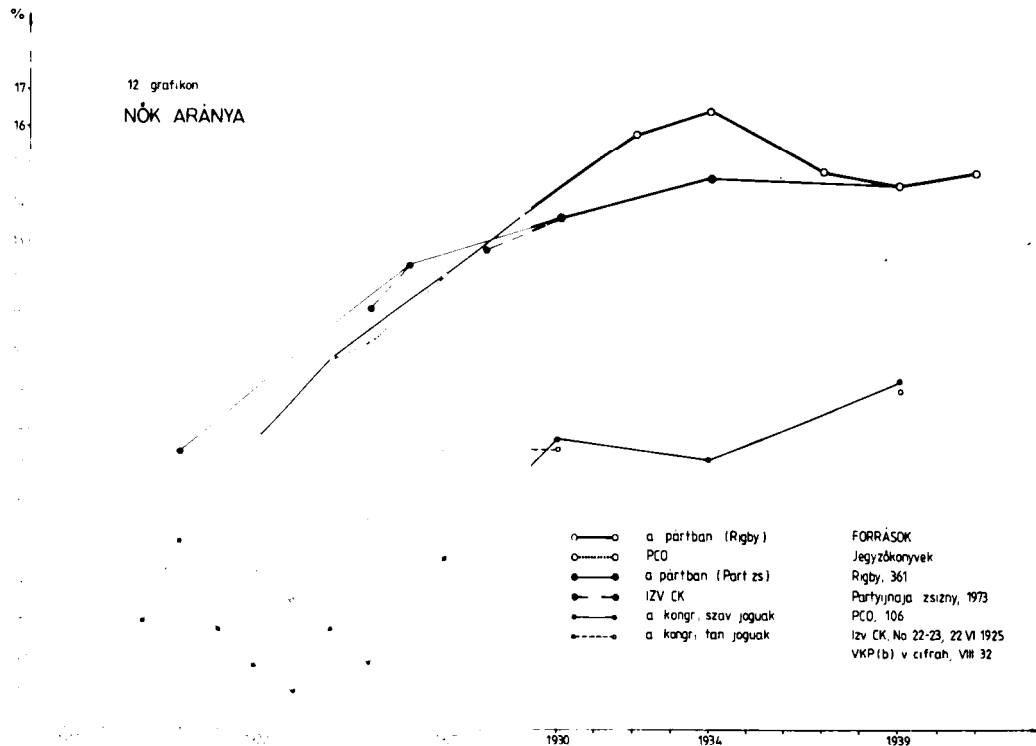
	szavazati jogúak	tanácskozási jogúak	összesen
IX.	351 – 66,2		
X.	534 – 77,5	169 – 68,2	703 – 74,9
.			
.			
XV.	449 – 50,9		
XVI.	58,0		56,0
XVII.	548 – 48,5		
XVIII.			1.976 – 97,1

Egy érdekes dolog azonban még e kevés számú adatból is látszik: a NEP bevezetése előestéjén, és a kronstadti felkelés idején ülésező X. kongresszus küldöttállományáról van szó. Ezen a korábbi ismérvek tekintetében oly sokszor kritikusnak bizonyult kongresszuson — a másik három jellemezhető kongresszushoz képest is — igen magas a korábban ilyen tanácskozáson részt nem vett küldöttek aránya: 77,5 %. Ez a tény részleges magyarázatát adhatja a kongresszus a többtől sok esetben eltérő jellemzőinek.

A másik három jellemezhető tanácskozáson minden egyes alkalommal kb. 50 %-ban megújult az állomány. Ugyanakkor kettőnél több kongresszuson pl. a XVI. kongresszus küldötteinek csak mintegy negyede vett részt.

8. A nők aránya

Befejezésül a nők képviseleti arányára vonatkozó grafikont közöljük. Ez azt mutatja, hogy képviseleti arányuk a korszakban mindig igen alacsony

volt – ezt a tényt egyébként rendre szóvá tették a mandátumvizsgáló bizottságok jelentései, néha még közbeszólások is. A nők aránya 1923-ban minimális, a tanácskozási jogúak között 1 %-os volt; ez kb. nyolcada volt pártbeli arányuknak. Az 1939-es csúcspont idején sem érte el képviseletük a 10 %-ot. A pártbeli és a kongresszusi arány reprezentáló két görbe egymástól való távolsága az idők során nem csökkent: az abszolút számok növekedésével a kettő közötti arány változott csak, s megmaradt a nők erős alulreprezentációja. Ez a körülmény, s a pártbeli arány csekély volta is, legalábbis érdekesnek mondható egy olyan országban, amelyben a nők hagyományosan aktívan részt vettek a forradalmi mozgalmakban. A XI–XV. kongresszusokon a nőknek jelentősebb képviseletük van a tanácskozási jogú küldöttek körében.

Jegyzetek

1. Legalábbis az eddig átnézett irodalomban sehol sem találtunk utalást ilyen összefoglalásra. Mindenesetre, kivételt képeznek a Bolsaja Szovjetszkaja Enciklopedyija első kiadásának 1931-ben megjelent 11. kötetében közölt adatok a „VKP(b)” címszónál, amelynek szerzője A.Sz. Bubnov; ld. 537. (a továbbiakban: BSZE). (Andrej Szergejevics Bubnov, 1883–1940, a belsevik párt egyik vezetője, 1903-tól párttag. A VI. pártkongresszuson a KB tagjává, a VIII., XI. és XII. kongresszuson póttagjává, majd a XIII–XVII.-en ismét tagjává választották. 1929. és 1937. között az Oroszországi Föderáció közoktatásügyi népbiztosa. Több tanulmányban foglalkozott a párttörténet kérdéseivel: ld. pl. *Osznovnije voproszi isztoriji VKP(b)*. Szbornyik Sztatyey, Moszkva–Leningrád, 1925.)
Feltétlenül meg kell említenünk Krausz Tamás tanulmányait az egyes pártkongresszusokról (pl. a VIII. kongresszusról: *Nemzetközi Munkásmozgalmi Évkönyv*, 1979), valamint kéziratos feldolgozását, amelynek adatait sok esetben hasznosítottuk.
2. Vizsgálatunkba a következő kongresszusokat vontuk be: VI. (1917), VII. (1918), VIII. (1919), IX. (1920), X. (1921), XI. (1922), XII. (1923), XIII. (1924), XIV. (1925), XV. (1927), XVI. (1930); az 1930-as évszám közbeeső szakaszhatár. Amennyire a rendelkezésre álló adatok lehetővé tették, vizsgáltuk még a XVII. (1934) és a XVIII. (1939) kongresszust is.
3. A kongresszusok jelentőségének kérdéséhez vö. Alekszandrov [álnév]: *Kto upravljajet Rosszijej?* (Berlin; Parabola, 1933). A szerző azt az álláspontot képviseli, hogy a kongresszusok tanulmányozása nem ad érdemi hozzájárulást a legfontosabb – politikai és szervezeti – kérdések ismeretéhez, tekintve, hogy – szerinte – e döntések releváns fóruma a párt legfelső vezetése, a Szervező Bizottság, a Titkárság és a Politikai Bizottság volt (vö. pl. 46–47). Érvelése és bizonyítása azonban ellentmondásos, s nem meggyőző. Ellenetesként említhetjük, hogy – feltéve, de meg nem engedve – ha opposíció nincs is és így valóságos viták sem folynak, s az érdemi döntések nem e fórumon születnek, a „valaki mindig képvisel valakit” elv alapján mégis fontos,

hogy kit választanak ki az akárcsak statisztika szerepre is. A párt állományával való egybeesések vagy attól való eltérések is támpontokat adnak: ui. feltehetően túlnyomórészt a párt felsőbb-, de főként és tömegesen – az egyébként nehezen megközelíthető – középszintű vezetői vannak jelen, s a küldöttállomány őket reprezentálja az egész párttal szemben. Mindenesetre, ennek az ellenvetésnek a figyelembevételével is fontosnak tartjuk a küldöttek vizsgálatát, a küldöttállomány fel dolgozását.

4. A jegyzőkönyvek 1958-ban indult sorozat-kiadásáról van szó: *Protokoli i sztenograficseszkije otcsoi sz'jezdov i konferencij Kommunizsziyeszknoj partyii Szovjetszkogo Szojuza*, Moszkva: Goszizdat Polityicseszknoj Lityeraturi. A XIV. kongresszus jegyzőkönyve ebben a sorozatban nem jelent meg, így a korabeli kiadást használtuk (Moszkva–Leningrád: Gosizdat, 1926). Szintén az eredeti kiadást vettük alapul a XVII. és a XVIII. kongresszus esetében is (Moszkva: Partizdat, 1934; illetve Moszkva: Goszizdat Polityicseszknoj Lityeraturi, 1939).
5. Az 1964 után megjelent kötetek azok, amelyek nem tartalmaznak ilyen apparátust. (Ellenpéldaként meg kell említenünk a VII. kongresszus jegyzőkönyvét, amely 1962-ben jelent meg; e rendkívüli kongresszus azonban különleges helyet foglal el a többiek között a küldöttek tekintetében is.)
6. *XII. sz'jezd RKP(b), Sztyenograficseszkij otcsoi*, Moszkva, 1968, 420.
7. *VKP(b) v rezolucijah i resenijah sz'jezdov, konferencij i plenumov CK*, Moszkva: Partizdat, 1936, t.I, 535.
8. *XVI. konferencija VKP(b). Sztyenograficseszkij otcsoi*, Moszkva, 1962, 764.
9. *Vszeroszsijszkaja perepisz cslenov RKP(b) 1922. goda*. Vipuszk I–IV, Moszkva: CKRPK, 1923 (a továbbiakban: Perepisz 1922), illetve *Szocialnij i nacionalnij szosztav VKP(b). Itogi vszeszozjujnoj perepiszi 1927. goda*, Moszkva, 1927 (a továbbiakban: Perepisz 1927).
10. *Partijija v cifrovom oszvescsenyii*. Matyeriali po sztatyisziyike licnogo szosztava partyi i, Moszkva–Leningrád: Gosizdat, 1925. (a továbbiakban: PCO).
11. *VKP(b) v cifrah*; pl. vipuszk VIII, Moszkva, 1928.
12. Pl. az 1922-es tagösszeírás adatait publikáló kiadványra hivatkozhatunk, amely az egyes ismérvek időbeli változásait tükröző adatsorokat, és eltérő ismérvek egymásra vetítését adó „kereszt-táblázatokat” is közöl; (pl. a pártba lépés ideje a szociális helyzet, vagy a képzettség a foglalkozás függvényében stb.)
13. Az *Izvesztijija Centralnogo Komityeta RKP(b)* volt a párt hivatalos folyóirata; ezzen a címen 1919 és 1929 között jelent meg. 1929-től a *Partijinoje sztrojityel-sztvo*, majd 1946-tól a *Partijijnaja zszizny* c. folyóirat követte; ez utóbbiak már kevesebb statisztikai adatot közöltek. – Eltérésekkel találkozunk pl. a 'szociális helyzet' és az 'aktuális foglalkozás' 1927-re vonatkozó adatai esetében: az *Izvesztijija CK* (No. 40, 31. okt. 1927) január 1-re 55,1 – 27,3 – 17,6 %-os megoszlást ad (munkások – parasztok – alkalmazottak és egyéb), míg az összeírás január 10-re 55,7 – 19,0 – 25,3 %-ot (*Perepisz 1927*. 26). Eltérő adatok esetén a későbbiekben mindkét változatot figyelembe vesszük.
14. Ezek közül megemlíthetjük a következőket: E. Szmitten: „O regulirovanyii rosztza partyii”, *Partijinoje sztrojityelsztvo*, No. 12, ijuny 1926; E. Szmitten: *Szosztav VKP(b)*. Po matyerialam partijinoj perepiszi 1927 goda, Moszkva–Leningrád, 1927; P. Gorin – M. Tamarkin: *Tablici po isztoriji VKP(b) i revolucionnogo*

- dvizsenyija v Rossziji*, Moszkva–Leningrád, 1929; G. Malenkov: „Vovlecsenyije rabocsih v partyiju”, *Bolsevik*, Nos. 20–21, nojabr 1926; M. Vlagyimirszkij: *Organyizacija szovjetszkaj vlasztyi na mesztah*, Moszkva, 1919; D. Szvercskov: *Na zarje revoljucii*, Leningrad, 1924; V. Vlaszov: „Za ulucssenyije szosztava na organyizacij”, *Partyijnoje sztrojityelsztvo*, Nos. 19–20, okt. 1930; E. Jaroszlavszkij: *Za bolsevisztszkuju proverku i csisztku rjadov partyii*, Moszkva, 1933.
15. Itt nem elsősorban számszerű adatokra gondolunk, hanem a szervezeti és pártépítési kérdéseket elemző írásokra, amelyek nélkülözhetetlenek a pontos tájékozódáshoz. Korábban és mindenekelőtt már utaltunk Lenin cikkeire, valamint Bubnov cikkgyűjteményére. Néhány más írást is megemlítünk: L.B. Kamenyev: *Dve partyiji*, L.M. Kaganovics: *Partyija i szovjeti*, Moszkva–Leningrád, 1928; E. Jaroszlavszkij: *Kratkije ocserki po isztorii VKP(b)*, Moszkva–Leningrád, 1928; N.N. Popov: *Ocserk isztorii VKP(b)*, Moszkva, 1925; V.I. Nyevszkij: *Ocserk po isztorii RKP(b)*, Leningrád, 1925; V. Khorin (red): *Kratkij kursz isztorii VKP(b)*, Moszkva, 1934.
 16. Ld. pl. Szverdlov beszámolóját a szervezeti kérdésről: *VII. (eksztrennij) sz'jezd RKP(b). Sztyenograficseskij otcsoť*, Moszkva, 1962, 3–6; Molotov beszámolóját: *XI. sz'jezd RKP(b). Sztyenograficseskij otcsoť*, Moszkva, 1961, 45–59; stb.
 17. A *Partyijnaja zszny* következő számaiban található – többek között – statisztikai adatok: 1947; 1962; 1965; 1967; 1973; 1976. Ezeket lehetőség szerint igyekeztünk hasznosítani.
 18. Pl. N.F. Vargin: „K isztoriografii partyijnogo sztrojityelsztva v pervije godi Szovjetszkaj vlasztyi”, 1974, No. 10; F.E. Sersztjuk: „Ukreplenije rabocsego jadra v period indusztrializacii”, 1960, No. 5; F.M. Vaganov: „O regulirovanyii szosztava partyii v 1928–29 gg.”, 1964, No. 6; G.P. Jehov: „Sztrojityelsztvo i razvityije fabricsno-zavodszkij jacscek, 1921–1930 gg.”, 1974, No. 4; I.I. Kolomijcsenko: „Vtoraja genyeralnaja csisztká rjadov KP(b)U, 1929–1930 gg.”, 1974, No. 10; Barszukov – Sajdullin – Jugyin: „KPSZSZ – partyija internacionalnaja”, 1976, No. 7. Megemlítünk még néhány monografikus feldolgozást és részproblémát tárgyaló cikket:
K.V. Nyekraszov: *Borba kompartyii za egyinsztvo szovjijh rjadov v period mezsdu XV i XVI. sz'jezdami VKP(b)*, Vologda, 1958; A.A. Murasev: *V lenyinszkuju partyiju*, M., 1960; I. Glazirin: *Regulirovanyije szosztava KPSZSZ v period sztrojityelsztva szocializma*, M., 1957; S. Kukuskin: *Moszkovszkije bolseviki v godi pervoj mirovoj vojni i fevralszkaj revoljucii*, M., 1963; K.I. Suzvorov: „Prevrascsenyije KPSZSZ iz partyii rabocsego klassza v partyiju vszego naroda”, in: *Velikaja partyija Lenyina*, M., 1963; A.A. Tyimofejevskij (red): *V.I. Lenin i sztrojityelsztvo partyiji v pervije godi szovjetszkaj vlasztyi*, M., 1965; A.M. Szpirin: *Klasszi i partyii v Rosszii v godi grazsdanszkaj vojni*, M., 1968; I.N. Jugyin: *Szocialnaja baza rosztá KPSZSZ*, M., 1973; B.M. Morozov: *Partyija i szovjeti v oktyabrszkaj revoljucii*, M., 1977.
 19. T.H. Rigby: *The Communist Party Membership in the Soviet Union 1917–1967*, Princeton, 1968; L. Schapiro: *The Communist Party of the Soviet Union*, London, 1960; (a könyv adatait az orosz nyelvű kiadásból idézzük: *Kommuniszticeszkaja partyija Szovjetszkogo Szozuja*, Firenze: Aurora, 1975); R.G. Wesson: *Lenin's Legacy: The Story of the CPSU*, Stanford, Cal.: Hoover Institution Press, 1978.
 20. Suzvorov idézett tanulmányában (297. l.) közli a párt nemzetiségi összetételét jel-

lemző adatokat, az 1922. és 1927. évi összeírás alapján. Mindkétszer csak abszolút számokat közöl, s néhány nemzetiséget elhagy: az 1927-es évre nézve a zsidókat (4,33 %), a tatárokat (1,37), a lengyeleket (1,07), a németeket (0,49) stb., noha szerepelnek nála a tadzsikok, akik 0,12 %-ot tettek ki. (A zárójelben közölt adatokat a BSZE-ből vettük, 537. l.) A nemzetiségi összetétel jellemzésére hasonlóképpen a szociális helyzetet és a foglalkozást illetően, az irodalomban meglehetősen ellentmondó adatok szerepelnek.

21. Vö. Alekszandrov, 182–183. A szerző szerint az elnökség „széles jogkörrel és kiemelkedő jelentőséggel” bírt, mint a politikai döntések előkészítője, a tanácskozás menetének meghatározója, illetve helyes mederben tartója. Néhány példán bemutatja a tagság politikai jelentőségét, s azt, hogy az elnökségbe való bekerülés vagy az abból való kimaradás mintegy az adott személy jövőendő felemelkedésének, illetve a felsőbb szervből (a KB-ból) való későbbi távozásának mutatója. Az elnökség jelentőségével kapcsolatban megemlíthetjük még, hogy e testület tett javaslatot az egyes határozattervezeteket kidolgozó kongresszusi bizottságok személyi összetételére is. Pl. a XII. kongresszuson, az iparról szóló határozattervezet kidolgozására Jenukidze az elnökség nevében javasolja a bizottság adott összetételű kiküldését: (e bizottságokat a kongresszus folyamán, s nem annak megkezdésekor választják). Ld. *XII. sz'jezd*, 418.
22. Vö. *XI. sz'jezd RKP(b). Sztyenograficeszkij otcsoť*, Moszkva, 1961, 365, 370 és 583.
23. A párt létszámadataival kapcsolatban néhány megjegyzést kell tenni. A párt létszámára vonatkozóan az egyes források eltérő adatokat közölnek: legalább háromféle változat ismeretes. A legkorábbi Bubnové (BSZE, 11, 530); ő forrásként – a két összeírási év kivételével – a folyó pártstatistikákat jelöli meg. A második Jaroszlavszkijé (*Za bolsivisztkuju proverku i csisztku*, 47–48), amely pl. 1924 és 1925-re nézve megegyezik a PCO adataival (ld. PCO, 9). A legutóbbi, hivatalosnak tekinthető, s általánosan elfogadott számokat a *Partyijnaja zsziny adja* (1967 októberi és 1973 júliusi számaiban); mi is ennek adatait vettük figyelembe. Az egyes források eltéréseit táblázatban foglalja össze Rigby, 52–53.
24. A párt taglétszáma 1924. január elsején 350 tag + 122 ezer tagjelölt, tehát összesen 472 ezer fő volt (lásd a *Partyijnaja zsziny* idézett számaait). Az év május elsejéig a párt 171 ezer új tagjelölttel, illetve kb. 10. ezer taggal gyarapodott, összlétszáma 1924. május 1-én így 613 ezer főre rúgott, a PCO adatai szerint. Ezt a két forrás közötti különbséggel, 60 ezerrel korrigálva, kb. 680 ezer főt kapunk 1924. május 1-re, a kongresszust közvetlenül megelőző időszakra. A kongresszuson még így is „túlképviselés” tapasztalható. – A küldöttválasztás körüli kérdésekre ld. *Szpravocsnyik partyijnogo rabotnyika*, No. 5, 25; *XIII. sz'jezd RKP(b)*. *Sztyenograficeszkij otcsoť*, Moszkva, 1960, illetve Gej beszámolóját a mandátumvizsgáló bizottság nevében a XIV. kongresszuson: *XIV. sz'jezd*, 809. A kérdésre utal Schapiro, 441.
25. Ld. Jezsov beszámolóját a mandátumvizsgáló bizottság nevében: *XVII. sz'jezd*, 302.
26. Ld. Gej beszámolóját a mandátumvizsgáló bizottság nevében: *XIV. sz'jezd*, 809. A tanácskozási jogúak képviselője éppen a fele volt a szavazati jogúaknak: a XVI. kongresszuson 2.000, a XVII-en 3.000 tagjelöltre esett 1 tanácskozási jogú küldött

- (ld. *XVII. sz'jezd*, 303). Néhány kiragadott szám álljon még itt annak jellemzésére, hogy alakult a küldöttek soraiban a területileg delegáltak és a központi szervezet képviselők aránya. A XI. kongresszuson a megoszlás: 82 területi és 83 központi delegált; a XII-en 262 helyi, 155 központi; a XIII-on 208 helyi és 208 központi; a XIV-en 325 helyi és 316 központi; a XVII-en 395 helyi és 341 központi foglalt helyet a tanácskozási joguk között. Kérdés, hogy a helyi pártszervezeteknek juttatott mandátumokat mely fórum töltötte be, a helyi konferencia, vagy a területi, kormányzósági stb. pártbizottsági plénum. A mechanizmus részletesebb vizsgálatára később kell sort keríteni.
27. Így pl. Lozovszkij – zsidó, Zinovjev – orosz, Sztálin – grúz, Hruscsov – orosz (!) stb.
 28. David Lane: *The Roots of Russian Communism*, Assen: VanGorcum, 1968.
 29. Ld. Lane, 44; és *V. sz'jezd RSZDRP. Protokoli*, Moszkva, 1963, 656.
 30. Az 1926-os országos adatokat Rigby foglalja táblázatba (ld. 366. l.) az *Izvesztijja CK* és az 1927-es *Perepisz* adatai alapján.
 31. Utal erre a körülményre Krausz Tamás is: „Bolsevizmus és nemzeti kérdés”, *Világosság*, 21, 11, 1980 november, 684.
 32. *XVI. konferencia VKP(b)*. Sztyenograficseskij otcso, Moszkva, 1962, 761.
 33. *Izvesztijja CK*, No. 15, 24. márt. 1920; idézi Schapiro, 335.
 34. Találhatók idevágó forrásmunkák, amelyek alapján következtetni lehet: Lezsava – Ruszakov: *Pamjatnyik borcam proletarszkaj revolucii pogibscsih v 1917–18 gg.*, M.–l., 1925; *Bratszkaia mogila. Biograficseskij szlovar umerscsi h i pogibscsih cslenov Moszkovszkoj organizacii RKP*, M., 1923.
 35. Az 1921-es „csisztka” során eltávolítottak (összesen 175 ezer fő) 41 %-a 1920-as, 21,6 %-a 1919-es, 10,9 %-a 1918-as párttagsággal rendelkezett; eltávolították a 20-as tagok 36, a 19-esek 25 és a 18-asok 22 %-át. Ez összesen 130 ezer polgárháborús párttagot jelentett. Ugyanakkor érdekes adottság, hogy a megmaradt tagok között a 18–19-es tagok aránya növekedett (15 – 16,8 illetve 26,4 – 26,8 %), csak a 20-asoké csökkent (34,9 – 32,1 %). Végeredményben a „csisztka” különösebben nem változtatta meg a párt belső arányait; ennek oka az, hogy a régi tagok súlya már ekkor is igen csekély. (Ld. részletesen: *Perepisz 1922*, IV, 31, és máshol is.)
 36. *Izvesztijja CK*, No. 15, 24. márt. 1920. Idézi Shapiro, 332.
 37. *PCO*, 99–100.
 38. *Perepisz 1927*, 62–63.
 39. Támpontokat adott pl. Kaganovicsnak a XII. kongresszuson tartott felszólalása, amely az „egyéb” katetória tartalmát részletezte. Ebből is kiderül, hogy azokról van szó, akik 1917. előtt is „egyebek” voltak: diákok, általában a fiatalok és a hivatalos forradalmárok kerültek ebbe a kategóriába. Ld. *XII. sz'jezd*, 421.
 40. Malenkov a XVIII. kongresszuson adja ilyen összevont formában; ld. *XVIII. sz'jezd*, 147–148.
 41. Az egyes belső kategóriák kialakításánál nagyrészt Malenkov csoportosítását követtük; ld. *uo.*, 146–150.
 42. Az 1927-re a BSZE által adott szám (55,7 – 19,0 – 25,3 %) és a *Partijijnaja szizny* Wesson és Rigby által is idézett adatai (55,1 – 27,3 – 17,6 %) között tapasztalható különbség forrása a következő: az előző a *Perepisz 1927*. I. 10-re veti-

tett adataira támaszkodik, míg a nyugatiak által is elfogadott mai hivatalos közlés a KB folyó statisztikájára, amely az 1927. I. 1-i állapotára vonatkozik; ez utóbbi eredeti forrása: *Izvesztyija CK*, No. 40, 31. okt. 1927.

43. „... (hogy) valamely párt valóban politikai munkáspárt-e vagy sem, ez nemcsak attól függ, hogy munkásokból áll-e, hanem attól is, hogy ki vezeti, és mi a tartalma akcióinak és politikai taktikájának. Csakis ez az utóbbi határozza meg, hogy valóban a proletariátus politikai pártjával van-e dolgunk.” Lenin: *Beszéd a Brit Munkáspárt belépéséről a Komintern II. kongresszusán*, LÖM, 41, 247–248.

„SZTÁLINIZMUS ÉS ANTIKOMMUNIZMUS” WERNER HOFMANN SZTÁLINIZMUS-KONCEPCIÓJÁRÓL

A szocializmus fejlődésének az a szakasza, amelyet politikai szótárunk a „személyi kultusz” időszakának nevez, gyakran volt már művészi és erkölcsi, politikai és ideológiai kritika tárgya, jóval ritkábban azonban a tudományos elemzése. Már a korszak elnevezése körüli bizonytalanság és viták is jelzik, hogy sok tisztázatlan és homályos – többnyire történetileg is feltáratlan – kérdésbe ütközik az, aki e korszak problémáit és kihatását a szocializmus egész fejlődésére elvileg következetesen végig akarja gondolni.

Ismeretes, hogy számos marxista – Togliattitól Lukácsig – a „személyi kultusz” fogalmát *tudományos* szempontból elégtelenként ill. termékelenként vetette el, mert e kifejezés – a korszak egy szembetűnő, jellemző, de mégiscsak külsődleges vonását kiemelve – többet fed el e korszak lényegéből, mint amennyit megmagyaráz. A „sztálinizmus” fogalma ellen viszont, úgy tűnik, még sokkal több érv szól. Az a gyakori ellenvetés persze, hogy ez a kifejezés szintén egy ember nevéhez köt egy egész történelmi korszakot, nem egészen meggyőző, ha megfontoljuk, hogy itt nem a személy neve a fontos, hanem az, hogy – miként Hamlet őrült beszédében – van-e rendszer a nevével fémjelzett korszak politikai gyakorlatában, ami feljogosítana az -izmus toldalékra. Vannak azonban ennél sokkal nyomósabb érvek. A sztálinizmus fogalma – ha egyáltalán beszélhetünk fogalomról ott, ahol a kifejezés ideológiai névértéke a döntő – közismerten az antikommunizmus jelszavává lett, melynek ideológiájában annál fontosabb szerepet játszik, minél homályosabb a tulajdonképpeni tartalma. A különböző antikommunistai irányzatok ugyanis előszeretettel azonosítják e fogalom révén a szocializmus lényegével annak egy történelmileg meghatározott alakját; sőt, a hatalomgyakorlás bizonyos szélsőséges formáinak párhuzamaiból kiindulva el-mossák a különbséget a „sztálinizmussal” azonosított szocializmus és egyéb „totalitárius” diktatúrák között.

Mindez tehát elég ok lenne a sztálinizmus fogalmának elvetésére. Az, hogy ki milyen fogalmat használ a korszak megnevezésére, ma inkább politikai állásfoglalás kérdésének látszik – tisztán tudományos szempontból tulajdonképpen mindegy volna, melyik elnevezést használjuk a sok közül

(mert nemcsak kettő van, vannak áthidaló és kitérő próbálkozások is¹). Feltéve persze, hogy adekvát *tudományos* tartalommal látják el.

E tekintetben bizonyára nem érdektelen megismerkednünk Werner Hofmann² (nyugat)német marxista gondolkodó felfogásával, aki megpróbált tudományos értelmet adni a sztálinizmus fogalmának. Ez azt jelenti, hogy elfogadta a közvéleménybe kitörölhetetlenül bevészt „sztálinizmus” kifejezést, egyidejűleg kettős feladatra vállalkozva. Egyrészt kísérletet tett a Sztálin uralmával fémjelzett időszak (kb. 1928–1953) szovjet társadalmának gazdaságilag és történetileg megalapozott tudományos elemzésére, mégpedig azon elv alapján, hogy az új társadalmat saját előfeltételeiből kell megérteni. Másrészt viszont magát az antikommunista ideológiát vette bonckés alá, bemutatta kliséit, feltárta ideológikus, a bornirtságig menő elfogultságait, tényleges funkcióját, és rámutatott súlyos következményeire a polgári demokráciákra nézve.

Hofmann az elsők egyike volt, aki tudományos lelkiismeretességgel és átfogó igénnyel nyúlt a témához. Vitatható persze, hogy helyesen jár-e el, amikor a sztálinizmust és az antikommunizmust szinte reflexiós viszonyba helyezi egymással. Az antikommunista ideológia nyugatnémet változatának jellemzése során Hofmann kimutatta, hogy ez abból a torzképből táplálkozik, amelyeket a szocialista társadalmakról alkot, s hogy ez a torzkép – jól lehet bizonyos vonásait maga a sztálinista gyakorlat segített megrajzolni – független életet él tulajdonképpeni tárgyától, amelynek változásai hidegen hagyják. S ha tudományos hitele csökkent is ezért a szocializmus fejlődésével, ez kevésbé befolyásolja ideológiai hatását.³

Érdeklődésünkre tarthat számot az a mód is, ahogy Hofmann a „sztálinizmus” politikai gyakorlatának meghaladását és a szocialista társadalmak további fejlődését interpretálja. Rámutat ugyanis, hogy ezt az ellentmondásos folyamatot nem lehet a „desztalinizálás” és a „resztalinizálás” zsumalisztikai közhelyeiben felfogni. Éppenséggel arról van szó, hogy egy történelmi előképek nélküli új társadalom új mértéket és új minőséget tekintve miként keresi és találja meg a maga útját, hogy túllépve az átörökölt feltételeken, saját megteremtett új feltételeinek alapján továbbfejlődve külső formáiban is érvényre juttassa azt, ami kezdettől fogva lényeges tartalma.

Ez az alapállása persze nem zárja ki, sőt feltételezi, hogy a szocializmus sztálini torzításait Hofmann a legélesebb kritikával illesse.

Hofmann sztálinizmus-konceptióját mindenekelőtt gazdasági és történeti megalapozottsága tüneti ki, szemben azokkal a kísérletekkel, amelyek jobboldalról a politikai hatalom szimpla morfológiája alapján (lásd a

totalitarizmus-elméleteket), baloldaltól pedig abból kiindulva próbálják megragadni a „sztálinizmus” lényegét, hogy ellentmondást tételeznek fel egy közelebbiről nem elemzett gazdasági alap és egy inadekvát politikai felépítmény között. A „Die Arbeitsverfassung der Sowjetunion” c. művében, amely a Szovjetunió munkaviszonyainak, vagy talán helyesebben, termelési viszonyainak történeti-szociológiai elemzését tartalmazza, Hofmann alapvetéseiben már megelőlegezi későbbi, részletesebben kifejtett sztálinizmus-felfogását (a „Stalinismus und Antikommunismus” c. könyvében). A hivatalos szovjetológiával radikálisan szembeforduló művében már ekkor elválasztja a szovjet társadalom magvát, lényeginek tekinthető jegyeit annak történetileg determinált átmeneti, különös formáitól, melyeket szerinte a szovjet társadalom – társadalmi-gazdasági előrehaladása mértékében – egyre inkább kinő. A mű érdekessége, hogy 1956-ban és egy olyan koncepció alapján íródott, amely prognosztizálta a XX. kongresszussal kezdődő változásokat, melyeket elemzései alapján szükségszerűnek tekintett.

A sztálinizmust Hofmann a szovjet „eredeti felhalmozás” társadalmi problémáiból, és különös történelmi körülményeiből eredezteti. A sztálinizmust itt úgy definiálja, mint a bolsevizmus egy különös válfaját, „az orosz bolsevizmus adekvát kifejezését a szovjettársaság gyorsított szocialista iparosításának periódusában, a gazdasági elmaradottság és a világpolitikai elszigeteltség feltételei között.” (Id. mű 8. old.)

Hofmann kiindulópontja első látásra az „ipari társadalom” neutralis – azaz az iparosítás társadalmi formájával szemben közömbös – koncepciójára emlékeztet. A „későn érkezett” országok iparosítása, mely korunk egyik döntő eseménye, mindenütt teremt szerinte bizonyos alapproblémákat, miközben a fejlődő országokban visszatérnek a nyugat-európai történelem kezdeti iparosítási stádiumának bizonyos drasztikus vonásai. Hofmann azonban hangsúlyozza, hogy az októberi forradalom nyomán kiépülő szovjet „munkatársadalom” számára az általános út egy specifikus változata nyílt meg. Először is a szovjet iparosítás mint az egész tárgyalt időszak döntő eseménye, egyidejűleg szociális és nemzeti harci programmá vált, miközben összevetése csupán az iparosítás ama típusával jogosult, mely egy tradicionális kisparaszti társadalom autochton fejlődésén nyugszik, nem pedig egy kívülről – akár tőkeexport, akár európai telepések által – bevitt fejlődésen. A régi „kultúrnépek” gazdasági rendje pedig eleve meg van terhelve olyan tényezőkkel, mint a magas és gyorsan növekvő népesség, a hagyományos társadalmi rend szívós ellenállása, a mezőgazdaság és vele a kistermelés nyomasztó túlsúlya, és a termelők árutermelés-előtti mentalitása, ame-

lyek mind az iparosítás kerékkötőinek bizonyulnak, és megnövelik az erre irányuló politika nehézségeit.

A forradalom marxista vezetői számára – írja Hofmann – az a marx-i tétel, hogy minden új társadalom az őt megelőzővel szembeni haladó voltát a termelőerők kifejlesztésének magasabb fokával bizonyítja, sürgető gyakorlati posztulátummá vált, mielőtt az orosz forradalom egyedül maradt egy ellenséges környezetben. A bolsevikok teljesen tisztában voltak az előttük álló feladatok roppant horderejével, amelyek megoldása kezdetben még több alternatívát kínált.

Hofmann szerint az iparosítás gazdasági feltételeinek döntő kérdése az, hogy – jóllehet technikailag nem kell mindent előlről kezdeni – a mai nagyipar eredményeinek átvételéhez nemzeti tőkefelhalmozásra, valamint egy ennek megfelelő munkásság megteremtésére van szükség. E két összefüggő folyamat egyidejű megoldását Marx óta „eredeti tőkefelhalmozásnak” nevezik a közgazdaságtanban. E probléma előtt a szovjet rendszer sem térhetett ki, bárhogyan nevezze is el. Mint Hofmann írja, a bővülő nemzeti gazdaság megtermelése és egyidejűleg nagy munkástömegek eloldozása a földtől az ipar számára, nem mehet végbe a túlnyomóan kisüzemileg szervezett országokban anélkül, hogy mélyreható változásokat ne idézne elő magának a munkának a szervezetében, ami végül is a kistermelés kereteinek szétrobbantásához vezet. A változás mindenekelőtt a mezőgazdaságot érinti, amelyet *mindenáron* olyan helyzetbe kell hozni, hogy táplálni tudja az ipari termelők növekvő tömegét, akiknek ellátása attól kezdve a piactól függ, s egyidejűleg alapanyagot szolgáltatson az ipar számára. Egy bizonyos ponton ezért – önálló fejlődést feltételezve – a kisparaszti alap elkerülhetetlenül konfliktusba kerül a nagyipar céljával. E konfliktus megoldásának azonban különböző megoldásai lehetnek. A latifundiumok felosztásával a kisparasztságot a bolsevikok az egyik lehetséges utat eleve elzárták maguk előtt. A második alternatíva a NEP politikája volt, melynek lényege, hogy a parasztság spontán differenciálódása és egy új, a piacra termelő nagy-parasztság kifejlődése révén jussanak el a szükséges agrártermékek előállításához. Ez is jelenthette az iparosodás egy lassúbb változatának alapját, amennyiben a szomszédok, a város és a falu kölcsönösen egymás keresletét bővítő egyensúlyán nyugszik. Ez az egyensúly azonban a húszas évek végén felbomlott, ill. a város és a falu cseréjének körforgalmában olyan dugók keletkeztek, amelyek stagnációt idéztek elő, sőt valódi válsággal fenyegettek (ld. a tömeges munkanélküliséget). A harmadik út a szövetkeztetés, amely

a spontán kezdemények túlzott vontatottsága után, az erőltetett iparosítás elhatározását követően erőszakosan ment végbe.

A kollektivizálás lényege Hofmann szerint a mezőgazdaság alávetése volt az állami akkumuláció feltételeinek. A kényszer alkalmazása – amely hamarosan az ipari munka szervezetében is általánossá vált – azon a szükségyszerűségen alapult, hogy a tőkeakkumuláció forrásait csak belső erőkből, mindenekelőtt a munkaerőnek, a teljes nemzeti össz munkának az iparosítás célja szolgálatába állításából teremthették elő. Ahhoz, hogy a gazdasági kényszer logikája működésbe lépjen, szükségesnek bizonyult előbb a gazdaságon kívüli kényszer tömeges alkalmazása, ami mindenekelőtt egy drákói munkajogban fejeződött ki, amely alól még a „nevelési diktatúrát” gyakorló igazgatási apparátus sem volt kivétel.

Mindezt azonban megelőzte az az elsődleges döntés, amely azután lezárította a további választások körét, és döntően meghatározta a további eseményeket, hogy – miként Hofmann írja – az ipari társadalomban rejlő összes mefisztófeleszi lehetőséget teljes kifejlődéséhez segítse és a végsőkig kiélezzze. A Sztálin-frakció győzelme a pártban, valamint a bal- és jobboldaliak, a kivárási-elmélet két alternatívájának kikapcsolása – egyik a várakozás a külső körülmények segítségére (Trockij tézise a permanens forradalomról) másik a belső akkumulációs erők megérésére (Bucharin elmélete a mezőgazdaságból kiinduló iparosításról) – egybeesett a *minden áron és a legrövidebb idő alatt* történő iparosítás elhatározásával.

A gazdaságon kívüli erőszak szükségessége teremtette meg a „hatalom-termelés” motívumát s ezzel – minthogy nem ütközött egy demokratikus, alulról jövő, intézményesített ellenőrzés ellenállásába, az ország sajátos történelmi feltételei folytán – a hatalomra orientálódásnak azt az excesszusát, amelyet Hofmann a sztálinizmus lényegének tekint.

A *Stalinismus und Antikommunismus* c. könyvében Hofmann abból a dilemmából indult ki, hogy jóllehet a sztálinizmus kifejezés közzsájon forog, és az önkény, erőszak, dogmatizmus és egyéb keserves dolgok homályos képzeteivel kapcsolódik össze – a tényállás tudományos kutatása még a kezdeteken sem jutott túl, megmaradt a fogalomnélküliség, a „harangok alakatlan zúgása” (Hegel) szintjén. Ennek két fő oka szerinte az, hogy egyrészt a szocialista országokban – miközben azon vannak, hogy gyakorlatilag megszabaduljanak tőle – nem ismerik el azoknak a társadalmi-hatalmi viszonyoknak az általános jellegét, amelyek lehetővé teszik, hogy az általános szocialista alaprenden belül egy különös társadalomszerkezetről beszéljünk. Nyugaton viszont előszeretettel azonosítják a szocializmust annak sztálinis-

ta formájával, csökkentve ezzel a kihívás veszélyességét, és a fasizmussal szemben támadt ellenérzéseket így próbálva meg átirányítani egy történelmi tendenciájában és társadalmi tartalmában gyökeresen különböző társadalmi rendre.

A sztálinizmust Hofmann a szocializmus felé tartó átmeneti társadalom belső és külső viszonyainak *szélsőségesen hatalomra orientált* rendjeként határozza meg. Általános jellegének megértése érdekében Hofmann először is újradefiniálja a *hatalom* és az *uralom* fogalmát, amelyeket a polgári politológia egyáltalán nem különböztet meg. Az uralom a társadalom egyik részének intézményesen biztosított haszonélvezete a másik része felett, amely lényegében a kizsákmányoláson, mások munkája eredményeinek egyoldalú elsajátításán nyugszik. Ez elemi *társadalmi-gazdasági* tényállás, nem pedig politikai – mindenekelőtt a gazdasági viszonyok, valamint jogi, katonai, politikai intézmények biztosítják. A hatalom viszont csupán általános társadalmi fölény kifejezése, amely a legkülönbözőbb társadalmi jelenségekben mutatkozhat meg, s tartalmát egyrészt különös formái, másrészt a társadalmi uralomhoz való viszonya szabja meg. Az uralom szociális alapviszony, míg a hatalom a társadalmi kapcsolatok területén játszódik le; tehát a társadalom fenomenológiájához tartozik, a társadalmi rend tudatosan alakított részéhez. Az, hogy a hatalomgyakorlás formáinak uralmi jellege van-e vagy sem, csak abból az általános társadalmi célból határozható meg, amelyet a politikai és egyéb hatalmi eszközök szolgálnak. Mármost Hofmann szerint a proletárdiktatúra olyan hatalmi rend, amely tartalmilag, de nem szükségképpen formája szerint különbözik az uralmi rendtől. Naív elképzelés lenne ugyanis azt gondolni, hogy egy nem uralmon alapuló hatalom formáinak enyhébbnek kell lennie egy uralmi jellegű hatalomgyakorlásnál. A politikai hatalom átörökítése mindig a legjobb eszköznek bizonyult arra, hogy megtartsák egy osztály uralmát. Egy szocialista állam azonban – még sztálinista funkcionárius változatában is – radikálisan kizárja a társadalmi hatalom továbbadásának ilyen kontinuitását. E kérdésről – amelyet Hofmann döntőnek tart a szovjethatalom tartalmának meghatározásában – már korábbi művében is azt írta: a funkcionáriusok kicserélhetők, és semmilyen záloggal nem rendelkeznek hatalmi jogaik korlátlan biztosítására. „A szovjet társadalom differenciált, nem megosztott... A hatalom végső forrása anonim marad, miként a köztulajdon, amelyen nyugszik. Minden hatalom levezetett, pusztán felhatalmazás, az állam vezetőinek jogait is végső soron a feladat specifikus jellege korlátozza... A hatalom transzparenssé válik, nem önmagából, a társadalmi elnyomás eszközei feletti rendelkezés pusztán tényszerű-

ségéből igazolódik, hanem a végcél szolgálatában való használatának szankcionálásából, és abból, hogy e végcél a kormányzottak követendő célnak ismerik el.. A hatalmat a végcél, amelynek funkciójaként lép fel, időben is korlátozza, mindig ráveti árnyékát végességének posztulátuma. A szovjet-hatalom léte tehát lényege szerint előfeltételezi osztályhatalomként való nemlétét...” (Id. mű 526. old.)

Miután az uralom és hatalom megkülönböztetésével tisztázta a szovjethatalom alapvető különbségét egy pusztán a politikai hatalomra koncentráló totalitarizmus-mítosz feltevésével szemben (amely elvonatkoztat a hatalom gazdasági alapjától és társadalmi tartalmától), Hofmann a továbbiakban hangsúlyozza, hogy *a sztálinizmust konkrét történeti jelenségként kell megérteni*, mert csak így juthatunk el meghaladásának feltételeihez is.

A sztálinizmus mint történeti jelenség alapját Hofmann szerint *az az alapvető ellentmondás* képezte, amely *a jövő társadalmának marxista tana és megvalósításának konkrét történelmi feltételei között* feszült.

Hofmann ezért az immanens kritika útját járva, először a proletárdiktatúra klasszikus tanát elemzi, megkülönböztetve az átmeneti társadalomra vonatkozó elvi jellegű megállapításokat azoktól a konkrét történelmi elvárásoktól, amelyek az áttörés feltételeire vonatkoztak, s amelyek szerinte nem igazolódtak be. (Ilyen az államhatalom *erőszakos* megdöntésének elve, a forradalomnak a gazdaságilag legfejlettebb országokban és egyidejűleg történő lezajlása.) Miután Hofmann korrekten ismerteti a proletárdiktatúra tanát, hangsúlyozza, hogy az esetleges történeti jellegű elvárások meghatározták a proletárdiktatúra funkcióinak fontossági sorrendjét, amelynek természetesen az átmenet egészen más történelmi feltételeivel módosulniok kellett.

Az a tény, hogy az orosz forradalom – a leggyengébb láncszem elve alapján – elmaradott országban ment végbe, valamint, hogy egyedül maradt, és ellenséges külső környezetben kellett konszolidálódnia, a proletárdiktatúra funkciói közül *a kifelé irányuló védelmi funkció súlyát óriásira növelte*. És ez nemcsak visszahatott a belső elnyomó funkcióra – elég a diverzánspszichózisra, az „ostromlott erő”-mentalitásra gondolni –, hanem a pozitív építő feladatra is, a termelők önnevelésére nagy feladataik ellátása érdekében. A külső támadástól való félelem – ami rövidesen igazolódtott – az önfenntartás parancsa, amelynek attól kezdve minden döntést alávetettek, megkövetelte, hogy a gazdasági elmaradottságot *a lehető leggyorsabban* küzdjék le – mindazzal együtt, amit ez az új társadalom belső viszonyai számára jelentett.

Az erre irányuló politikai döntést nemcsak a NEP válsága és a belpolitikai feszültségek növekedése, hanem a nemzetközi légkör rosszabbodása, a Szovjetunió növekvő nemzetközi elszigetelődése is motiválta. Hofmann számos történelmi példát hoz fel annak illusztrálására, milyen külső feltételek mellett zajlott le a tervidőszakra való áttérés, az angol-szovjet diplomáciai és gazdasági kapcsolatok megszakításától a kínai kommunisták vereségéig. Ezeket az eseményeket közvetlenül követte a XV. pártkongresszus, amelyen kizárták a trockista ellenzéket és meghozták a határozatot a gyorsított iparosításról és a mezőgazdaság kollektivizálásáról. Hofmann összefüggést lát a náciizmus németországi konszolidálása és háborúra való készülődése – melynek iránya felől a müncheni egyezmény után nem lehetett semmi kétség – valamint a politikai tisztogatások csúcspontja között is. A háborús fenyegetettség-tudatra jellemző lehet Sztálin ismert mondása: „ötven-száz évvel el vagyunk maradva a fejlett országok mögött. Ezt a távolságot tíz év alatt be kell futnunk. Vagy megbirkózunk ezzel, vagy felmorzsolnak bennünket.”

A szélsőségesen felgyorsított iparfejlesztésre irányuló döntéssel a szovjet rendszer számára azonnal felmerültek egy keletkezőben lévő ipari társadalom összes gondjai. Valamennyi döntés az idő nyomása alatt állt. Az a kényszerűség, hogy a mezőgazdaságot az iparosítás eszközei eredeti felhasználásának szolgálatába állítsák – a gyenge ipar ezt még nem tudta maga előteremteni – a parasztgazdaságok erőszakos kollektivizálásához vezetett, és megadóztatásuk drákói szigorral biztosított rendszeréhez, amely lényegében egészen Sztálin haláláig fennmaradt. Ehhez járult az az óriási feladat, hogy tucatnyi millió, korábban félbarbár viszonyok között élő, félig analfabéta embert megismertessenek az ipari civilizáció követelményeivel, kiképezzék őket, és megtanítsák arra a munkafegyelemre, amelyet a széles termelési kooperáció szabályozott, egymással összefonódó tevékenységei megkövetelnek.

Az alapvető aránytalanság a gazdasági-társadalmi kiinduló feltételek és egy olyan állam követelményei között, amelyre az a feladat hárult, hogy előbb még létrehozza a termelők hatalmának társadalmi bázisát, együttesen a szocializmus-előtti feladatok megoldásával járó áldozatokkal, megkövetelte a *kényszer* szükségességét. Ez egy katonai mintára szervezett utasítási hatalom kiépüléséhez vezetett. Mint Hofmann írja, „egy olyan ország szociálisan légüres terében, amely még semmi volt, de a legrövidebb időn belül valamivé akart válni, kifejlődött egy igazgatási funcionáriuság, amely belsőleg tagolt, amely lefelé széleskörű teljhatalommal bír, egyúttal fentről

szigorúan felügyelik, és sokféleképp járszalagon vezetik; összetételében instabil és mindegyre áttisztogatott, el van látva anyagi előnyökkel, mintegy kiegyenlítésül a *megbízotti hatalommal* együttjáró személyes bizonytalanságért; egy önmagában semmiképpen sem zárt társadalmi *szolgálati elit* ez, amelynek történelmi feladata abban állt, hogy *nevelési diktatúrát* gyakoroljon azok felett a termelők felett, akiket magának a szovjethatalomnak kellett még előbb nagyban kinevelnie.” (Id. mű 36. old.)

Az orosz történelem bizonyos sajátosságai is hozzájárultak az így létrejövő politikai szerkezet jellegzetességeinek kialakulásához. Hofmann azonban e sajátosságokat lényegében csak negatíve, bizonyos nyugat-európai történelmi folyamatok (mint pl. a reformáció, a humanizmus, a felvilágosodás, a politikai és gazdasági liberalizmus, a parlamentarizmus stb.) hiányaként fogalmazza meg. (Ennyiben hűtlenné válik saját alapelvéhez, miszerint minden társadalmat saját előfeltételeiből kiindulva kell megérteni.) Számításba veszi az illegalitásba szorított bolsevik párt bizonyos politikai jellemzőit is, pl. az auteriter vezetés tendenciáját, a hivatásos forradalmár káderek kiképződését, mint a sztálinista politikai stílus előzményeit. Különösen hangsúlyozza a munkáspárt abszolút primátusát a gyenge szakszervezetek felett a forradalom előtti Oroszországban, miáltal a vezetés tömegek általi ellenőrzésének széleskörű lehetőségei jelentősen beszűkültek.

Mindezek az előzmények azonban nem jelentették Hofmann szerint a „sztálinizmus” fatális kikerülhetetlenségét. Az elemzett körülmények ugyan a társadalmi erőszakosság irányába hatottak, és „a mértéktelenségig fokozták egy megszilárdulatlan, tapogatózó átmeneti társadalom abnormitásait, szétszúzza az engedelmség és belátás, a fegyelem és a kezdeményezés, a parancs és az ellenőrzés művészi egyensúlyát, amelyre Lenin a vezetők és vezettek viszonyában mindig törekedett.” Mint Hofmann elemzéseinek lezárásaként írja, „a szovjet államra és szerveire a maga elé kitűzött feladatok természetéből fakadóan a kényszerfunkciók nagy mértéke hárult, miközben hiányoztak a hatalommal élés jelentős társadalmi és intézményi korrektívumai, ahogy azok differenciáltabb társadalmakban történetileg ki-fejlődtek.” A kényszer iránti szükséglettel azonban – írja Hofmann – csupán a sztálinizmus előfeltételét neveztük meg, nem pedig magát a sztálinizmust. Egy fatális történelmi determinizmusnak való behódolást jelentene, ha a sztálinizmus hatalmi túlkapásait a körülmények kikerülhetetlen eredményének tartanánk. „A sztálinizmuson sokkal inkább a hatalomnak azt a mértéktelenségét (Exzess) kell értenünk, amelyet nem indokoltak a „nevelési diktatúra” feladatai, amely nem volt objektíve „szükségyszerű”. A sztálinizmus

lényege minden kérdésnek a hatalom szempontja alatt, az akartnak az érvényesíthetősége szempontjából való eldöntése. A sztálinizmus *a hatalom* specifikus *opportunizmusa* a proletár társadalom általános alapjain. Társadalmi feltétele *a vezetők relatív önállósodása* saját, egyelőre gyengén fejlett társadalmi bázisukkal szemben. A proletáriátus kinyilvánított diktatúrája így hosszú időre egy *helyettes diktatúra* jellegét öltötte, amelyben az állam-hatalom *elidegenülten* lép szembe saját társadalmi hordozóival.” (Id. mű 38–39. old.) A sztálinizmus keletkezési okai és lényege után Hofmann a sztálinizmus „fenomenológiáját” vizsgálja, azaz azokat a társadalmi-politikai és ideológiai jelenségeket elemzi, amelyekben szerinte a sztálinizmus megnyilvánul. Ezek közül itt csak a legfontosabb politikai vonásokat ismer-tetjük.

Elsőként Hofmann a demokratikus centralizmus torzulását és a vezetők ellenőrzése elvének a megsértését tárgyalja. Lenin a demokratikus centralizmus két pólusának arányát egészen másként képzelte el, mint ahogyan azt a sztálini korszakban megvalósították. A tömegek széleskörű bevonását az igazgatásba és főként az ellenőrzésbe annál fontosabbnak tartotta, minél fejletlenebbek ezirányú képességei és tapasztalatai. Sztálin alatt viszont a döntési hatalmat a vezetők egyre szűkebb körére koncentrálták mind a pártban, mind a tömegszervezetekben, és nyílt vagy burkolt kooptáció útján töltötték fel soraikat. A helyi és regionális képviselői szerveket leértékelték, a népi ellenőrzés különféle formáit úgy építették le, hogy beillesztették az államigazgatásba. Az alulról jövő kontroll hiánya megváltoztatta a vezető funkcionárius típusát is – a lenini néptribunus helyére egy kvázi-militarista jellegű alvezérségi rendszer lépett, amely lefelé önkényesen lépett fel, míg felfelé igyekezett megegyezni az öt felügyelő szervekkel. Árulkodó e tekintetben Sztálin mondása: „három-négyezer ember alkotja pártunk tábournoki karát. Harminc-négyvenezer középszintű parancsnok a tisztikart. Végül 100–150 ezer pártvezető alkotja mintegy a párt tiszthelyettesi karát.”

A bürokráciát azonban nem tekinthetjük uralkodó, hanem csak végrehajtó testületnek, egy olyan szolgálati elitnek, amely alá volt rendelve a politikai hierarchia valóban kezdeményező részének.

A hatalom megosztásának az a módja, amely a pártnak a kormányzat-tal szembeni vezető szerepében, ill. a párt és állami szervek párhuzamosságában mutatkozik meg. Hofmann szerint az orosz fejlődés történeti sajátoságaiban leli magyarázatát: hiányzott az állam és a társadalom szövőttása és a polgárság szellemi és gyakorlati önállósulása. Hofmann rámutat arra az el-

lentmondásra, ami ebből alkotmányjogilag fakad – az állampolgári jogok pl. az állammal szemben érvényesek, de nem a párttal szemben, amely pedig szintén hatósági funkciókat gyakorol. Így fordulhatott elő, hogy ha valakit kizártak a pártból, ezt rendszerint állampolgári degradálása is követte. A viszonya a kormányzathoz, s ezzel együtt az állampolgár viszonya a párt-hoz Hofmann szerint máig a marxista államelmélet tisztázatlan kérdése.

A párt és a szakszervezetek viszonyának kérdése túlon túl ismert ahhoz, hogy itt részletezni kelljen. Elég utalni Lenin és Trockij nevezetes szakszervezeti vitájára, és arra, hogy Sztálin végsősoron a szakszervezetek államosításának trockiji programját valósította meg. A legsúlyosabb torzulások azonban Hofmann szerint *a szövetségi politikában* zajlottak le. Első helyen itt az erőszakos kollektivizálást és annak végzetes politikai következményeit említi. Ez vezette be a szervezett polgárháborúnak azt az állapotát, amely hamarosan az egész társadalomra kiterjedt, és a tömeges kényszermunka és a terrorperek szélsőségeiben csúcsosodott ki. Ennek igazolása volt az osztályharc éleződésének sztálini tézise, amellyel *a polgárháborús módszereket megengedhetetlenül tartós állapotá általánosították.* – írja Lukácsra hivatkozva Hofmann. A szövetségi politika torzulásának további eleme a társadalmi mozgalmak vezetésének igénye a kommunisták részéről az egész világon, ami oda vezetett, hogy még akkor is küzdöttek a szocialdemokrácia ellen, amikor már rég a közös ellenség, a fasizmus ellen kellett volna összefogniuk. Végül a népi demokráciák fejlődésében is Sztálin haláláig megoldatlan ellentmondás maradt a szocializmus fejlődésének egy „szervesebb” útja, a társadalmi szerkezetnek a szövetségi partnerekre tekintettel lévő, lassúbb ütemet megengedő átalakítása, valamint a szovjet példához igazodó, monolitikus sztálinista modellel erőltetése közötti feszültség.

A *nemzeti kérdéshez* való viszony tekintetében Hofmann a következőkben látja a sztálinizmus torzító hatását: 1. a belső nemzetiségi politika bizonyos erőszakos vonásai, 2. a más országok kommunista pártjainak jelentős mértékű irányítása a Komintern idejében, gyakran a szovjet hatalmi politika igényei szerint, 3. a II. világháború után az új szocialista államokhoz való viszony, amely oly kevéssé engedett önálló utakat, hogy ez Jugoszlávia esetében szakításhoz is vezetett.

Hofmann elemzései különösen plasztikusak a sztálinizmus szubjektív következményeinek leírásában, amelyek a berendezkedett hatalomhoz való elidegenült viszony termékei. Így pl. a sztálinista bürokrata típusáról írja: „A sztálinizmus alapvonása, a hatalom opportunizmusa, megismétlődik a hatalom képviselőinek opportunizmusában. Az intézményes kontroll és a

szabad kritika kikapcsolása, a vezetők és vezetettek eleven kapcsolatainak megszakadása, és a hatalom hordozóinak relatív önállósodása a vezetők mindig szükséges ellenőrzését egymás közötti felügyeletté változtatta át, amely óhatatlanul a hatalmi harc formáját öltötte.” A párttisztítás eszközét gyakran a személyes rivalitás fegyverévé tették, mégpedig minden szinten. Ennek terméke a mindenkori pártvonalra felesküdt, problémátlan és skrupulusoktól nem gyötört sztálinista funkcionárius típusa, aki „az önfeláldozásig odaadó az ügy iránt, és ennek megfelelő kíméletlenséggel bocsátkozik a személyes harcokba. Szeizmográfikus érzékenységet fejleszt ki a hatalmi viszonyokban végbemenő változások iránt, és ideológiai védetségre törekedve, szellemileg önállóan és gyakran személyes érzület nélküli. (Id. mű 56–57. old.) Ezt az opportunizmust lényegében rákényszerítették a tömegekre is, akiktől annál inkább követeltek meg demonstratív, rituális hitvallást az ügy mellett, minél hiteltelenebbé vált az infantilis propaganda. Ennek eredménye egy fitogtató aktivizmus lett, amely együttjárt a gyanakvással mindazokkal szemben, akik kevésbé mutatkoztak készségesnek. Az opportunizmus mindkét válfaja Hofmann szerint végsősoron annak az igazhitűnek a kispolgári típusára jellemző, akinek annál fontosabb a parancsok betű szerinti végrehajtása, s annál jobban igényli is e parancsot, minél közömbösebb számára az ügy maga.

Hofmann kitér az elidegenedés kérdésére is, ami sokáig élénk vita tárgyát képezte a humán értelmiség körében. Szerinte az új társadalom nemcsak átörökölte az elidegenedés számos elemét, de a sztálinizmus hatalmi excessusai még fokozták is bizonyos formáit. Ennek oka, hogy „az állam mint egyoldalúan követelő – és gyakran kiszámíthatatlan – büntető hatalom a társadalmi élet minden területét áthatotta”. Az elidegenedés viszonya főként a politikai terrorban és következményeiben, a félelem és kölcsönös bizalmatlanság légkörében kulminált. E tekintetben volt a sztálinista diktatúra összevethető – és összetéveszthető – tartalmilag alapvetően különböző más típusú diktatúrákkal. Mint Hofmann írja, „a sztálinizmusban az emberi elidegenedés tovább működő formái hosszú ideig elhomályosították az új társadalom objektív tartalmát.” (93. old.)

Mindez azonban nem vezethet félre a korszak maradandó történelmi teljesítményei felől. Első helyen az egész ország iparosítását említi Hofmann, ami maga után vonta az egész társadalom átalakítását. Ez utóbbi nemcsak elnyomorodott muzsikov tucatmillióinak az átvezetését jelentette az ipari civilizáció nivójára, hanem a korábban kettős elnyomás alatt szenvedő nők számára is megteremtette a fejlődés új lehetőségeit. A kultúrforradalom

eredményeként pedig egy félig analfabéta népesség a legrövidebb időn belül „a művelődés egy új történelmi eszményének hordozójává lett”. (94. old.) Maga a marxizmus e folyamatban, minden torzítás ellenére, Hofmann szerint a felvilágosodás történelmi szerepét vette át. Végül a Szovjetunió helytállása a második világháborúban, a fasizmus leverése döntő érv az új rendszer mellett: „ne feledjük el — írja Hofmann — hogy ez a nép, melyet súlyosan nyomasztott egy történelmi áldozati nemzedék (Opfergeneration) óriási terhe, nagy társadalmi reménységét foggal-körömmel védelmezte a második világháborúban. Micsoda életerővel kell bírnia nyilvánvalóan egy ilyen rendszernek, amely még történelme legsötétebb éveiben is ilyen erőket tudott felszabadítani!” (94. old.)

A sztálinizmusnak Sztálin halálával és különösen a XX. kongresszussal kezdődő felbomlását Hofmann a „marxizmus reneszánszának” reményteli perspektívájából elemzi. A sztálinizmus felbomlása szerinte saját természetéből következett: cél-opportunizmusa alá volt vetve a célok megváltozásának. Ennek történelmi feltételei közül elsőként azt emeli ki, hogy lezárult az iparosítás első foka, lejárt a preszocialista feladatok megoldásának óriási történelmi penzuma. Fokozatosan az intenzív iparosítás problémái kerülnek az előtérbe: a beruházások racionalitása (a pusztá kapacitásbővítés helyett), a termelékenység növelése, az iparszerkezetnek a fejlettebb iparágak javára történő átalakítása, a termelési és fogyasztási javak termelésének megváltozott arányai stb. A külső feltételekben is döntő változások érlelődtek meg: megtört a korábbi elszigeteltség, a szocializmus világrendszerré vált: nemzeti sajátosságainak érvényesülése pedig mindinkább a partneri viszony problémáit vetette fel az egyoldalú vezetés igénye helyett. Az „elrettentés egyensúlyának” megteremtésével létrejöttek a békés egymás mellett élés politikájának feltételei. Aktív külpolitikai szerepvállalás, a nemzeti felszabadító mozgalmakhoz való pozitív viszony stb. mind új helyzetet eredményeztek.

Mindezek lényeges össztársadalmi változásokhoz vezettek. Hofmann első helyen említi a munkaviszonyok jellegében végbemenő áttörést: a munka társadalmá, az ipari fejlődéshez idomult termelők egyszerűen kinőnek a nevelési diktatúra szűk csizmájából. A kényszer alkalmazásának szükségletével párhuzamosan csökken az önkényig fokozott fegyelmezés a munka világában. A termelés differenciáltabb feltételei növelik a gazdasági és erkölcsi ösztönzés szerepét. Megrövidült a munkaidő, fokozatosan előtérbe kerülnek a jóléti intézkedések (lakásépítkezések, fogyasztói cikkek termelése stb.). A szakszervezeteket újra emlékeztetik érdekvédelmi és gondos-

kodó funkcióikra, és felelevenítik a vezetők alulról történő ellenőrzésének különböző formáit.

A közélet megújulási tendenciái is ellentmondanak a sztálini gyakorlatnak: a „proletárdiktatúra” átalakulása „népállammá”; a népképviselői szervek törvényhozói és ellenőrzési funkcióinak megnövekedése; törekvés a hatósági jogkörök decentralizálására, a testületi határozatok elvének, a funkcionáriusok választásának és visszahívhatósága elvének érvényesítésére, a pártban a belső demokrácia és a kollektív vezetés elvének hangsúlyozása, a népi ellenőrzés szerveinek kiépítése stb. Ezek a fejlemények — jóllehet hatásuk csak hosszabb idő távlatában mérhető — Hofmann szerint „nem igazolják azokat a nézeteket, hogy a szocialista országokban egy privilegizált értelmiség, egy zárt funkcionáriusság, egy ellenőrizetlen bürokrácia új szociális uralkodó réteggé vált volna. A közfunkciókhoz való hozzáférés kibővülése, a választott funkcionáriusok felelősségének és cserélhetőségének helyreállítása, az általános támadás a bürokratizmus és az adminisztratív túlkapások ellen, egy szakszerű és alulról jövő ellenőrzés és kritika intézményes biztosítása, együttesen a képzési rendszer általános nyitásával és egy új széles értelmiség megteremtésén való fáradozás — mindez megmutatja, hogy merre tart a fejlődés, a vezetők akarata szerint is: az egykori kedvezményezett rétegeket visszavezetik egy áttekinthető (transparent) teljesítményi társadalom általános viszonyaiba.” (Id. mű 107. old.)

Befejezésül, az új társadalom történelmi tendenciájáról írva, Hofmann hangsúlyozza, hogy „a beállt változások ma már nem értelmezhetők csupán a sztálinizmus leépítéseként”. Inkább olyan új tartalmakhoz való előretörésről van szó, amelyekhez nincsenek előképek. E folyamat különossége, hogy először visszalépésnek tűnik már meghaladottnak vélt fejlődési fokokhoz. Így pl. az anyagi érdekelttség, általában az árutermelés eszköztárának alkalmazása látszólag visszalépés a pénz és csere nélküli szükségletkielégítés kommunista elvéhez képest. „Hasonlóképp, amikor az államot a társadalmi öngazgatás magasabb fokára kellene átvezetni, most a parlamenti élet erősítésén, a választói rendszer javításán és azon fáradoznak, hogy helyreállítsák a törvényhozó szervek bizonyos önállóságát a korábban mindenható végrehajtó hatalommal szemben, tehát egy bizonyos visszatérés mutatkozik a hatalommegosztás elvéhez, amelyet korábban meghaladottnak nyilvánítottak. Ugyanígy, a jog elhalálásának tendenciája helyett a kommunizmus felé tartó társadalom most saját jogállamiságának megteremtésén fáradozik. (Id. mű 124. old.) Végül „a biztosított dogmák üvegházi légkörében felnövekedett értelmiséget” is kiteszik a tágabb környezet kihívásának, és olyan szel-

lemi küzdelmekben kell helytállniok, amelyeket korábban már eldöntöttek véltek. „*A visszanyúlás általi előrehaladás dialektikája* (kiem. tőlem, B.J.) működik itt, egy elmulasztott történelmi penzum feldolgozása, amelyet csak azáltal haladhatunk meg, hogy teljesítjük” – írja Hofmann. (Id. mű 124. old.)

Ez a visszanyúlás azonban félreértéseket szül a folyamat valódi tartalmát illetően. „Nyugaton a liberalizálás az ott megszokott, természetesnek tekintett életrendnek tett engedménynek látszik, engedménynek a nyereség és a szerzésvágy, a privát jólét és az ennek megfelelő állam iránt – és legfőképpen korunk valamennyi polgárjoga közül a legelső: a fogyasztás joga iránt. Ilyen mércével mérve valóban mindennek, ami nyilvánvalóan nem „liberalizálás”, „resztalinizálásnak” kell tűnnie...” (Id. mű 125. old.)

A változások természetesen nem egyenesvonalúak, hiszen ellentétes hatások eredői. Egyfelől a visszatérésnek a társadalmi érintkezés meghaladottnak vélt formáihoz a már elért történelmi pozíciók feladásának kellett látszania. Másfelől viszont „a korábbi nyomás megszűnése olyan erőket is felszabadított, amelyek nemcsak e nyomástól, hanem attól az egész rendtől is meg akartak szabadulni, amelyben az működött. (Id. mű 125. old.) A társadalmi reform számára ugyanakkor nem álltak rendelkezésre olyan kész minták, – mondja Hofmann – amelyekhez folyamodhattak volna. A feladat elméleti és gyakorlati szempontból egyaránt nem a visszatérés valami torzítatlan eredeti mintához, amely érintetlenül megőrződött volna a sztálinista burok alatt, hanem az újrakezdés. Mint Hofmann írja: magukat a mércéket kellett megtalálni, és a sztálinizmus és a marxizmus szétválasztása korántsem volt olyan egyszerű folyamat, amelynek eredményét eleve biztosítani lehetett volna. Ezért az összmozgásban kilengések vannak, de a valódi irány nem ezekben a szélsőségekben van, sokkal inkább egy megújított, a jelenkori viszonyokra adaptált marxizmusban, amelyet a tudományos szocializmus klasszikusai csak egészen általános körvonalaiiban képzelhettek el. (Id. mű 126. old.)

Hofmann ezért elutasítja a konvergencia-elméletet, amely a szocialista társadalom fejlődését a Nyugathoz való közeledés mércéjével méri. Szerinte ellenkezőleg, az új társadalom annál inkább el fog távolodni a nyugati típusú társadalomtól, minél inkább kifejleszti belső potenciáit, s ezáltal azt, ami számára lényeges, formáiban is kifejezésre juttatja. A társadalmi érintkezés külső formáiban ugyan nagymértékű hasonulás mehet végbe, ez azonban végső soron csak annál inkább előtérbe helyezi a két társadalmi rendszer tartalmi különbségét.

A nyugati „szovjetológusok” alapvető tévedése – írja Hofmann – hogy a számukra idegen társadalmi rendet mindig éppen adott állapotában, s nem dinamikus fejlődésében, immanens lehetőségeire nézve vizsgálják. Ezért mindig a valóság mögött kullognak. „Ma azonban nyilvánvaló, hogy az itt vizsgált társadalmi formáció lényege történelmi potencialitásában van megalapozva, és ez azt jelenti, hogy a holnap realitásában. A szovjet társadalom potencialitása azonban mindig szocialista, nem pedig sztálinista jellegű volt.” (Id. mű 126. old.)

A fentiekből láthatóan inkább Hofmann felfogásának korrekt ismeretetésére, mint kritikájára törekedtünk. Konceptiójának erői és gyengéi egyaránt kétszeresen polemikus jellegéből fakadnak – szerzőjüknek egyidejűleg kellett az antikommunista klisékkel és bizonyos újbaldali leegyszerűsítésekkel vitázni. Hofmann nyilvánvalóan nem mindig tudott eleget tenni annak az általa hangoztatott elvnek, hogy az új társadalmat saját előfeltételeiből kiindulva kell megérteni: helyenként maga is a nyugat-európai fejlődés mércéit alkalmazza. Mégis érdeme, hogy legalább törekedett erre, és hangsúlyozta ezen elv fontosságát a teljesen történetietlen, gyakran csupán felszínes politikai morfológiára építő megközelítésmódokkal szemben. Fontos érdemének tekinthetjük azt is, hogy figyelme nem szűkült a politikai felépítmény viharaira, – jóllehet a „sztálinizmust” maga is egyfajta torzult politikai gyakorlatként határozza meg – hanem elemzi a „munka társadalmának” központi elemét, a munkaviszonyok alakulását a legágabb értelemben. Mégis, épp ezért több figyelmet érdemeltek volna azok a konkrét társadalmi-politikai küzdelmek a húszas években, amelyek végülis eldöntették a politikai fejlődés további irányát. Ugyanez mondható el Sztálin személyes szerepéről, amiről a személyi kultusz fogalma elleni polémia ellenére sem szabadna megfeledkezni. Hofmann persze nem történeti művet írt, hanem egy szükségképpen elnagyolt, „általános” szociológiai koncepciót fejtett ki. Felfogása, mint a probléma egyik első átfogó megközelítése, hazájában mindenképpen pozitív irányban hatott. Egyrészt alapjaiban rendítette meg a „sztálinizmusról” alkotott antikommunista klisék tudományos hitelét széles intellektuális körökben, másrészt a baloldali szocializmus-kutatást a gazdasági és társadalomtörténeti megalapozottság, a szocialista fejlődés konkrét történelmi és társadalmi sajátosságainak vizsgálata irányába ösztönozte.

Jegyzetek

1. Így pl.: Ellenstein a „sztálini jelenség”-ről beszél; a „sztálinizmus” kifejezést azért utasítja el, mert történetileg „a burzsoázia találmánya”, ideológiai és politikai harci eszköze, amely a sztálini üldöztetéseket magának a szocializmusnak a szükségszerű következményeiként értelmezi. L. Histoire phénomène stalinien. Paris, 1975.
2. W. Hofmann (közgazdász és szociológus, 1920–1969.) főbb művei: „Wohin steuert die Sowjetwirtschaft? 1955; Die Arbeitsverfassung der Sowjetunion Frankfurt/M. 1956; Gesellschaftslehre als Ordnungsmachtg. 1961; Die säkulare Inflation 1962; Ideengeschichte der sozialen Bewegung des XIX. und XX. Jahrhunderts, 1962; Sozialökonomische Studentexte, Bd. 1–3. 1964–1966; Stalinismus und Antikommunismus. Zur Soziologie des Ost-West-Konflikts, Frankfurt/M. 1967 (az 1970-es negyedik kiadásból idézünk); Universität und Ideologie 1968; Abschied vom Bürgertum 1969.
3. Minthogy a továbbiakban terjedelmi okokból nem foglalkozhatunk az antikommunizmus kritikájával, röviden utalunk e fejezet tartalmára. Hofmann a torzítások három jellegzetes formáját elemzi: 1. a saját (polgári) gondolatvilág és tapasztalatok rávetítését az ellenfél elméletére és gyakorlatára (tehát egy inadekvát mérce kritikátlan és történelmietlen alkalmazása); 2. a két nagy rivális társadalomfelfogás és társadalmi rendszer *tartalmi, szociális* ellentétének átfordítása az együttélés *politikai formáinak* ellentétévé; 3. a belső társadalmi konfliktusnak külpolitikaivá való átértelmezése. Ezáltal nyer az antikommunizmus társadalompolitikai funkciót: a polgári társadalmat negatív összetartó erővé, a szellemi élet megrendszabályozásának és a „szociális fegyvelmezésnek” az eszközévé válik.

A KÖZÉP- ÉS DÉL-AMERIKAI SZABADSÁGKÜZDELMEK – ÉS A FELSZABADÍTÁS TEOLÓGIÁJA

Közép- és Dél-Amerika ma a világ azon részei közé tartozik, ahol rendkívül konzervatív és haladásellenes kormányzatokkal, rendszerint fasiszta vagy fasisztoid jellegű katonai juntákkal szemben a különböző népeknek – sokszor óriási erőfeszítések és áldozatok árán – kellett kiharcolni szabadságukat és kell küzdeni ennek a szabadságnak a megőrzéséért (Kuba, Nicaragua), vagy kell még mindig harcolni a szabadság megszerzéséért (Salvador, stb.). Ennek az írásnak most nem lehet az a célja, hogy ezekről a szabadságküzdelmekről történeti áttekintést adjon. Tekintettel arra, hogy a tanulmány szerzője nem, vagy legalábbis nem elsősorban történész, egy ilyen feladatra nem is vállalkozhatnék. Annál inkább annak a felmutatására, hogy ezek a szabadságküzdelmek milyen hatással voltak és vannak a keresztény egyházak *politikai* állásfoglalására.

Mielőtt azonban rátérnénk magában Közép- és Dél-Amerikában a római katolikus teológiában a század 60-as éveiben kibontakozott, teológia-történeti szempontból rendkívül érdekes irányzat, az ún. „felszabadítás teológiája” témakörének és sajátos kérdéseinek az ismertetésére, érdemes – mintegy bevezetésként – arra is utalnunk, hogy ezzel szinte egyidőben Európában is kibontakozott a római katolikus teológusok között inkább „politikai teológiának”, a protestáns teológusok között pedig a „forradalom teológiájának” nevezett irányzat, amelyek mindegyikének olyan gazdag irodalma keletkezett néhány év alatt, hogy a kérdéskört tárgyaló tanulmányokból egyidejűleg egy-egy vaskos gyűjteményes kötetet lehetett kiadni.¹

A római katolikus teológiában egy viszonylag fiatal münsteri teológiai professzor, Johann Baptist Metz indította el ezt a folyamatot, amely több, főleg a kereszténységnek a mai világ iránt való felelősségét felmutató kötet megjelentetésével² a „*politikai teológia*” irányzata néven vonult be a 60-as évek teológiai újraeszmélődésének a történetébe.

Ennek a teológiai irányzatnak a két leglényegesebb vonása az, hogy egyfelől – az addigi teológiai tanítás viszonylagos zártságával ellentétben – teljes nyíltsággal fordult a modern világ és annak egész problematikája felé, egyúttal pedig kész volt vállalni e problémák megoldásában a felelős kereszt-

tény részvételt. Másfelől pedig ennek a teológiai irányzatnak fontos jellegzetessége a dialógusra való készség korunk igen fontos szellemi, de egyben politikai irányzatával, a marxizmussal. Ebben a dialógusban, amit a 60-as években a római katolikus befolyás alatt álló Paulus-Gesellschaft szervezett,³ olyan tekintélyes római katolikus teológusok is résztvettek, mint pl. Karl Rahner.

A „politikai teológia” irányzatának a kialakulásánál is érdekesebb azonban a „forradalom teológiája”-nak a létrejötte. Ezt alapjáibanvéve egy északamerikai teológus, Richard Shaull kezdeményezte,⁴ – és azután olyan tekintélyes nyugatnémet teológusok állították a 60-as évek második felében szinte teológiai munkásságuk középpontjába, mint Helmut Gollwitzer nyugatberlini és Jürgen Moltmann tübingeni teológiai professzorok.

A „forradalom teológiája”, a forradalom kérdésében elfoglalt hagyományos európai teológiai felfogás elutasító magatartását radikálisan felülvizsgálva, keresztény teológiai alapon igyekezett feleletet keresni a forradalommal kapcsolatban felvetődő kérdésekre. Ebben a teológiai irányzatban különösen lényeges problémaként vetődött fel a „forradalmi erőszak” mint keresztény etikai kérdés, ami lényegében a felszabadítási küzdelmek („igazságos háború”) keresztény legitimizálásának a legnehezebb kérdése. Az a válasz, amit erre a kétségtelenül nehéz kérdésre a forradalom teológiája ad, a legrövidebben abban foglalható össze, hogy a felszabadítási küzdelmek erőszakát feltétlenül megelőzi az elnyomó rendszerek erőszaka, amit viszont – egy igazságosabb társadalmi rend megvalósítása érdekében – csakis egy másik, ez esetben a forradalmi erőszakkal lehet és kell megszüntetni.⁵ Ez a másik „erőszak” érvényesül a felszabadítási küzdelmekben.

Mind a „politikai teológiával”, mind pedig a „forradalom teológiájával” kapcsolatban azonban meg kell jegyezzük azt, hogy ezek Európában egy olyan időpontban alakultak ki, amikor nem volt kifejezetten forradalmi helyzet. Az kétségtelen, hogy vannak Európában olyan tőkés országok, amelyekben erős kommunista pártok működnek (Franciaország, Olaszország, Spanyolország, Portugália), de – amint azt az elmúlt 10–15 év eseményei igazolták is (Pl. Franciaországban a kormányban vannak kommunista miniszterek!) – ezek a pártok nem forradalmi „erőszak” alkalmazásával kívánnak hatalomra kerülni, hanem egy sokkal hosszadalmasabb úton, a parlamentáris erőviszonyoknak a számukra kedvező alakítása révén.

Itt kell most már rátérnünk arra, hogy az ún. „felszabadítás teológiáját” az előbbieken rendkívül nagy vonalakban ismertetett európai teológiai irányzatoktól nem csak az különbözteti meg, hogy az teljességgel a római

katolikus teológián belül kialakult irányzat, hanem mindenekelőtt az a tény, hogy abban a Közép- és Dél-Amerikában jött létre, ahol lényegében már évtizedek óta *ténylegesen* forradalmi harcok, szabadsághüldelmek folynak, ahol Che Guevara és társai római katolikus pap létükre résztvettek a fegyveres forradalmi harcban, ahol a templomban gyilkolták meg Romero salvadori római katolikus érseket, ahol a felszabadított Nicaragua kormányában több tekintélyes római katolikus lelkész vállalt miniszteri megbízatást. *A kereszténységnek — és ez Közép- és Dél-Amerikában szinte teljességgel a római katolikus egyházat jelenti — ebben a forradalmi helyzetben kellett teológiai alapon állást foglalnia és a társadalmi, politikai és gazdasági igazságtalanságok kérdésében hitvalló szót kimondani. Az ún. „felszabadítás teológiájában” ez a határozott szó hangzott el!* Ez természetesen nem jelenti azt, hogy ez az állásfoglalás a teológia, a kereszténység, vagy a római katolikus világegyház egyetemes véleményével lett volna azonos a Közép- és Dél-Amerikában felhalmozódott társadalmi és gazdasági problémákkal kapcsolatban. Még csak azt sem jelenti, hogy ez az egész Közép- és Délamerikai római katolikusság álláspontját képviselné. Azt azonban feltétlenül jelenti, hogy *vannak a kereszténység körében önmagukat forradalmi harcban feláldozni kész emberek népük szebb életéért és igaz szabadságáért, — és vannak olyanok is, akik ezt a szellem fegyvereivel, a teológiai meggyőzés erejével teszik meg!*

Rendelkezésünkre áll néhány nem csak spanyolul megjelent dokumentum, aminek az ismerete határozottan sejtetni engedi, hogy a *„felszabadítás teológiájában” a 20. század keresztény teológiájának egyik olyan alapvető fordulata történt meg, ami a keresztény teológia történetének általában konzervatív vonalvezetését megtöri és a társadalmi progresszió irányába hat.*

Ebben az összefüggésben elsősorban Gustavo Gutiérrez perui-limai római katolikus teológiai professzor 1973-ban német fordításban is megjelent *„A felszabadítás teológiája”*⁶ című könyvére kell gondolnunk. A továbbiakban ennek a könyvnek a lényeges mondanivalóit követve és kiemelve kíséreljük meg nyomon követni a felszabadítás teológiája lényeges alapételeit.

Nagyon lényeges megállapításnak kell tartanunk a kötet első lapjain a *„felszabadítás teológiájának”* a körülírást így: „Arról van szó, hogy az Isten Igéje ítélete alá kell álljunk, át kell gondolnunk hitünket, meg kell sokasítanunk szeretetünket, és egy belső elhatározásból, amely radikálisabb, hathatósabb és totálisabb kíván lenni, számot adjunk reménységünkről. Arról van szó, hogy a keresztény élet nagy mondanivalóit perspektíváink nagy

változásában és az új problémák összefüggésében, amit egy ilyen elkötelezettség magával hoz, újra felismerjük. *Mindez beletartozik az ún. „felszabadítás teológiája” érdeklődési körébe.”*⁷

A kötet a továbbiakban a teológia klasszikus feladataival foglalkozik ilyen címszavak alatt: „a teológia, mint bölcsesség”, „a teológia, mint racionális tudás”, – és ezekkel szemben állapítja meg, hogy a teológia lényege szerint *történelmi praxis és kritikai reflexió* kell, hogy legyen. Ebben az összefüggésben *egészen új*, és a teológiában valóban *forradalmi* megállapítása a kötetnek a következő: „A teológiának az Isten ígéje fényében gyakorolt kritikai gondolatmenete a történelmi gyakorlat felett nem csak nem pótolja a teológia egyéb funkcióit, mint pl. a bölcsesség és az értelmes tudás, hanem feltételezi azokat és szüksége van rájuk. Ez azonban nem minden. Mert valóban nem arról van szó, hogy az egyiket a másik mellé tegyük. *A teológia kritikai feladata szükségszerűen ezeknek a más feladatoknak az újra való fogalmazásához vezet úgy, hogy a bölcsességnek és az értelmes tudásnak ebben az összefüggésben kifejezetten a történelmi gyakorlat a kiindulópontja és a kontextusa. A teológusnak az a kötelessége, hogy a történelmi gyakorlat felől gondolkodjék, és ez által a szellemi haladás azon ismerveit dolgozza ki, amiket a Szentírás a maga részéről támogat. A történelmi haladással való kapcsolattól kapja a hit azokat a kérdéseket, amiket az emberi értelem tesz fel. A hit és a tudomány közötti kapcsolatnak a helye a hit és a társadalom közötti kapcsolatban – és ez azt jelenti, hogy a felszabadítás érdekében való cselekvés összefüggésében – van.”*⁸

Ebből az alapállásból következik Gutiérrez könyvében az az igény, hogy *szociológiai módon* felmérje egyfelől a latinamerikai népek társadalmi és gazdasági helyzetét, másfelől pedig a keresztény (ez esetben elsősorban a római katolikus) egyház viszonyulását ehhez a helyzethez. Gutiérrez álláspontját néhány tételben így lehet összefoglalni:

1. Az ún. „fejlődés” a Harmadik Világ országai számára *nem* jelentette a társadalmi és gazdasági igazságtalanságok nyomasztó kérdéseinek a megoldását.

2. E problémák megoldását *csakis* a felszabadító mozgalmak jelenthetik. Megoldást ugyanis az elnyomó rendszerekkel – rendszerint katonai diktatúrákkal – szemben csak a felszabadítási mozgalmak forradalmi harca hoz.

3. A keresztény egyház, amely tud a Jézus Krisztusban adott váltságról (szabadításról), semmiképpen nem maradhat ki ezekből a felszabadító küzdelmekből. Sőt: annak aktív résztvevője kell, hogy legyen, – egyébként ugyanis megtagadja a Jézus Krisztusban adott tényleges „felszabadítást”.

A kötet eközben részletes leírását adja szociológiai szempontok alapján a latinamerikai társadalmi és gazdasági helyzetnek, mintegy ezzel indokolva az egyház elkötelezettségét arra, hogy a maga sajátos eszközeivel résztvegyen a latinamerikai népek felszabadító küzdelmeiben. Megrendítő ez a kép, amit erről a helyzetről Gutiérrez fest: „Itt a helyzetelemzés területén egyfajta tudományos racionalitás összefüggésében találjuk magunkat. *A helyzet jelenlegi állapotának a radikális megszüntetése, a tulajdonviszonyok mélyreható átalakítása, a kizsákmányolt osztályok hatalmának a biztosítása, és egy olyan szociális forradalom, amely a fennálló függőségeket szétfeszíti, – csak ez teszi lehetővé az eljutást egy más módon formált szocialista társadalomba, vagy legalábbis ez jelenti azt, hogy annak megvalósítása lehetővé válik.*”⁹

A mű második fejezete érdekes, és teológiai szempontból újszerű gondolatokat tartalmaz az *Istennel a történelemben való találkozás* vonatkozásában. Ebben az összefüggésben a könyv lényeges megállapítása az, amit a *vallásokkal* kapcsolatban így fogalmaz meg: „Míg a vallások általában a kozmosz és a természet fogalmaiban fejezik ki mondanivalóikat, a kereszténység a maga bibliai alapjai szerint történelmi kategóriákban fejezi ki magát. A történelemben azonban egyfelől igazságtalanságok, elnyomás, elleneségeskedések vannak, másfelől ezekkel szemben a felszabadulás reménysége.”¹⁰

Gutiérrez könyvének azonban a két legfontosabb megállapítása a következőkben van. Egyfelől világossá teszi, hogy „*Latin-Amerikában ma egyháznak lenni világos állásfoglalást jelent a mostani társadalmi igazságtalanságokkal szemben és a forradalmi folyamattal kapcsolatban, amely a jelenlegi helyzetet legyőzi és belőlük egy emberségesebb rendet kíván teremteni.*”¹¹ A másik az a meghatározó és nagyon őszinte vallomás, amit Gutiérrez így fogalmaz meg: „Vannak pillanatok, amelyekben az ember csak kísérletekkel és a tévedés kockázatával jut előre. Egyre nehezebbé válik olyan programokat és terveket készíteni, amelyek szerint az egész egyház magatartásának formálódnia kell, – másként, mint ahogyan azt eddig gondoltuk. *A keresztény gyülekezetnek úgy kell megfelelni a mostani időszak követelményeinek, még pedig azokkal a lehetőségekkel, amelyekkel rendelkezik, – azzal a határozott kívánsággal, hogy hű maradjon az evangéliumhoz. A teológiában vannak fejezetek, amelyeket csak később lehet megírni!*”¹²

Ezek az idézetek teológia-történeti szempontból rendkívül fontosak, mert legalább két igen fontos követelményre utalnak. Egyfelől arra, hogy a keresztény egyház Isten örök kijelentése alapján a korhoz, a situációhoz

*szabott hitvallástételre kötelezett. Egy adott történelmi pillanatban más-
képpen kell hangozzék a keresztény bizonyágtétel és alakuljon a keresz-
tény magatartás időszerű tartalma Latin-Amerikában, mint Európában,
vagy a világ más táján. — Másfelől pedig arra, hogy a keresztény egyháznak
a prófétai vallástétel bátorságával — adott esetben — vállalnia kell a té-
vedés kockázatát is abban a bizonyos reménységben, hogy Isten a prófétai
vallástételt, ha az igaz, utólag feltétlenül igazolja!*

Arról kell még beszámolnunk, hogy a „Diskussion zur Theologie der Revolution” című már idézett kötet tartalmaz egy olyan fejezetet, amely latin-amerikai dokumentumokat ad közre.¹³ Ebben — egy bevezetés után — ötven perui lelkész 1968-ból származó nyilatkozatát, továbbá a latin-amerikai munkások VI. Pál pápához intézett nyílt levelét olvashatjuk, ez utóbbit a pápa 1968-as latinamerikai útjával kapcsolatban. A dokumentumok legfontosabb darabjának látszik azonban a latin-amerikai római katolikus püspöki konferencia 1968. szeptemberében a „béke”-ről hozott határozata, amely egyfelől a latin-amerikai helyzettel foglalkozik a béke szempontjából, majd a latin-amerikai társadalmi osztályok és a belső kolonializmus kérdéseit fejtegeti. A következő fejezet a nemzetközi helyzetet, különösen az abban levő feszültségeket és a külső kolonizáció kérdéseit taglalja, azután pedig a latin-amerikai országok között fennálló feszültségeket elemezi. A határozat második fele a keresztény békesség-fogalom értelmezésével, majd az erőszak kérdésével foglalkozik. Nem lehet meg nem említeni, hogy ez utóbbi kérdésben a határozat olyan új hangot üt meg, amit a következő idézet érzékeltet: „Nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy Latin-Amerikában az igazságtalanságnak olyan körülményei alakultak ki, amit intézményesített erőszaknak lehet nevezni, mert a jelenlegi társadalmi rendszerek alapvető emberi jogokat sértenek meg. Ez olyan helyzet, amely teljes, bátor, sürgős és mélyreható megújító változásokat követel. Ezért nem csodálkozhatunk azon, ha Latin-Amerikában az „erőszak kísértése” jelentkezik. Nem szabad visszaélni ezeknek a népeknek a türelmével, amelyek évek óta olyan életkörülmények között élnek, amiket csak nagyon nehezen vehetnek tudomásul azok, akik tudatában vannak az emberi jogoknak. Ennek a helyzetnek a láttán, amely annyira megbotránkoztató, az emberi jogokkal, és egyúttal a békével kapcsolatban, a keresztény népesség minden tagjához fordulunk, hogy súlyos felelősségüket a latin-amerikai béke munkálása érdekében vegyék magukra.”¹⁴

Úgy vélem, hogy a felszabadítás teológiája problematikájának a fenti ismertetéséből két nagyon lényeges következtetést lehet levonni a keresz-

tény egyház társadalmi felelőssége és szolgálata szempontjából. Egyfelől azt, hogy ez a felelősség és szolgálat mindig korhoz, sőt még konkrétan fogalmazva: egy adott világrész vagy nép valóságos történelmi-politikai-gazdasági-társadalmi helyzetéhez kötött. A keresztény egyháznak mindig mérlegelnie, és ebből folyóan tudnia kell azt, hogy az adott történelmi helyzetben mit jelent kereszténynek lenni, keresztény egyházként élni és szolgálni. Ennek a tudata nélkül a kereszténység éppen a maga esszenciális tartalmát tagadja meg, és ennek következtében társadalmilag regresszív erővé válik. Másfelől: az ilyen keresztény vallástételhez és magatartáshoz ma nem kevés bátorság kell! Vállalni kell ugyanis érte a tévedések kockázatát, sőt ennél többet: a kereszténység szükségképpen konzervatív többségének az elitelő, sőt vádaskodó magatartását is. Az egyház- és a teológia-történet tapasztalatai azonban azt mutatják, hogy ez sohasem volt, és nem is lehetett másképpen!

Jegyzetek

1. „Diskussion zur „politischen Theologie“. Hgg. von H. Peukert. Kaiser-Grünwald, München, Mainz, 1969. – „Diskussion über die „Theologie der Revolution“. Kaiser-Grünwald. München. Mainz, 1969.
2. Christliche Anthropozentrik. München, 1962. – Armut im Geiste, München, 1962. Der Dialog. Hamburg, 1966. – Zur Theologie der Welt, München, Mainz, (1968). – továbbá egy gyűjteményes kötet: Weltverständnis im Glauben. Mainz, 1965.
3. Salzburg, 1965. Mariánské Lázně 1967.
4. Egyik tanulmányának a címe ez: „Der christliche Glaube als Skandal in einer technokratischen Welt.“
5. Lásd J. Moltmann: „Gott in der Revolution“ c. tanulmányok 6. tételét a „Diskussion über die Theologie der Revolution.“ c. kötetben, 77.
6. A kötet 1972-ben Salamanca-ban jelent meg „Theologia da le Liberacion“ címen spanyol nyelven. A német fordítást Horst Goldstein készítette, és ez 1973-ban jelent meg a Kaiser Verlagsnál Münchenben, „Theologie der Befreiung“ címen, a már említett Johann Baptist Metz előszavával. Az angol nyelvű fordítás „A Theology of Liberation“ c. Londonban, 1974-ben jelent meg. – Egyébként Gustavo Gutiérrez-től azt érdemes tudni, hogy 1928-ban született, orvosi, filozófiai, pszichológiai és teológiai tanulmányokat folytatott, és a könyv megjelenésekor a „társadalomtudományok és a teológia“ professzora volt a limai (Peru) katolikus egyetemen.
7. I.m. 2.
8. I.m. 19.
9. I.m. 29.
10. I.m. 167.
11. I.m. 250.
12. I.m. 258.
13. I.m. 332–365.
14. I.m. 361.

GAZDASÁG VAGY POLITIKA? VÉLEMÉNYEK, VITÁK A KÜLPOLITIKA ALAPVETŐ MEGHATÁROZÓIRÓL

(A francia-orosz viszony kérdése)

A nemzetközi kapcsolatok történetével foglalkozó feldolgozásokban a szakemberek ma már többnyire arra törekednek, hogy feltárják mindazokat a tényezőket, mozzanatokat, amelyek befolyásolták a külpolitikai döntéseket, és hosszabb-rövidebb távon meghatározták az államok egymás közötti viszonyát. A vizsgálódás széles skálán folyik. Nem szűkítik le a nemzetközi kapcsolatok mozgását az államfők, diplomaták vagy a kabinetek közötti viszonyokra, hanem a tényezők egész sorának összefüggésében nézik ezt. A földrajzi, demográfiai feltételek, a gazdasági, pénzügyi érdekek, a vallási erők, a közvélemény, a jog, a nemzeti hagyományok, az államfők illetve a külpolitika irányítóinak személyes érzelmei, véleményei, az adott ország politikai kerete, a nemzetközi helyzet, mind egy-egy tényező ebben a mozgásban. A sokoldalú megközelítésen belül több olyan monográfiát és tanulmányt találunk, amelyekben a történészek főleg két faktor, a gazdaság és a politika szerepének, e kettő egymásra és a külpolitikára gyakorolt hatásának szentelnek nagy figyelmet. E munkákban felmerül az a kérdés is, hogy e két tényező közül melyiknek van primátusa a döntésekben és általában a diplomáciai mozgásban. Az alábbiakban ezzel kapcsolatban mutatunk be néhány véleményt a 19. és 20. századra vonatkozó francia és orosz nyelvű szakirodalomból.

Az Association Française de Science Politique 1953. júniusában kétnapos kerekasztalbeszélgetést rendezett francia, angol, olasz, amerikai szakemberek részvételével a külpolitika alapjairól.¹ A gazdaság szerepéről, a francia külpolitikára gyakorolt hatásáról Jacques Grunewald mondta el gondolatait ezen a tanácskozáson.² „A marxista eszmét követő történészek számára – olvashatjuk referátuma bevezetőjében – a történelem a gazdasági tényezők terméke, és a nemzetközi kapcsolatok története ugyanazon faktork hatásának van alávetve, mint a történelem többi ága.” Ezután mindjárt megjegyzi: „Nem kétséges, hogy a gazdasági tényezők jelentős szerepet játszottak a 20. század két világkonfliktusának eredetében.” A 19. századra, egészen 1914-ig azonban azt állapítja meg, hogy Franciaország külpolitikájában a gazdaságnak nem volt jelentős hatása. A júliusi monarchia idején pél-

dául a francia diplomáciát a szerződések tisztelete, valamint az befolyásolta, hogy a kontinens még mindig legnépesebb államának újra elsőrendű szerepet biztosítson az európai ügyekben. A 19. század első felében szerinte mindenképpen a politikai megfontolások hatottak elsősorban a külpolitikára. A gazdasági tényező csupán egy területen, a vámkérdésben jelentkezett francia-angol viszonylatban. A második császárság ideje alatt e faktornak már nagyobb volt a hatása. Állandó és jelentős szerepet azonban csak 1914, illetve az első világháború után kapott a francia külpolitikában. Grunewald véleménye e szerep nagyságáról akkor derül ki, amikor az üzleti körök és a külpolitika viszonyát vizsgálva, Lenin és Buharin ellenében felveti a következőt: érvényesnek tekinthető-e minden esetben az a következtetésük, hogy a diplomácia az üzleti köröket szolgálja. Válasza egy újabb kérdés: „...maguk az üzleti körök, legalábbis gyakran, nem eszközök egy állam diplomáciájának szolgálatában?” Ezt azután néhány példával igyekszik illusztrálni és alátámasztani. Az első világháború utáni tőkebefektetések célja Kelet- és Délkelet-Európában a francia befolyás növelése, erősítése volt. Éppúgy, mint korábban a marokkói vagy a tunéziai ügynél: a kormány ekkor is politikai okokból támogatta a beruházásokat. Természetesen az üzleti köröknek is megvolt a hasznuk, sőt a kormánytól garanciákat, védelmet is kaptak érdekeik. A két tényező szerepét tekintve azonban nem a gazdaság, hanem a politika elsőbbségéről van szó ezekben az esetekben. Ez a megállapítás azonban általános érvényűnek semmiképpen sem tekinthető. Grunewald sem tekinti annak, hiszen maga is több olyan országot említ, amelyek politikájában a gazdasági tényezőnek mindig jelentős szerepe volt. Ilyen eset szerinte például Olaszország, amelynek külpolitikájára a nyersanyaghiány nagy hatással volt. Angliával és Németországgal kapcsolatban a szerteágazó kereskedelmi kapcsolatokat, a cári Oroszország és Törökország esetében pedig a tőkehiányt említi meg, mint a diplomáciát állandó jelleggel, döntően befolyásoló gazdasági tényezőt.

A kerekasztalbeszélgetés idején sem Franciaország, sem a fent említett államok története nem volt még annyira kimunkált, hogy a gazdaság szerepét a külpolitika valamennyi lényeges döntésénél nyomon lehetett volna követni. Az akkori eredmények inkább csak kérdések, problémák felvetésére adtak lehetőséget. Szintézisalkotásra, a törvényszerűségek megfogalmazására majd csak akkor kerülhet sor – írja referátuma végén Grunewald –, amikor a kutatások jelentősen előrehaladtak ezen a területen.

A hatvanas évek elejére változott a helyzet. Bertrand Gille a *Revue historique* hasábjain szép eredményekről számolhatott be.³ Mindenekelőtt

a 19. század második felének pénzügyi kapcsolatairól jelent meg, illetve volt készülõben több feldolgozás. Gille azonban nem csak a tények, adatok feltárásáról, összegzésérõl adhatott számot, hanem a pénzügyek és a külpolitika összefüggésében bizonyos elméleti következtetésekrõl is beszámolhatott. Pierre Renouvin-t említi elõször, aki a külföldi francia beruházásokkal kapcsolatban fogalmazta meg, hogy ezek a kormánynak a bankcsoportokra gyakorolt nyomására jöttek létre, céljuk pedig kizárólag politikai jellegû volt. E következtetés illusztrálására a francia-orosz szövetséget, illetve az annak történetében nagy szerepet játszó pénzügyi kapcsolatokat hozta fel. Renouvin szerint ugyanis a francia üzleti körök 1895. és 1905. között francia-orosz viszonylatban kizárólag politikai okok miatt nem hagytak fel az 1888. óta folytatott gyakorlattal (kölcsönkibocsátások).

Gille ehhez kapcsolódva René Girault-t idézi: „...a politikai hatalom a csoportokat (pénzügyi) olyan akcióba vezetheti, amely gazdaságellenesnek tûnhet.”

Míg az idézett nézetek a politika elsõbbségét hangsúlyozták a gazdasággal szemben, addig abban a könyvben, amelyet Pierre Renouvin Jean-Baptiste Duroselle-lel közösen írt, a két faktor viszonya már árnyaltabban vetõdik fel.⁴ Vajon a történésznek, amikor a nemzetközi kapcsolatok mozgására magyarázatot keres – teszik fel a kérdést –, az anyagi, pénzügyi érdekeknek, vagy pedig a politikai szándékoknak kell-e elsõbbséget adnia. Tagadhatatlan – teszik hozzá –, hogy vannak olyan esetek, amikor a politikai cselekvést a pénzügyi, gazdasági érdekek határozzák meg. Más esetekben viszont a gazdasági érdekek csupán eszközök, fegyverek a politikai szándékok, célok szolgálatában.⁵

Látszólag a gazdaság primátusát bizonyítja a következõ eset. Az orosz államkölcsönöket, amelyeket 1888. decembere és 1913. decembere között bocsátott ki a francia pénzpiac – írja a Renouvin-Duroselle szerzõpáros – diplomáciai tárgyalások készítették elõ.⁶ Ha ehhez hozzátesszük azt a tényt, hogy az orosz kölcsönöket a francia sajtó – a szocialista és néhány radikális lap kivételével – dicsérte, támogatta, az a benyomásunk támad, hogy a politikai vezetés nem csak a diplomácia csatornáit, hanem az egész propaganda gépezetet is a gazdaság szolgálatába állította. Ez a benyomásunk csak további erõsítést kap attól az egyszerű ténytõl, hogy az orosz értékpapírok igen jól kamatoztak. Míg a külföldi államkölcsönök általában 3,25–3,5% között jövedelmeztek, addig az 1888-as orosz kölcsön 4,66% részesedést hozott a kötvénytulajdonosoknak.⁷ Ez a fõ magyarázata annak, hogy az orosz kölcsönök nem csak a bankok ügye volt, hanem a

francia polgárok százezreit érdekelte, hiszen egymillió-hatszázezer francia volt érdekelve az orosz kölcsönügyletekben.

A gazdaság elsődleges szerepe azonban mégis csak látszólagos a francia-orosz szövetség létrejötté idején. Sőt, azt lehet mondani, hogy a gazdaság a szövetség története során is az eszköz szerepét játssza egy politikai cél, nevezetesen a szövetség konszolidálása érdekében.

Ugyancsak a politika elsőbbségére idézi a Renouvin-Duroselle szerzőpáros a következő esetet. A francia pénzügyminisztérium 1897-ben, 1901-ben és 1905. januárjában figyelmezteti a külügyminisztériumot: az orosz kölcsönök oly mértéktenül felduzzadtak, hogy Oroszország nem tud majd megbirkózni ezzel a teherrel. A kormány azonban politikai megfontolások miatt továbbra is ösztönzi a kölcsönöket.⁸ Delcassé szerint „a kormány szemében a kölcsön Franciaország biztonsága konszolidálásának az eszköze.”⁹

A kölcsönök eszköz és fegyver jellegét egyébként egyesek már a század elején is hangsúlyozták. A *Revue économique internationale* 1910. januári számában F. Somary pl. a következőket állapította meg: „...a francia kormány megértette, hogy a nép gazdagsága és az az előszeretet, melyet a fix jövedelmű elhelyezések iránt tanúsít, az ország legszilárdabb támaszát képezi, és a kormány mesteri tudással hasznot tudott húzni ebből...

Ma Franciaország csak nehezen kölcsönöz olyan államoknak, melyek neki politikailag közömbösek: a kormány a tőzsdei bejegyzésre való szentesítés jogát mint pénzfegyvert használja fel.”¹⁰

A másik vélemény, a gazdaság elsődlegességének, döntő voltának kiemelése is megtalálható azonban az említett időszakban. „A pénzfegyver egyetlen korban sem játszott olyan nagy szerepet, mint a miénkben. Franciaország növekvő befolyása csaknem kizárólag tőkehatalmának tulajdonítható. Ezen az alapon kötötték meg az orosz szövetséget, és ugyanez segítette az angol-francia antant kordíálát. A pénzügyi befolyás erősen támogatta Franciaország pozícióit Algéciras-ban” hangsúlyozta egy német bankár 1907-ben.¹¹

A tőkemozgáshoz, a pénzfegyverhez kapcsolódva egy mai francia történész Raymond Poidevin azzal a felvetéssel is megpróbálkozik, hogy az 1871-es periodizációs dátum helyett az 1887-est ajánlja. Szerinte ugyanis 1887, a berlini pénzpiac bezárulása az orosz értékpapírok előtt, talán észszerűbb fordulóponthoz vezető évszám lehetne, mert a pénzfegyver széleskörű alkalmazása ekkor kezdődött meg a nemzetközi kapcsolatokban.¹²

A gazdasági, mindenekelőtt a pénzügyi tényezők jelentőségét, első-

legességét hangsúlyozó nézetekkel vitába szólít a nemrégiben meghalt szovjet történész, A.Z. Manfred¹³. Megjegyzi, elsősorban francia történészeknél találkozunk azzal a felfogással, hogy a kölcsönök meghatározó szerepet játszottak a francia-orosz szövetség kialakulásában. Jean Bouvier, de különösen René Girault kutatásait említi ezzel kapcsolatban.

A nyolcvanas évek végén, a kilencvenes évek elején kialakuló gazdasági kapcsolatok Manfred szerint is játszottak valamelyes szerepet, és ezt természetesen figyelembe kell venni a két ország közeledésében, illetve a szövetség létrejöttében. De mindjárt hozzáteszi: neki túlzottnak tűnik az a jelentőség, amit a gazdasági faktor ebben az esetben kap. Nem szabad ugyanis elfelejteni – írja –, hogy az első francia kölcsönök csak 1888–1889-ben jelentek meg. A két ország közti politikai közeledés viszont ekkorra már lényegében eldöntött kérdés volt. A pénzügyi kapcsolat ebben az időben még jelentéktelen szerepet játszott, és a politikai döntésekre alig volt hatással – jegyzi meg Manfred. Néha – folytatja tovább – a külföldi irodalomban érdekes túlzások találhatók a gazdasági tényezők közvetlen hatásáról a politikai harc kimenetelére. Ha neki tennék fel azt a kérdést, hogy a pénzügyi kapcsolat, az első kölcsönök, vagy más motívumok játszottak-e döntő szerepet a két ország közeledésében, ő az utóbbiak fontosságát hangsúlyozná. „Az én véleményem szerint fő és meghatározó jelentőségük a politikai, vagy ha úgy tetszik, a két ország stratégiai érdekeinek voltak...”

Kétségtelen, hogy Manfred véleményével egybehangzóan, a francia-orosz szövetség létrejötte idején a kölcsönök a politikai, stratégiai érdekek részeként jelentek meg, és nem maguk jelentették a stratégiát, a politikát. Franciaország számára a szövetség a diplomáciai elszigeteltségből való kilépést jelentette. Oroszországot ugyancsak az elszigeteltségtől való félelem vezette a katonai elkötelezettség útjára. Ezek pedig mindkét fél részéről politikai jellegű tényezők.

Manfred néhány megállapítása mégis vitatható. Nem fogadható el az az állítása, hogy 1888–89-ben, amikor az első francia kölcsönök megjelentek, a két ország közötti közeledés már eldöntött kérdés volt. Tény, hogy a nyolcvanas évek végén jelentős táborra volt a francia orientációnak Oroszországban, de nem volt jelentéktelen a német kapcsolat híveinek táborra sem. (Pl. Giers is ide tartozott.) Franciaország azonban inkább az ütőkártya szerepét játszotta a politikai vezetés számára Németországgal szemben, mintsem hogy cél lett volna. Az oroszok mindenekelőtt a hármasszövetség megújítását akarták megakadályozni. Ezért az volt a véleményük, hogy a francia szövetséggel való fenyegetés többet ér, mint maga a szövetség.¹⁴

Vitatható Manfrednak az a megállapítása is, miszerint a pénzügyi kapcsolat ebben az időben jelentéktelen lett volna. Ha megnézzük az évenkénti kibocsátásokat, azt állapíthatjuk meg, hogy 1888-tól 1894-ig jelentős összegek kerültek ki a párizsi pénzpiacról.

<i>Év</i>	<i>millió frankban</i> ¹⁵
1888.	500
1889.	1.942
1890.	1.062
1891.	804
1892.	175
1893.	507
1894.	4.101

A francia-orosz szövetség létrejöttéig tartó időszak évenkénti tőkeki-bocsátása az 1914-ig tartó periódus egészében nézve is jelentős.

Manfred véleménye után foglaljuk össze René Girault-ét is, hiszen a szovjet történész elsősorban vele szemben fejtette ki nézeteit. Az oroszországi francia tőkebefektetésekről írt könyvének egyik fejezetében maga is szentel néhány oldalt a politikai illetve a gazdasági tényezők problémájának a nemzetközi kapcsolatokban. Kérdésselvetése hasonlít a Renouvin-Duroselle szerzőpáros már említett kérdéséhez: vajon a diplomáciai közeledés a pénzügyi kapcsolatnak volt-e köszönhető, vagy — ellenkezőleg —, a gazdasági közeledés maga is feltételezte a politikait? Girault megállapítja, hogy a pénzügyi közeledés 1887–1890. között megelőzte a politikait. „Kétségtelen — írja ezután —, az első nagy orosz kölcsönök technikai sikere megkönnyíti a francia-orosz szövetség hiveinek munkáját.” Majd így folytatja az előbbi gondolatot: „Ettől kezdve a pénzügyi kötelékek Franciaország és Oroszország között azoknak a szolgálatában vannak, akik a politikai közeledést akarják Oroszországgal. Ez utóbbiak, mint Goblet (fenntartással), Ribot vagy Freycinet, nem a pénzügyi megfontolásoknak engedelmesskednek, amikor a francia külpolitikát ebbe az irányba vezetik; politikai vagy stratégiai motívumok ösztönzik őket: az erők egyensúlya Európában, a német-orosz viszontbiztosítási szerződés felújításának megakadályozása, az angol-német közeledés megjelenése elegendő ok a cselekvésre.” Girault-nak ez a megállapítása megengedi, hogy a gazdasági elsőbbség átmenjen a politika elsőbbségébe, és ezen a ponton közel kerül véleménye Manfredéhez. Girault azonban a fentieket még kiegészíti egy mondattal: „...a politikai és gazdasági ér-

dekek egyezése teszi szilárdná az új orientációt.”¹⁶ A folytatásban pedig ennek a gondolatnak a másik oldalát mutatja meg.

Az 1891. októberi kölcsön bukása, illetve az oroszországi konjunktúra megszűnése 1891–1892-ben súlyosan ránehezedik a francia-orosz közlekedés sorsára. Ebben a helyzetben azonban a német pénzügyi körök képtelenek helyettesíteni a franciákat, így az oroszoknak nincs más választásuk, mint megkötni a szövetséget a Francia Köztársasággal. Tehát „az európai gazdasági feltételek – állapítja meg Girault – gyakorlatilag lehetetlenné tettek mindenféle politikai változtatást...”¹⁷

Ezen a ponton lényegesen eltér Manfred és Girault véleménye. A szovjet történetíró – mint már említettük – túlzásnak tartja, hogy a gazdasági tényezők közvetlenül hassanak a politikai harc menetére. És míg ő a politika elsőbbségét hangsúlyozza, addig francia kollégája szerint ennek az ellenkezője is előfordul. És nem csak oly módon, hogy az egyik esetben a gazdaság a meghatározó, a másikon pedig a politika, hanem úgy is, hogy egy azonos esetben mindkét variáció megjelenhet. Például a francia-orosz szövetség létrejötte a diplomáciai elszigeteltség megszűnését jelenti francia szempontból, s egyben a politika elsőbbségét. Az Oroszország által kínált lehetőségek viszont – biztos és jövedelmező kötvények, korlátlan tőkelehelyezés stb. – a gazdasági faktort tolják előtérbe.

Ezenkívül Girault, ellentétben Manfreddel azt is hangsúlyozza, hogy a diplomata cselekvése és a gazdasági helyzet között van megfelelés, összefüggés. Csupán igazolni nem lehet dokumentumokkal, hogy egy politikai döntés egy adott gazdasági körülmény hatására született meg.

Tehát „...René Girault olyannak tekinti a politikát és a gazdaságot, mintha intim módon összefonódtak volna, illetve olyannak, hogy nem lehet egymástól megkülönböztetni őket.” Ez már Jean-Baptiste Duroselle véleménye, aki legújabb munkájában a nemzetközi kapcsolatok területén végzett több évtizedes kutatásainak eredményeit, tapasztalatait hatalmas politológiai „hőskölteménnyé, látomássá” formálta, rendszerezte. Munkája egyik alfejezetében három francia történésznek a gazdaságról alkotott véleményét foglalta össze röviden.¹⁸ Girault után Jacques Thobie következik: „ő úgy véli – írja róla Duroselle –, hogy politika és gazdaság teljesen különböznek; de – Marx Károly gondolatával egyezően – úgy, hogy egyedül a gazdaság a döntő.” A harmadik történész a már idézett Raymod Poidevin: „ő azt tartja, két szféra létezik, az egyik politikai, amelyik a kormányok sajátja; a másik gazdasági, ahol üzleti körök mozognak, és ez a két szféra ha-

tással van egymásra, egybeesnek, anélkül azonban, hogy az egyik vagy a másik szüntelenül döntő hatást gyakorolna.”

E rövid összegző végén maga Duroselle is állást foglal. Eszerint ő Poidevin megoldása felé hajlik.

Ha általános érvényű következtetést szeretnénk levonni a bemutatott vélemények alapján arról, hogy a nemzetközi kapcsolatok alakulásában melyik tényezőknek, a gazdaságnak vagy pedig a politikának van-e döntő súlya, nehéz helyzetbe kerülünk. A vélemények, amint ezt a példák mutatták, megoszlanak. Így legfeljebb Yves Trotignon egyik megjegyzését ismételtethetjük: „ez az a kérdés, amelyért már sok tinta elfolyt”,¹⁹ de egyértelmű következtetés, vagy magyarázat nem született meg. Ennek ellenére talán mégsem volt hiábavaló a tintaáldozat. Mindenekelőtt azért, mert azt a következtetést a bemutatott vélemények alapján mégis levonhatjuk, hogy a nemzetközi kapcsolatok mozgására láthatóan nincsen általános érvényű, minden egyes esetre egyformán alkalmazható magyarázat. Úgy tűnik, az államok külső cselekvését nem lehet egyetlen döntőnek tekintett tényező – akár a gazdaság, akár a politika (stratégia) – alapján megmagyarázni. A két faktor végülis elválaszthatatlan egymástól. Oylkor előzik, olykor kiegészítik egymást, máskor teljesen összefonódnak, egyazon kérdés történeti fejlődésében viszonyuk megváltozhat, és az sincs kizárva, hogy a folyamat sodrában ellentétbe kerüljenek egymással. Ezért oly nehéz megvonni a határt, hogy hol ér véget a gazdaság, és hol kezdődik a politika.

Jegyzetek

1. La politique étrangère et ses fondaments
Rapports préparés sous la direction de Jean-Baptiste Duroselle Paris 1954.
2. La politique étrangère et ses fondements (szerk.: J.-B. Duroselle) Jacques Grunwald: L'influence des facteurs économiques sur les décisions dans la politique étrangère de la France (3–32.)
3. Bertrand Gille: Finance internationale et Trusts (Revue historique 1962. április–június 291–327.)
4. Pierre Renouvin – Jean-Baptiste Duroselle: Introduction a l'histoire des relations internationales Paris 1964.
5. id.m. 168.
6. P. Renouvin – J.-B. Duroselle: id.m. 139.
7. René Girault: Emprunts russes et investissements français en Russie 1887–1914. Paris 1973. 92.
8. P. Renouvin-J.-B. Duroselle: id. m. 140.
9. R. Girault: id.m. 592.

10. Raymond Poidevin: Finances et relations internationales 1887–1914. Paris 1970. 59.
11. id.m. 58.
12. id.m. 5.
13. A.Z. Manfred: Obrazování ruskko-francuszkogo sojuza Moszkva 1975. 288–289.
14. Eugen Calschi: Les relations financières entre la France et la Russie de 1886. à 1892. Paris 1963. 123.
15. René Girault: id.m. 90.
16. id.m. 581.
17. id.m. 582.
18. Jean-Baptiste Duroselle: Tout Empire périra
Une vision théorique des relations internationales Paris 1981. 171–172.
19. Yves Trotignon: La France au XXe siècle
Paris 1976. tome I. 35.

*Olvasóink szíves tudomására hozzuk, hogy
a VILÁGTÖRTÉNET
az alábbi Hírlapboltokban vásárolható meg
Budapesten:*

	Telefon:
V. Váci u. 10.	185—604
V. Szabadsajtó u. 6.	184—840
SUGÁR Üzletközpont Örs vezér tér	843—160/69
Magyar Jakobinusok tere Déli pu.	—
Szt. István krt. 25.	314—334
I. Bem u. 9.	352—346
V. Felszabadulás tér 4. (Párizsi udvar)	181—401
József nádor tér 1.	185—850
CORVIN Áruház	335—551
Lenin krt. 17.	423—551
Hegedűs Gyula u. 43.	491—505
Baross u. 59.	131—286
SKÁLA Áruház	852/222/28
Petőfi Sándor u. 17.	189—013
Rákosfalva park 3/c (XV.)	847—274
Hírlapbolt (KHI) V. Bajcsy Zs. út 76.	116—269

